

В. О. Рум'янцев, М. М. Страхов

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ
ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ
XX СТОЛІТТЯ

Посібник для вступників
до вищих навчальних закладів України

Харків
«Право»
2007

ББК 63.3 (4 УКР)
І 90

Рецензенти:

О. Н. Ярмиш — доктор юридичних наук,
професор, начальник Державного науково-дослідного
інституту МВС України

В. В. Ченцов — доктор історичних наук,
професор, ректор Академії митної служби України

Автори:

В. О. Рум'янцев, д-р юрид. наук, проф. —
розділ I, хронологічна таблиця до розділу I;
М. М. Страхов, д-р юрид. наук, проф. —
розділ II, хронологічна таблиця до розділу II

Рум'янцев В. О., Страхов М. М.

І 90 **Історія України. Всесвітня історія XX століття: Посібник для
вступників до вищих навчальних закладів України. — Харків:
Право, 2007. — 320 с.**

ISBN 966-458-010-4

Посібник підготовлено відповідно до програми з історії на допомогу
тим, хто вступає до вищих навчальних закладів України в 2007 році.

Автори посібника виходять з того, що абітурієнт добре ознайомлений
зі змістом шкільних підручників з історії в межах, визначених програмою.
При цьому він повинен урахувати ті зміни, що відбулися останнім часом,
в оцінці подій у зв'язку з відновленням історичної правди.

Посібник відповідно до програми з історії складається з двох частин:
«Історія України» та «Всесвітня історія XX століття».

ББК 63.3 (4 УКР)

ISBN 966-458-010-4

© В. О. Рум'янцев, М. М. Страхов, 2007
© «Право», 2007

I Історія України

1. Найдавніші часи. Початки людської цивілізації на теренах України

Хронологічні рамки давньої історії України. Людина почала відокремлюватися від тваринного світу близько трьох мільйонів років тому.

На українських землях первісна людина з'являється у так звану *ашельську епоху*, що датується часом від 1,5 млн. до 150 тис. років тому. В цей період тут невеличкими групами мешкали архантропи, які склали так зване первісне людське стадо. На цей час у різних регіонах України виявлено понад 30 ашельських стоянок (Закарпаття, Житомирщина, Північне Причорномор'я, Приазов'я, Крим). За допомогою примітивних знарядь, виготовлених із кістки, рогів та дерева, архантропи добували засоби існування. Основним їх заняттям було полювання на диких тварин. Вони також збирали рослинну їжу – плоди, ягоди, коріння.

Подальша еволюція людини зумовила появу в *мустьєрську епоху* (150–35 тис. років тому) палеонтропів, або неандертальців. В Україні відомо понад 200 стоянок таких людей (Чернігівська область, Крим тощо). Неандертальці мали більш досконалі й різноманітні знаряддя праці та полювання. Їм були притаманні почуття родинних зв'язків і релігійних вірувань.

В епоху, коли жили неандертальці, відбувається остаточне становлення людини. Близько 35 тис. років тому з'являються їхні спадкоємці, які належали до сучасного типу – *homo sapiens* (людина розумна). Їх ще називають кроманьйонцями. Виготовлення знарядь праці й господарство у них досягли більш високого рівня розвитку. Хоча основним джерелом добування їжі були збирання і полювання, з'явилась більш досконала мисливська зброя – дротики, гарпуни, списи.

В цей період складається родовий лад і відбувається племенна організація суспільства. Виникають давні форми релігійних уявлень (анімізм, магія, тотемізм, фетишизм).

Після закінчення останнього льодовикового періоду (14–12 тис. років до н.е.) починається нова епоха, що достала назву середнього кам'яного віку – *мезоліт*. Добування людьми їжі різко змінюється, що стало поштовхом для виготовлення більш досконалих знарядь праці. З'являються вироби для оброблення дерева – долото, сокира, тесло; нові знаряддя із кістки та дерева (ніж, спис); механічне знаряддя – лук. Поряд з мисливством одним із основних занять людей стає рибальство. Збільшення кількості населення приводить до кризи мисливського господарства. Йому на зміну приходять відновлюючі форми господарювання.

В епоху *неоліту*, або в новому кам'яному віці (VI–III тис. до н.е.), еволюція людства продовжується. На теренах України вона є нерівномірною, що було пов'язано з природними умовами та історичною ситуацією.

На півночі сприятливі природні умови зумовлювали подальший розвиток традиційних форм присвоючого господарювання, а на півдні, в степовій зоні, де бракувало дичини, людство переходило до відтворюючих форм господарювання – скотарства та землеробства, що було своєрідним революційним переворотом у соціально-економічному і культурному розвитку людства.

Епоха неоліту в цілому належить до первіснообщинної формації, економічною і соціальною основою якої був племінний лад, побудований на матриархаті.

Форми відтворюючого господарювання набули подальшого розвитку в епоху бронзи, або *енеоліту* (IV–III тис. до н.е.).

Важливим досягненням того часу були зростання продуктивності праці, виникнення продуктів для регулярного обміну і майнове розшарування суспільства, тобто початок розкладу первіснообщинного ладу. Зміни у виробничій діяльності і розвиток ідеологічних уявлень зумовили зміни й у комплексі релігійних вірувань людей.

Найбільш значними суспільними утвореннями на теренах України, що існували на той час, були землеробсько-скотарські племена трипільської культури.

Поява і розселення пралюдей на території України. Значний вплив на процес формування того чи іншого народу справляє географічне положення. У цьому плані характерною рисою українських земель було те, що вони розташовувалися на південно-східній окраїні Європи і на порозі Азії. «Україна» означає «земля, що лежить у краю».

Особливого характеру додають Україні моря – Чорне й Азовське, які завжди були одним з найголовніших центрів, що притя-

1. Найдавніші часи. Початки людської цивілізації на теренах України

гали до себе ріки і сухопутні шляхи, а разом з ними – усі життєво важливі сили регіону.

Істотною рисою географічного положення України є відсутність природних бар'єрів. За винятком Карпатських гір на заході і невеликого Кримського кряжу на півдні 95% території України – рівнина.

З найдавніших часів головний масив розселення знаходився в північній лісо-луговій смузі, що охоплює Галичину, Волинь, Київщину, Чернігівщину. Ці області, далекі від людних шляхів, охоронювані віковими лісами, були найсприятливішими для життя і діяльності людини.

Трохи іншим було життя південної приморської частини України. Це місцевість з буйною рослинністю, багатою фауною, але в той же час з різким кліматом – морозними зимами і сухим, безводним літом. Тут кочували азіатські орди.

Трипільська культура. Господарство і побут трипільців. Серед найдавніших племен на території сучасної України головна роль належала племенам так званої трипільської культури, що досягла свого розквіту приблизно між 3500 і 2700 роками до н.е., поширювалася на Подніпров'я, Побужжя, Подністров'я, Прикарпаття, Волинь, тобто на більшу частину сучасної території України.

Основні заняття племен трипільської культури – землеробство і скотарство. Полювання і рибальство були на другому плані.

Для орного землеробства застосовувалися рала, в які впрягали биків. Використовувалися також ручні кам'яні мотики. На оброблюваних землях трипільці сіяли ячмінь, пшеницю, просо, вирощували городні культури. Врожай збирали серпами з дерева і рога. Значне місце в господарстві трипільців посідало скотарство. Вони вирощували велику рогату худобу, свиней, овець, кіз. Коні були одомашнені, але їх мало використовували як тяглову силу. Знаряддя праці, предмети побуту і прикраси трипільці виготовляли з каменю, кістки, рога, глини, міді.

Економічну основу суспільства періоду трипільської культури становила велика сім'я, що складалася з декількох парних сімей. Сімейна община мешкала у великих будівлях, розділених перегородками на окремі відсіки, кількість яких дорівнювала числу парних сімей.

Ідеологія племен трипільської культури була пов'язана з їхньою господарською діяльністю. Існували культу родючості землі, родючості тварин, магічне обоження сил природи, рік, озер. Культурні обряди і церемонії в трипільців проводилися як у звичайному житлі, так і в спеціальних святилищах.

Трипільській культурі належить особливе місце в європейській цивілізації. Вона охоплювала величезні території (близько 190 тис. кв. км) і населення (за часів розквіту – понад 400 тис.). Тривалий час (1500–2000 років) трипільська культура не зазнавала будь-яких істотних змін.

У своєму розвитку племена трипільської культури дуже близько підійшли до рівня перших світових цивілізацій Азії й Єгипту, але не змогли зрівнятися з ними. Феномен трипільської культури полягає в тому, що вона своєрідно з'єднала господарські, фізико-біологічні, антропологічні і соціально-ідеологічні системи найдавніших представників людського суспільства півдня, центру і сходу Європи, що належали до різних антропологічних і мовних груп і знаходилися на різних ступенях розвитку.

Індоевропейці. Кіммерійці. Скіфи. Сармати. У I тис. до н.е. на українських землях з'являються нові етнічні спільноти, про які згадується в письмових джерелах. Це були племена кіммерійців, які прийшли із Передньої та Малої Азії і в IX–VII ст. до н.е. осіли на просторах від Волги до Дунаю.

Розвиток кіммерійського суспільства було перервано навалюю скіфів.

Скіфи жили в умовах розкладу первіснообщинного ладу. В соціальній структурі їхнього суспільства головна роль належала вільним общинникам – кочовим скотарям і осілим хліборобам, а основною економічною одиницею в ньому була патріархальна сім'я.

Племена скіфів займалися орним землеробством (вирощували пшеницю, ячмінь, жито, овес, горох) і скотарством (розводили велику і дрібну рогату худобу, коней, свиней). Досить високого рівня розвитку у скіфів досягли садівництво, різні промисли і ремесла, оброблення чорних і кольорових металів.

Скіфське суспільство в соціальному плані було досить диференційованим, про що красномовно свідчить безліч курганів скіфських царів, розташованих у низов'ях Дніпра. Про рівень багатства скіфів можна судити по унікальних ювелірних виробах із золота і срібла, знайдених у могилах.

Релігія у скіфів була язичською. Головним божеством вважалася Татібі – хоронителька домашнього вогнища. У пантеоні скіфських богів були: Папай – володар неба, Апі – богиня землі, Гойтосір – бог сонця, Фагімасад – бог води та ін.

У своєму розвитку скіфське суспільство досягло стадії переходу від варварства до цивілізації, але при цьому у скіфів була сильна державна організація. Цьому сприяли, по-перше, високий рівень

розвитку продуктивних сил, який дозволяв одержати надлишок продуктів понад прожитковий мінімум, що давало можливість утримувати військо; по-друге, зростання господарської самостійності окремих родин і порушення принципу загальної рівності при розподілі, наприклад, врожаю; по-третє, розвиток приватної власності на знаряддя праці; по-четверте, зосередження багатств у руках племінної і нової військово-торгової знаті.

Розквіт Скіфської держави. Перші політичні утворення скіфів належать до VII–VI ст. до н.е., коли вони підкорили жителів Керченського півострова, перетворивши їх на своїх рабів. Під час перських походів Скіфське царство в політичному відношенні являло собою об'єднання союзів племен із зародковими формами державності. Країна була поділена на адміністративні округи – номи, заселені скіфськими і місцевими племенами. В них правили вожді – номархи і базілевси, які мали власне військо. Вони були залежні від скіфських царів, що виявлялося в сплаті данини, виконанні державних повинностей, участі у воєнних походах.

Скіфські царі мали величезну владу. Однак будь-кого з них скіфське військо, яке було одночасно народними зборами, могло підкорити своїй волі. Згодом значення народних зборів зменшувалося, а влада царів зростала.

Скіфська держава за формою правління поступово перетворилася на деспотичну монархію. Влада царя стала спадковою і необмеженою. Йому належала законодавча, виконавча, військова і судова влада. Цар був верховним власником землі. Він установлював порядок використання пасовищ для худоби.

Норми скіфського права захищали життя, майно і привілеї царської сім'ї та родоплемінної знаті. Найбільш тяжким злочином вважався замах на життя царя. Будь-яка непокора його наказу каралася смертю.

Скіфів на історичній арені заступають сармати, племена яких на рубежі III–II ст. до н.е. переселяються на територію Північного Причорномор'я і на початку нашої ери цілком заселяють степи між Доном і Дніпром. Найвищого розвитку сарматське суспільство досягло в I ст. н.е.

Грецька колонізація Північного Причорномор'я. Державне, господарське та духовне життя в містах-колоніях Північного Причорномор'я. На соціально-економічний розвиток і політичне життя Північного Причорномор'я в I тис. до н.е. впливали політичні інститути і культура античного світу. Перше поселення грецьких колоністів було засновано в середині VII ст. до н.е. на острові Бе-

резань. Незабаром виникли нові міста-колонії: Ольвія (гирло Південного Бугу), Пантікапей (Керч), Феодосія, Херсонес (Севастополь), Тіра (Белгород-Дністровський) та ін.

Античні міста-держави не складали єдиної держави, але були однотипні за походженням, економікою, суспільно-політичним ладом і правом. Найбільшого розквіту вони досягли в V–IV ст. до н.е. і занепали в середині III ст. до н.е.

За своєю сутністю античні міста-держави були рабовласницькими. В їх економіці переважали землеробство, скотарство, рибальство, виноградарство, різні промисли і ремесла.

Клас рабовласників складали грецькі купці, судовласники, власники ремісних майстерень, нащадки місцевої знаті. Вони володіли основними знаряддями і засобами виробництва. Представники класу рабовласників були повноправними в політичному відношенні громадянами. Тільки вони могли бути членами народних зборів – вищого органу влади в межах того або іншого міста-колонії (міста-держави).

Основну масу класу експлуатованих становили раби, які не мали ніяких прав. Вони були власністю рабовласників, які вільно розпоряджалися їхньою працею і навіть життям.

За формою правління міста-держави були рабовласницькими республіками. Державний лад більшості античних міст-держав за своїм змістом був близький до афінської демократії. Вищим органом влади в містах-державах були народні збори, до участі в яких допускалися тільки повноправні чоловіки-городяни, що досягли 25-річного віку. Народні збори ухвалювали закони, обирали посадових осіб, регулювали правила морської торгівлі, укладали зовнішньополітичні договори. У міру зміцнення аристократичної верхівки влада народних зборів слабшала.

Постійно діючим органом виконавчої влади була Рада міста, яка обиралася народними зборами. До її складу входив суд присяжних. Крім Ради міста, виконавчі повноваження в конкретній галузі державного життя здійснювали магістрати. Значну роль у кожному з міст-держав відігравала колегія архонтів, що стежили за оформленням законів та їх виконанням посадовими особами і громадянами. Колегія стратегів очолювала військове відомство. Колегія продектів виступала як юридичні радники. Колегія агорономів відала питаннями торгівлі.

Сутність і основні риси права античних міст-держав Північного Причорномор'я дуже схожі між собою і беруть свій початок у праві грецької метрополії.

Античні міста-держави мали високий рівень культури. Їхнє населення в основному було письменним. Діти навчалися в школах і займалися спортом. Високого рівня розвитку досягли література, мистецтво, театр, скульптура, архітектура.

Історичне значення грецьких колоній у Північному Причорномор'ї полягає в тому, що вони були першими центрами торгівлі і осередками культури, які дуже вплинули на сусідні племена, – поклали початок мореплаванню на Чорному морі і відкрили шлях до більш цивілізованих міст Європи.

Боспорське царство. У V ст. до н.е. сформувався союз кількох держав-полісів, розташованих на берегах Керченської протоки. Так виникло Боспорське царство. Поступово Боспор перетворився на величезну державу, що займала весь Керченський півострів, Таманський півострів, територію низу Кубані та східний берег Азовського моря. Столицею Боспорського царства було місто Пантикапей (сучасна Керч).

Свого розквіту Боспорське царство досягло у IV – III ст. до н.е., коли воно поширило свою владу майже на усе узбережжя Чорного моря. З III ст. до н.е. Боспор вступає в пору поступового занепаду: спостерігається економічне ослаблення царства, загострюються класові суперечності, спалахують повстання рабів.

На початку I ст. до н.е. понтійський цар Митридат VI Євпатор об'єднав під своєю владою більшість держав Північного Причорномор'я, у тому числі й Боспорське царство.

Економічну основу Боспору становило розвинуте землеробство. Особливе місце посідало виноградарство. Розвивалось також тваринництво, велике значення мало рибальство. У містах процвітало ремісництво. Серед боспорських майстрів були металурги, каменярі, теслі, ткачі. Надзвичайно розвинутим було керамічне й ювелірне виробництво. Різноманітними були торговельні зв'язки Боспору.

Давні слов'яни. Слов'яни під час Великого переселення народів. Зародження сучасних східнослов'янських народів. У I тис. н.е. на історичну арену стрімко виходять слов'яни – одна з основних гілок давньоєвропейського населення. У візантійських і готських джерелах початку нашої ери слов'яни часто називаються збірними термінами: анти, венеди, скловіни.

Слов'яни вели осілий спосіб життя, що сприяло розвитку орного землеробства, займалися скотарством, полюванням, рибальством, бортництвом. У них були розвинуті промисли, ремесла і торгівля.

Для соціальних відносин слов'ян у першій половині I тис. були характерні риси кінцевого етапу існування первіснообщинного ладу і зародження класового суспільства. На зміну родовій прий-

шла сільська територіальна община. В ній виділялися окремі заможні сім'ї, які мали певну власність.

У період становлення класового суспільства слов'янські племена об'єднувалися в союзи племен, процес формування яких найбільш інтенсивно відбувався у IV–V ст. На чолі союзів племен були вожді. В їхніх руках зосереджувалися воєнна здобич, бранці, дарунки та інші цінності. Це зміцнювало їх військову і політичну владу. В племенах і союзах племен скликалися народні збори. Слов'яни мали сильну військову організацію.

Духовна культура і вірування слов'ян були тісно пов'язані з їхньою господарською діяльністю. Значне місце в житті слов'ян посідали обрядові свята. Вірування слов'ян називалися язичеством. Наші предки обожнювали сонце, місяць, ріки, озера, ліси, різноманітні явища природи.

У другій половині I тис. спільнослов'янське суспільство розпадається на три гілки: східну, західну і південну. Більшу частину території сучасної України займала східна гілка слов'янства.

У середині VI ст. візантійські автори називали дві групи слов'ян, що жили на півдні Європи: склавинів (слов'ян) і антів. Перші становили західну гілку слов'янства, другі – східну. В IV–V ст. анти заселяли землі поміж Дніпром і Дністром, а в VI–VII ст. розселилися на величезній території між Дунаєм та Сіверським Дінцем. М. Грушевський вважав їх предками українського народу.

Анти були високими, світловолосими, дужими людьми. Вони легко переносили холод і спеку та інші злигодні. Їхні племена ще не були об'єднані у постійні союзи, тому анти не керувалися однією людиною, а жили в народоправстві. В IV ст. існував союз племен антів на чолі з Божем. Антські воїни були численні й мужні. Вони швидко перейняли озброєння візантійців і прийоми їхнього бойового мистецтва. Анти постійно загрожували північному рубежу Візантії, не раз долали його, вдираючись у межі імперії й часом загрожували її столиці – Константинополю.

Авари – кочовий народ тюркського походження, який з'явився у Причорномор'ї в середині VI ст. Вони уклали союзницьку угоду з Візантією, яка намагалася використовувати аварів у боротьбі проти антів, що загрожували північним кордонам Візантії. Аварам вдалося відтіснити антів на північ, вони самі стали нападати на Візантійську імперію і в союзі з персами мало не захопили Константинополь. Невдовзі потому заснований на насильстві над слов'янами Аварський каганат почав розпадатися і був остаточно розгромлений військами Карла Великого наприкінці VIII ст.

2. Виникнення та розвиток Київської Русі

Розселення східнослов'янських племінних союзів – предків українців.

Найбільш повну картину розселення східних слов'ян на значній території сучасної України, Беларусі і європейській частині Росії на рубежі переходу від племінного ладу до державної організації яскраво намалював літописець Нестор у «Повісті временних літ». За даними цього літопису, слов'яни об'єднувалися в такі союзи племен: поляни (Середнє Подніпров'я), древліани (межір'ччя Росі і Прип'яті), дреговичі (лівобережжя Прип'яті), бужани, волиняни (верхів'я Південного Бугу), уличі (Південне Подніпров'я), тиверці (басейн Дністра), білі хорвати (Закарпаття), сіверяни (басейн рік Сули, Сейму, Десни), радимичі (верхів'я Дніпра) та ін.

У господарстві східних слов'ян переважало вирубне й орне землеробство з використанням двопільної системи. Серед злаків культивувалися жито, пшениця, ячмінь; у тваринництві переважало розведення великої рогатої худоби і свиней.

Поступово вдосконалювалися ремесла. Виготовленням знарядь праці з заліза і прикрас з кольорових металів займалися вже майстри-професіонали. Гончарний, ткацький, кушнірський промисли, оброблення дерева і каменю все ще залишалися в межах общини чи роду.

Економічною основою східнослов'янського суспільства була родова власність на землю. Кожна група населення входила до складу племені, хоча в окремих племенах сім'ї вже організовувалися за новими правилами «сусідської общини», в якій парна сім'я ще не була економічно незалежною, а господарський осередок складала група родичів із спільною власністю.

Поступовий і неухильний розвиток східних слов'ян на шляху до цивілізації обумовлював розпад первісних відносин і закладав початок експлуатації людини людиною, хоча рабство в східних слов'ян не одержало широкого розвитку і мало патріархальний характер.

Дулібський племінний союз. У VII–VIII ст. у східних слов'ян йде активний процес утворення власної державності. Першими зародками східнослов'янської державності були великі союзи племен, створення яких припадає на VI–VII ст. До найперших племінних об'єднань належить полянське з центром у Києві. Поруч з ним існували союзи бужан, дулібів, волинян. Два останніх переросли у величезний і потужний дулібсько-волинський союз племен. Такі об'єднання народжувалися насамперед на півдні Східної Європи. У сприятливому кліматі, на схрещенні давніх торгових шляхів, у зв'язку з високорозвиненими цивілізаціями Півдня і Сходу соціально-економічний розвиток відбувався тут швидше, ніж на півночі.

До IX ст. складаються три державні групи східних слов'ян: Куявія, Славія, Артанія. Куява — це Київська земля з центром у Києві. Славію звичайно прив'язують до землі ільменських словен, головним центром яких у X ст. став Новгород. Артанією може бути Ростово-Суздальська земля, а також землі, що тяжіли до Білоозера.

Виникнення міста Києва. Один із важливих моментів у процесі політичної консолідації полянського племінного союзу — заснування Києва. За археологічними даними, на рубежі V—VI ст. на Старокиївській горі було засновано поселення, обнесене ровом та земляним валом, — опорний пункт влади полянського князя і релігійний, язичський осередок. Це було протомісто (зародок міста), яке протягом наступних століть переросло у справжнє феодальне місто. Якраз таким виступає Київ у літописах XI—XIII ст.ст. — найбільший на Русі осередок соціально-економічного, політичного, культурного й ідеологічного життя.

Одним з важливих моментів у процесі політичної консолідації полянського племінного союзу було те, що Київ розташований у вигідній географічній точці, яка була нібито географічним фокусом Східноєвропейської рівнини. Київ став своєрідним форпостом, звідки здійснювався контроль за притоками Дніпра — основними торговими артеріями того часу. Крім того, Київ займав вигідне топографічне положення (наявність природних рубежів на межах кількох племен). І, нарешті, контакт різних культурних елементів та взаємопроникнення передового досвіду східнослов'янських племен від самого зародження Києва забезпечували йому високий рівень соціально-економічного розвитку і робили його політичним центром полянського союзу, а в подальшому — всіх східнослов'янських племен. Використовуючи ці природні переваги і спираючись на дружини полян, київський князь одержував певну владу над племенами древлян, дреговичів, кривичів, сіверян, радимичів.

Утворення держави з центром у Києві. Головними ознаками існування державності в період раннього середньовіччя слід вважати наявність влади, відчуженої від народу, розміщення населення за територіальною ознакою, збирання данини для утримання апарату управління, успадкування верховної влади. У східнослов'янських племенах IX ст. названі ознаки виявляються в підпорядкуванні Київському центру територій племінних князівств, поширенні на ці землі системи збирання данини, створенні з цією метою системи органів управління у вигляді адміністративних і судових установ.

Першим державним утворенням східних слов'ян-полян є Київське князівство IX ст. Про початковий період існування князівства

можна судити з низки здійснених під проводом київських князівств морських походів проти наймогутнішої держави середньовіччя – Візантії. На початку IX ст. київська рать здобула штурмом візантійське місто Сурож (нинішній Судак). Між 825 і 842 рр. інша київська рать заволоділа візантійським містом Амастрадою. Тоді ж Київське князівство вийшло на міжнародну арену. У 839 р. київське посольство відвідало імператора франків Людовика Благочестивого з пропозицією дружби.

У IX ст. Київське князівство посідало доволі незначну за розмірами територію. На Лівобережжі Дніпра рубежі першої Київської держави простяглися на схід на 50–70 км. На півдні кордон князівства сягав р. Рось, приблизно 100 км. Проте політичний вплив Київського князівства поширився на величезну територію і залежні від нього інші союзи племен, зокрема древлян та сіверян. Це державне об'єднання мало вагомий економічний і військовий потенціал, оскільки в 860 р. намагалося помірятися силами з наймогутнішою Візантійською імперією – йдеться про похід під проводом князя Аскольда на Константинополь.

Князь Аскольд. Походи на Візантію. Правителями Київського князівства у 60–80 роках IX ст. у «Повісті временних літ» Нестор називає князів Аскольда і Діра. Постать Аскольда й досі залишається загадковою. Нестор називав його варягом і воєводою Рюрика, але є підстави вважати Аскольда нащадком Кия.

У давньоруських літописах Аскольд і Дір завжди діють разом і вважаються братами. Проте вони не княжили в Києві разом, про що свідчить обставина їх поховання. Дружинники Олега вбили Аскольда і Діра, але чомусь поховали їх у різних віддалених місцях Києва. Втім, це зовсім не означає, що Діра взагалі не існувало. Деякі дослідники вважають, що Дір княжив після Аскольда, в 70–80 роках IX ст. З його ім'ям пов'язують невдалий похід русів до Закавказзя. Отже, Олег вбив не Аскольда з Діром, а лише останнього. Аскольд помер значно раніше.

Правління князя Олега. Князь Олег – напівлегендарна постать східнослов'янської історії. За його князування (882–912) наприкінці IX ст. процес політичної консолідації східних слов'ян завершився утворенням великої східнослов'янської держави – Київської Русі. За літописним переказом, у 882 р. Олег здійснив похід із Городища в Київ, де і почав князувати. Внаслідок цього під владою Києва об'єдналися два великих слов'янських центри – Київський та Новгородський. Ця подія традиційно вважається датою створення Київської Русі.

Процес політичної консолідації східних слов'ян був обумовлений низкою внутрішніх і зовнішніх чинників: територіальною, етнічною, мовною і культурною спільністю східних слов'ян, їх економічними зв'язками, прагненням об'єднати сили в боротьбі із зовнішніми ворогами.

За князювання Олега до складу держави, що формувалася, увійшла більшість південно-руських племінних князівств: сіверян, радимичів, уличів. Таким чином було створено первісну державну територію Київської Русі. Землі, інкорпоровані до складу Київської держави, обкладалися даниною, на них поширювалася юрисдикція центральної адміністрації. В подальшому зусиллями Олега до Києва було приєднано племінні князівства полян, словен, кривичів, древлян, дулібів і хорватів.

Київська держава за часів Олега була ще слабко консолідованою. Влада київського князя в землях племінних князівств залишалася формальною, система збирання данини – примітивною, адміністрація і суд діяли час від часу.

За князювання Олега Київська держава була економічно розвинутою, мала великий військовий потенціал і проводила активну зовнішню політику, про що свідчить здійснення грандіозного воєнного походу Русі на Візантію в 907 р. Олег обложив місто Константинополь і домогся від імператора контрибуції та вигідних умов миру, який надавав великі пільги руським купцям і дипломатам у Візантії. Цей мир підтвердили дві письмові угоди: попередня 907 р. і основна 911 р., які стали першими дипломатичними та міжнародно-правовими актами молодого Київського князівства.

Князь Ігор. Походи на Візантію. Розбудову держави було продовжено спадкоємцем Олега – Ігорем (912–945). Він знову повернув під владу Києва князівства древлян і уличів, які відокремилися після одержання звістки про смерть Олега. Ігор поширив свою владу на східний Крим і Тамань, де було створено Тмутараканське князівство. Він продовжував політичну централізацію держави, почавши із включення до складу Київської Русі могутнього племінного союзу древлян. Ігор підкорив об'єднання племен уличів, що жили тоді на Дніпрі, хоча вони лише формально визнали владу київського князя.

Ігор додержувався традиційної для його попередників зовнішньої політики. У 941 р. він пішов війною на Візантію. Але флот Ігоря було спалено у морському бою «грецьким вогнем». Зазнало поразки й руське сухопутне військо. Не змирившись з цим, Ігор у 943 р. вчинив новий, ще масштабніший похід на Царгород. Однак візантійському урядові пощастило владнати справу миром. У 944 р.

було підписано русько-візантійську угоду, щоправда менш вигідну, ніж договір Олега.

Повернувшись з походу на Візантію, Ігор вирішив повторно зібрати полюддя з древлян. Восени 944 р. його вбили за надмірну жорстокість і жадібність, з якою він обирав древлянські міста і села.

Воєнна активність пануючої верхівки потребувала величезних коштів. Головним джерелом їх було постійне збільшення данини з підвладних Києву племінних князівств. Особливо жорстоким було збирання полюддя, що витрачалось переважно на утримання дружини.

Зі смертю Ігоря закінчується перший етап розвитку державності на Русі.

Правління княгині Ольги та князя Святослава. Після смерті Ігоря князівський престол займає його дружина Ольга (945–964), яка виявила себе як розумний, енергійний, прозорливий державний діяч.

Ольга жорстоко придушила повстання древлян. Однак княгиня розуміла, що надійшов час установити фіксований розмір данини з підвладного їй населення. Ольга чітко регламентує повинності, визначивши «уроки» і створивши «статути», якими керувалася князівська дружина, збираючи данину і виконуючи адміністративні та судові функції. Це позначило перехід від системи полюддя до нового порядку збирання данини через спеціальних представників князівської адміністрації, які приймали її від населення у спеціально встановлених пунктах.

Ольга продовжувала давню зовнішню політику київських князів – усталення стосунків з Візантією. Вона здійснила два візити до Константинополя – в 946 і 957 рр., під час яких було укладено союзницькі угоди. Відтоді руські загони збройно служили імператорові, а Візантія платила за це Русі данину. Під час одного з візитів Ольга урочисто прийняла хрещення від глави православної церкви – патріарха в головному соборі імперії – Софійському. За літописом, вона в 964 р. передала владу синові Святославу, що досяг повноліття. Померла Ольга в 969 р. в Києві.

За часів князювання Святослава (964–972) відбулася велика кількість воєнних походів, унаслідок чого територія Київської Русі розширилася, її кордони були укріплені.

За Святослава розпочалася адміністративна реформа, продовжена його спадкоємцями. Святослав зробив важливий крок у справі консолідації держави, надавши їй складові частини в управління своїм синам. Так, його старший син Ярополк став намісником у Києві, молодший Олег – в Овручі, а позашлюбний син Володимир правив у Новгороді Великому.

Проте для дійсної централізації Київської Русі ще не настав час. Після раптової смерті Святослава між його синами почалася жорстока боротьба за владу. Одержавши в ній перемогу, Володимир Святославич рішуче вийшов на історичну арену.

І все ж таки в пам'яті нащадків Святослав залишився насамперед як могутній воїн і полководець. Двома стрімкими походами 965 і 968 рр. він розгромив Хазарський каганат, що постійно загрожував Русі та перешкоджав її міжнародній торгівлі. Святослав успішно воював з Візантією в 968–971 рр., захопивши значну частину території імперії та залежної від неї Болгарії. У 971 р. він підписав величезний для себе мир: візантійці випустили військо Святослава зі зброєю з обложеного ними міста і зобов'язалися дати йому продовольство на зворотний шлях. Загинув Святослав навесні 972 р. у бою з печенігами.

Київська держава за часів князя Володимира Великого. За часів князювання Володимира Великого (980–1015) завершився тривалий процес формування території держави. Встановилися кордони Київської Русі, що в основному збігалися з етнічними межами східних слов'ян. Це була найбільша держава в Європі з надзвичайною для часів раннього середньовіччя етнічною однорідністю.

Володимир став верховним володарем усієї держави, що дає підставу характеризувати Київську Русь як ранньофеодальну монархію, хоча це відбулося неодразу. На початку князювання Володимира влада племінних князів на місцях була практично необмеженою. Вони неохоче виконували вказівки київського князя і привласнювали багато данини. Володимир боровся з цими явищами, силою повертав під владу Києва племінних князів (у 981 р. – хорватів і дулібів, у 981–984 рр. – радимичів і в'ятичів). Однак це не вирішувало проблеми. Назріла потреба кардинальних змін у територіальній організації держави.

Серед заходів, спрямованих на вирішення завдань політичної консолідації країни, велике значення мала адміністративна реформа 988 р. Згідно з нею землі і князівства, де правили залежні від Володимира князі, передавалися тепер його синам. У такий спосіб були ліквідовані влада місцевих племінних князів і автономія земель.

Унаслідок реформи 988 р. значно зміцнилася система влади на місцях. З цього часу в головних містах держави від імені київського князя збирали данину, управляли і чинили суд його намісники, причому це були сини князя або старші дружинники.

Володимир докладав багато зусиль для укріплення південних рубежів держави і захисту їх від степових кочівників – печенігів. На-

прикінці X ст. було створено величезну, складну і розгалужену систему валів, фортець, укріплених містечок для захисту Русі від печенігів.

Володимир багато уваги приділяв законодавству, зокрема впорядкуванню «Статуту земляного» – своєрідного зводу законів, покликаного урегулювати відносини в суспільстві або, принаймні, вдосконалити звід звичаєвого права – «Закон Руський».

Запровадження християнства як державної релігії, його історичне значення. У системі заходів, спрямованих на зміцнення держави, велике значення мала релігійна реформа Володимира. Пануюча верхівка Київської Русі й сам великий князь розуміли значення ідейного впливу на людей і намагалися використовувати його в інтересах феодальної держави. Першим актом Володимира в цій галузі була спроба реанімації язичництва. Проте це не відповідало потребам часу. В Києві вже давно було відомо християнство з його основними догмами, пристосованими до потреб феодальної держави.

У 988 р. Володимир хрестився сам, хрестив своїх бояр і дружину. Таким чином, християнство стало пануючою релігією на Русі. Хоча християнізація Русі й тривала декілька століть, але вирішальний крок на цьому шляху зробив Володимир Великий.

За тих конкретно-історичних умов християнство сприяло зміцненню нових, більш прогресивних відносин, розширенню економічних, політичних і культурних зв'язків Київської Русі з сусідніми державами. Разом з тим уведення Володимиром християнства хоча і збільшило сферу візантійського впливу на Русь, але не призвело до встановлення її васальної залежності від імперії, на що розраховували візантійські дипломати і чого побоювалися колишні київські князі. В результаті походу на Крим військо Володимира оволоділо найважливішим економічним і політичним центром Візантії – Херсонесом, що свідчило про міць Київської Русі.

За часів князювання Володимира Святославича завершився другий етап становлення державності на Русі. Третій, заключний етап цього процесу припадає на час правління в Києві його сина Ярослава Мудрого.

Створена Володимиром Великим держава наприкінці його життя виявилася не такою вже й згуртованою, а його влада – зовсім не безмежною. Ще за його життя проявилися симптоми суперництва за владу між його численними синами, а після смерті Володимира це суперництво перетворилося на криваву боротьбу за київський престол, який через чотири роки опанував Ярослав.

Піднесення Київської Русі за часів князя Ярослава Мудрого. Укріпившись на київському престолі, Ярослав (1019–1054) доклав

чимало зусиль для об'єднання держави. При цьому він діяв досить жорстко – кинув у в'язницю рідного брата Судислава – псковського князя, який прагнув самостійності, і позбавив влади іншого брата – новгородського посадника Костянтина Добринича, коли той схилився на бік боярства, яке намагалося позбутися влади Києва.

Князювання Ярослава було позначено піднесенням у розбудові Київської Русі. Остаточоно був зломлений місцевий сепаратизм, стабілізувалися державна територія і кордони, вдосконалювалися державний апарат. Полюддя замінювалося більш м'якими, передовими формами данини, що відповідало подальшій феодалізації суспільства.

У полі зору Ярослава постійно були міжнародні проблеми. При ньому залишалися дружніми русько-візантійські зносини. Русь установила дипломатичні контакти з Німецькою імперією. Авторитет Русі на міжнародній арені забезпечувався завдяки династичним шлюбом дочок Ярослава з монархами головних країн Європи – Франції, Норвегії, Угорщини, Польщі та ін.

Ярослав енергійно продовжував здійснювати заходи щодо захисту південних кордонів Русі від кочівників. Ним було відвойовано Червенські міста на Волині. Почалося будівництво нової лінії оборонних споруджень по р. Рось.

Однією з найважливіших турбот урядової діяльності Ярослава була православна церква. Ще за Володимира церква одержала спеціальний статут, який визначав її статус у системі державного управління. За Ярослава церковні привілеї було ще більше розширено. У багатьох містах розгорнулося будівництво православних храмів, почалося заснування монастирів. Найбільшим із них був Києво-Печерський – центр не тільки православ'я, а й культури та просвітництва.

За Ярослава Мудрого значний розвиток одержали культура та освіта. У Софійському соборі перекладалися на староруську мову грецькі книги, створювалися оригінальні літературні твори. У Києві та багатьох інших містах відкривалися школи письменності, засновувалися бібліотеки.

З ім'ям Ярослава Мудрого пов'язане впорядкування першого збірника феодальних законів – «Руська Правда». Цей збірник містить норми різних галузей права, в першу чергу кримінального і процесуального. З часом «Руська Правда» була змінена і доповнена синами Ярослава Мудрого – Ярославичами.

За часів князювання Ярослава Мудрого Київська Русь досягла zenіту своєї могутності й розквіту, ставши в один ряд із головними державами середньовічної Європи.

Правління Ярославичів. На жаль, спадкоємці князя – Ярославичі не змогли зберегти державність у тому стані, в якому вона їм дісталася від їхніх батька і діда.

Незадовго до своєї смерті Ярослав намагався розв'язати проблему, яка стояла ще перед його батьком, а саме: уникнути міжусобної боротьби за київський престол, котра, як правило, спалахувала після смерті князя між його синами.

При поділі земель і політичної влади Ярослав використовував принцип старшинства в межах свого роду, закріпивши за старшим сином Ізяславом Київ і Новгород, і далі по низхідній лінії: за Святославом – Чернігів, за Всеволодом – Переяслав, за В'ячеславом – Смоленськ і за молодшим Ігорем – Володимир-Волинський. На думку Ярослава, у разі звільнення того або іншого престолу кожний брат піднімався на щабель вище, доки всі по черзі не досягали вершини цієї системи – київського престолу.

Деякий час ідея ротації влади діяла завдяки співробітництву між трьома старшими братами. Однак незабаром виявилася суперечність між нею та іншим феодальним принципом – спадкуваням влади від батька сином. У результаті цього сини померлого князя стали домагатися для себе права посісти престол батька, не бажаючи уступити його своїм дядькам.

Князювання Володимира Мономаха. Після чергового етапу боротьби за київський престол його зайняв Володимир Мономах (1113–1125).

У 1113 р. на запрошення віча Києва Володимир став великим князем Київським. За його князювання вщухли міжкнязівські чвари, встановлено контроль над найвіддаленішими руськими землями, відновлено одноособове правління. Управління державою здійснювалося за допомогою синів князя, які діяли з його волі. Припинення усобиць, централізація держави, розгром половецьких ханів сприяли суспільно-економічному та культурному розвитку Київської Русі.

Володимир Мономах був енциклопедично освіченою людиною, вільно володів п'ятьма мовами. Його перу належить високохудожній твір «Повчання», адресоване дітям. Мономах вперше ставить проблему відповідальності великого князя перед підданими, радить майбутнім великим князям не допускати в державі «беззаконня» і «неправди», бути милосердним.

Мономах розробив «Устав», або доповнення до «Руської Правди», що складався із 69 статей, які впорядковували договір позики, встановлювали розмір відсотків, ускладнювали перетворення вільних людей на холопів, поліпшували становище селян.

Володимир Мономах підвищив міжнародний авторитет Київської Русі завдяки поліпшенню стосунків з Візантією та іншими країнами, численним династичним шлюбом. Першою дружиною Мономаха була дочка англійського князя Гарольда. Чоловіками його дочок були візантійський царевич та угорський король, а син шв одружений на дочці шведського короля.

3. Київська Русь за часів роздробленості. Галицько-Волинська держава

Політична роздробленість Київської Русі та її сутність. Політику єдності і централізації Київської Русі продовжив син Володимира Мономаха Мстислав (1125–1132).

Однак після його смерті держава розпалася на півтора десятка князівств. Київський князь у 40-х роках XII ст. став лише формальною главою держави, в якій почався період феодальної роздробленості.

Історики в минулому називали тільки одну причину феодальної роздробленості та міжусобних війн на Русі – надмірну кількість спадкоємців Володимира і Ярослава, для яких просто не вистачало князівських престолів, і вони силою здобували їх для себе. Проте причини роздробленості Русі були більш глибокими: вони випливали із самого характеру соціально-економічного розвитку Київської Русі в XII ст.

Протягом другої половини XI – першої половини XII ст. сформувався клас феодалів-землевласників. Вони ставали значною економічною і політичною силою. Більше того, поступальний соціальний розвиток призводив до поступового вирівнювання соціально-економічного розвитку в центрі держави і на її окраїнах. У зв'язку з цим князі периферійних земель вважали обтяжливою для себе залежність від Києва і піклувалися тільки про власні володіння.

Однак при цьому Київська Русь у середині XII ст. не розпалася, змінилася лише форма її державного устрою. Відносно єдину і централізовану монархію заступила монархія федеративна. З середини XII ст. державою спільно управляють найбільш впливові та сильні князі, вирішуючи всі важливі питання внутрішньої і зовнішньої політики на феодальних з'їздах. Такий порядок спільного правління Руссю князями Ярославичами можна охарактеризувати як колективний сюзеренітет. Князі були сюзеренами Київської Русі, зобов'язувалися захищати її від ворогів і за це одержували володіння у великокнязівському домені – Київській землі.

Роздробленість була історично суперечливим явищем. Разом з відцентровими діями й навіть часом перемагали доцентрові тенденції.

3. Київська Русь за часів роздробленості. Галицько-Волинська держава

Політичний і економічний розвиток Київського, Чернігово-Сіверського, Переяславського князівств середини XII – першої половини XIII ст. Київське, Чернігово-Сіверське та Переяславське князівства були складовими частинами давньої Київської Русі, того державного і територіального ядра Русі, яке склалося ще у IX ст.

Київське князівство в період феодальної роздробленості хоча і було однією із земель, яка складала Київську Русь, і формально перебувало в однакових з ними умовах, проте відрізнялося від них передусім своїм минулим, становищем церковного центру всіх давньоруських народів, особливою роллю у боротьбі з половцями. Київська земля, що була давнім політичним і територіальним ядром Київської Русі, на відміну від більшості земель не перетворилася на спадкову вотчину якоїсь із князівських ліній, а протягом XII – першої половини XIII ст. вважалася загальнодинастичною спадщиною давньоруського князівського роду.

В період феодальної роздробленості до Київського князівства належали колишні Полянське Правобережжя, землі древлян, південно-західні райони розселення дреговичей, землі улчів у басейні Південного Бугу.

Київська земля в період феодальної роздробленості була однією з розвинених і густонаселених областей Русі. Київ з його 50-тисячним населенням був одним з найбільших міст не тільки Русі, а й усієї середньовічної Європи. Важливу роль у житті Київської землі відігравали міста Вишгород, Білгород, Василів.

Економічну основу життя Київського князівства та його провідних міст становили ремесло і торгівля. За час археологічних розкопок Києва виявлено близько 50 ремісничих майстерень, де виготовлялися керамічні, ковальські, ювелірні, кістяні, скляні, дерев'яні та інші вироби.

Чернігівське та Новгород-Сіверське князівства в першій половині XII ст. включали територію в басейнах Десни і Сейму, Сожу і Верхньої Оки.

Чернігівське князівство було вкрито густою мережею населених пунктів – невеликих поселень, феодальних замків, фортець. Найбільшими містами були Чернігів, Новгород-Сіверський, Путивль, Курськ, Брянськ, Стародуб.

Наприкінці XI ст. за рішенням князівського з'їзду в Любечі на базі старої Сновської тисячі було створено Новгород-Сіверське князівство, яке формально було підпорядковане Чернігову, але фактично проводило самостійну, незалежну політику.

Переяславське князівство склалося ще до розподілу Київської Русі між синами Ярослава Мудрого, але фактично не мало політич-

ної самостійності, а перебувало в залежності від Києва. Це зумовлювалося тим, що у Переяславі сиділи князі, які мали посісти київський стіл або ж одержували це місто у вигляді компенсації за відмову від претензій на Київ.

Боротьба за київський стіл. Протягом XII – першої половини XIII ст. Київська земля і сам Київ неодноразово привертала увагу інших давньоруських князів. Одні з них обмежувалися претензіями на якусь частку спільної родової спадщини, інші, які вели боротьбу за відновлення єдності руських земель, пов'язували успіхи цієї боротьби з володінням старою столицею Русі. У цій принадливій силі Києва, безперечно, давалася взнаки традиція – його колишнє політичне значення центру Київської Русі.

Після смерті Мстислава київський стіл перейшов до його брата Ярополка Володимировича (1132–1139). Його політика миролюбства в умовах жорстокої боротьби за перерозподіл феодалських володінь не могла мати позитивних наслідків.

Наприкінці правління Ярополка Володимировича в число реальних претендентів на київський стіл висунувся чернігівський князь Всеволод Ольгович (1139–1146). Вчорашній сепаратист, він на київському престолі намагався проводити політику відновлення єдності руських земель.

Його наступник Ізяслав (1146–1154) двічі був змушений уступати Київ Юрію Долгорукому, але знову відвойовував його. Ізяслав, як і його попередники, намагався зміцнити політичні позиції Києва.

У 1154 р. Київ в черговий раз зайняв князь Юрій Долгорукий. На короткий час йому вдалося досягти становища старішого з руських князів.

Наприкінці 1158 р. на великокнязівський стіл був запрошений Ростислав Смоленський. Після його смерті (1167) Київ зайняв Мстислав Ізяславович.

Загострення міжкнязівських стосунків у 70-ті роки XII ст. привело до того, що київськими князями стали Святослав Всеволодович (1177) і Рюрик Ростиславович (1180–1202).

У 1202 р. галицький князь Роман Мстиславович оволодів Києвом. Таким чином під його владою були об'єднані Волинська, Галицька і Київська землі, що було важливим явищем у політичному житті південно-руських князівств.

Після смерті Романа Мстиславовича до Києва повернувся Рюрик Ростиславович.

У 1214 р. на київському столі утвердився Мстислав Романович (1214–1223), час правління якого збігся з деякою стабілізацією

3. Київська Русь за часів роздробленості. Галицько-Волинська держава

політичного становища як Київської землі, так і всієї Південної Русі.

Але поступово традиційне прагнення князів посісти київський стіл переросло в свою протилежність. Сильні удільні володарі намагалися очолити боротьбу за відновлення загальноруської єдності шляхом не захоплення київського столу, а утвердження в ролі об'єднавчого центра стольного міста свого князівства.

Галицька та Волинська землі: утворення і зростання князівств. У другій третині XII ст. ранньофеодальний період в історії Київської Русі змінився періодом феодальної роздробленості, через який пройшло багато країн феодальної Європи та Азії.

Наприкінці XII – на початку XIII ст. на Русі визначилися три центри, кожний із яких вирішальною мірою впливав на політичне життя навколишніх земель і князівств: у Північно-Східній і Західній Русі – Володимиро-Суздальське князівство, у Південній і Південно-Західній Русі – Галицько-Волинське князівство, у Північно-Західній Русі – Новгородська феодальна республіка.

Особливу роль у формуванні української народності відіграла Галицько-Волинська земля. Вона простягалася від Карпат і Дністровсько-Дунайського Причорномор'я на півдні та південному заході до земель литовського племені ятвягів і Полоцької землі – на півночі. На заході вона межувала з Угорщиною і Польщею, а на сході – з Київською землею і половецьким степом.

Галицько-Волинське князівство стало безпосереднім спадкоємцем політичних і культурних традицій Київської Русі.

Родючі землі, м'який клімат, численні ріки і лісові масиви, що перемежовувалися зі степовими просторами, створювали сприятливі умови для заняття землеробством, скотарством і різними промислами, а водночас і для розвитку феодальних відносин у вигляді значного феодального князівського і боярського землеволодіння.

Піднесення Галицького князівства за Ярослава Осмомисла. Розквіт Галицького князівства припадає на правління Ярослава Осмомисла (1152–1187). На шляху до свого визнання йому довелося зіткнутися із значними труднощами. Головна з них – боротьба з боярством, яке не хотіло змиритися із втратою свого переважаючого впливу на справи князівства.

В 1152–1158 рр. Ярослав Осмомисл вів затяжні війни з київськими князями за порубіжні землі. Він навіть скинув з престолу київського князя Ізяслава Давидовича, який у 1158 р. відмовився видати йому давнього ворога його батька Івана Берладника. Брав участь у загальноруській боротьбі проти половецьких ханів. У 1184

р. послав військо на допомогу київському князю Святославу Всеволодовичу, що вирушив у половецький степ.

Ярослав Осмомисл відновив порушені його батьком добрі взаємини з Угорщиною і Польщею. У 1184 р. князь дав притулок Андронікові Комніну, супернику візантійського імператора, що не завдало укласти з останнім союзню угоду. Ярослав мав великий авторитет на Русі та за її межами, про що свідчить «Слово о полку Ігоревім», яке називало його «Осмомислом» (значення цього терміна нез'ясоване). За князювання Ярослава Осмомисла Галицька земля зазнала значного піднесення, зростали міста, розвинулися землеробство, ремесло і торгівля.

Князю Ярославу не вдалося повністю позбавитися залежності від галицького боярства. Проте перед смертю він заповів Галич позашлюбному сину Олегу «Настасьичу», а своєму прямому нащадку дав Перемишль. Після смерті Ярослава Осмомисла Галицьке князівство стало ареною тривалої боротьби князів з олігархічними прагненнями місцевого боярства.

Утворення Галицько-Волинської держави. Незважаючи на міжусобні війни між окремими князями, Волинська і Галицька землі здавна підтримували тісні економічні та культурні зв'язки. Після смерті Ярослава Осмомисла волинський князь Роман Мстиславович на запрошення галицьких бояр зайняв Галич, але утримався там недовго. І лише у 1199 р. йому вдалося об'єднати під своєю владою Волинь і Галичину в одне князівство, а пізніше поставити в залежність від себе навіть Київ.

Державний лад Галицько-Волинського князівства хоча і мав низку своєрідних рис, що визначалися особливостями його соціально-економічного і політичного розвитку, але в головному був схожий на державний лад інших князівств і земель Південно-Західної Русі, які, у свою чергу, зберігали спадкоємність, що дісталася їм від Київської Русі.

Верховна влада у Галицько-Волинському князівстві належала великому князеві. Князь приймав законодавчі акти і здійснював поточне управління як у своєму домені, так і в межах усього князівства. Галицько-волинські князі мали судові повноваження, а також очолювали військову організацію князівства. Князеві належали права збирання податків, карбування монет і розпорядження скарбницею, встановлення розміру і порядку стягнення митних зборів. Прерогативою великокнязівської влади було керівництво зовнішньополітичною діяльністю. Великі князі впливали і на церковну організацію, використовуючи її у своїх інтересах. За згодою

3. Київська Русь за часів роздробленості. Галицько-Волинська держава

великого князя призначалися єпископи, і тільки потім вони висвячувалися в сан київським митрополитом.

У Галицько-Волинській землі була поширена складна двірсько-вотчинна система управління. З числа осіб, зайнятих центральним управлінням Галицько-Волинського князівства, літописи зберегли відомості про двірського, печатника, стольника.

У князівстві існувала досить розвинута система місцевого управління. Містами управляли тисяцькі і посадські, яких призначав князь. В їх руках була зосереджена адміністративна, військова і судова влада. Округами-воєводствами правили воєводи, які мали військово-адміністративні і судові повноваження в межах свого воєводства. Волостями управляли волостели, які призначалися князем.

Важливою ланкою в державній структурі Галицько-Волинського князівства було військо. З одного боку, воно використовувалося для захисту від зовнішньої агресії сусідніх держав, а з другого — було ефективним зряддям у руках феодалів для придушення опору експлуатованих мас.

Судова система Галицько-Волинського князівства не була відділена від князівської адміністрації. Існував і церковний суд.

Для Галицько-Волинської землі вдало пройшов період поділів, і вона під сильною князівською владою зберегла територіальну єдність. Князівство об'єднувало тільки етнічно українські землі і завдяки цьому тут сильніше проявилися риси української культури, що стали основою формування національної самобутності.

Внутрішня і зовнішня політика Данила Романовича. Смертю Романа Мстиславовича (1205) скористалися галицькі боярські угруповання, які не допустили до влади його вдову княгиню Анну та малолітніх синів Данила і Василька.

Після тривалої боротьби з поляками, угорцями, галицькими і волинськими боярами Данило спочатку об'єднав Волинь, у 1238 р. остаточно оволодів Галичиною, а у 1239 р. — навіть Києвом. У 1237 р. він завдав нищівної поразки хрестоносцям, що загарбали волинське місто Дорогочин.

Татаро-монгольська навала перешкодила Данилові об'єднати всі українські землі. Більше того, вона підірвала могутність князівства, послабила його владу в ньому і дала підстави для поновлення боярського всевладдя. У 1245 р. князь Данило Романович, аби зберегти «отчину», здійснив подорож до Золотої Орди, де домовився з ханом Батием сплачувати лише данину. Таку залежність від Орди Данило розглядав як вимушений крок і розпочав послідо-

вну політику, спрямовану на визволення від кочівників. З цією метою він розбудував неприступні фортеці (саме тоді був заснований Львів), здійснив низку походів на литовське плем'я ятвягів, що напали на прикордонні землі Волині, поширив свій вплив на Туро-во-Пінське князівство.

Князь Данило намагався створити ефективний центральний апарат управління із вірних бояр. У ньому найпомітнішою фігурою, своєрідним заступником князя у військових, адміністративних і судових справах виступав «двірський». Важливу роль в державному управлінні відігравали «печатник» – охоронець державної печатки, канцлер – міністр закордонних справ. Ця перебудова державного апарату спиралася на досвід Візантії («печатник») і західних сусідів («стольник», «сідельничий»).

Данило Галицький активно втручався у велику міжнародну політику, брав участь у боротьбі за австрійський престол, куди йому вдалося на короткий час посадити свого сина Романа.

Князь проводив активну зовнішню політику із сусідніми європейськими державами, проявом чого були династичні шлюби. У 1246 р. син Данила Лев одружився з угорською принцесою Констанцією. У 1247 р. було укладено династичний шлюб дочки Данила Предслави з принцом Мазовецьким Земовитом. Аналогічні шлюби були укладені з найближчими родичами володарів Володимиро-Суздальського і Тверського князівств. У 1252 р. Данило сам одружився з племінницею литовського князя Міндовга. Головною метою династичних шлюбів було об'єднання сил для спільної боротьби проти золотоординських ханів.

Зростанню міжнародного авторитета галицько-волинського князя сприяла його коронація у Дорогочині в 1253 р. Королівську корону Данило прийняв із рук папи римського.

Наступники Данила Галицького. Останні галицько-волинські князі. Після смерті Данила Галицького єдність Галицько-Волинського князівства дещо похитнулась. Його син Шавро на короткий час об'єднав Галицьке князівство з Литвою. Після смерті Шавра його брат Лев Данилович значно розширив свої володіння, приєднавши до князівства Люблінську землю і частину Закарпаття. У Володимирі у цей час правив Володимир Васильович, у Луцьку – Мстислав Данилович.

На початку XIV ст. Волинське і Галицьке князівства знову об'єдналися в руках одного князя – Юрія I Львовича, онука Данила Галицького. Проявом могутності Юрія I було те, що він, як і Данило, прийняв королівський титул, іменуючи себе королем Русі.

4. Політичний устрій, соціально-економічний та культурний розвиток Київської Русі і Галицько-Волинської держави IX-XIV ст.

Йому вдалося добитися від константинопольського патріарха встановлення окремої Галицької метрополії, яка сприяла захисту політичної незалежності об'єднаних князівств. Перший галицький митрополит Петро пізніше став першим московським патріархом.

У 1308–1323 рр. в Галицько-Волинському князівстві правили Лев II і Андрій. У 1315 р. на Закарпатті почалось повстання під проводом Петра Петні проти короля Угорщини Карла-Роберта, яке було остаточно придушене лише у 1323 р.

Виснажлива боротьба із зовнішнім ворогом, гострі внутрішні конфлікти ослаблювали сили Галицько-Волинського князівства і цим скористалися сусідні держави. Після смерті останнього галицько-волинського князя Юрія II (1340) польський король Казимир III напав на Львів, пограбувавши його, але незабаром був змушений відступити.

У 1349 р. Польща захопила Галицько-Холмське та Перемишльське князівства, а король польський Казимир проголосив себе «правителем Королівства Русі». У 60-ті роки XIV ст. великий князь Литовський Альгердас підпорядкував собі Поділля, Київщину, Переяславщину. Галицьке князівство у 1370 р. опинилося під владою Угорського князівства.

Монгольська навала на українські землі. Золотоординське ярмо. Упродовж зими 1237/38 рр. Батиеве військо завоювало Рязанське та Володимиро-Суздальське князівства, а також всю Північно-Східну Русь. У 1239 р. монголо-татари заволоділи Переяславом і Черніговом, а в грудні 1240 р. штурмом здобули Київ, майже повністю знищивши місто. Протягом наступного 1241 р. орди Батия завоювали Галицьку та Волинську землі. На Русі встановилося тяжке, принизливе монголо-татарське ярмо.

Батиева навала принесла незліченні біди давньоруському народу, уповільнивши його соціально-економічний, політичний і культурний розвиток, відкинувши Русь на кілька століть назад.

4. Політичний устрій, соціально-економічний та культурний розвиток Київської Русі і Галицько-Волинської держави IX-XIV ст.

Політичний, соціальний устрій та господарське життя Київської Русі і Галицько-Волинської держави. У IX ст. внаслідок тривалого внутрішнього розвитку східнослов'янських племен склалася

одна з найбільших держав середньовічної Європи – Київська Русь.

Київська Русь відіграла видатну роль в історії слов'янських народів. Зміцнення феодальних відносин і завершення процесів фор-

мування єдиної давньоруської держави позитивно позначилися на етнічному розвитку східнослов'янських племен, які поступово склалися в єдину давньоруську народність. В її основі лежали спільна територія, єдина мова, спільна культура, тісні економічні зв'язки.

На міжнародній арені Київська Русь посідала одне з провідних місць. Вона підтримувала широкі економічні, політичні та культурні зв'язки з багатьма країнами Сходу й Заходу. Яскравим свідченням високого міжнародного авторитету давньоруської держави були династичні зв'язки київського князівського двору з двома багатьох країн.

Військова могутність Київської Русі стала тим щитом, об який розбивалися численні орди кочових племен Степу, що просувалися до кордонів Візантії і нападали на країни Центральної Європи.

Існування Київської Русі як єдиної держави охоплює період з IX ст. по 30-ті роки XII ст. Політична форма цієї держави – ранньофеодальна монархія, територіальні межі – від Балтики до Чорного моря і від Закарпаття до Волги.

Високий рівень розвитку продуктивних сил Київської Русі дозволив генієм її народу створити культурні цінності, які витримали випробування часом.

У 30-ті роки XII ст. Київська Русь вступила в період феодальної роздробленості, який характеризувався подальшим розвитком продуктивних сил і феодальних виробничих відносин, а також набуттям економічної і політичної незалежності напівсамостійними державними утвореннями, які перебували у складі Київської Русі.

Спадкоємцем національних, державно-правових і культурних традицій Київської Русі стала Галицько-Волинська держава.

Писемність, освіта, наукові знання, література, музика. Архітектура та образотворче мистецтво. Народ Київської Русі створив багату, самобутню і на той час високу матеріальну і духовну культуру, що виникла і розвивалася на основі попередніх досягнень східних слов'ян, а також завдяки зв'язкам із сусідніми народами Балкан, Візантії, Центральної і Західної Європи, Кавказу і Середньої Азії. Про високий рівень розвитку писемності в Київській Русі свідчать численні археологічні знахідки. Підтвердженням цього є і договори з греками 911 і 944 рр. З уведенням християнства на Русі разом із богослужбовими книгами з Болгарії прийшло більш досконале слов'янське письмо – кирилиця.

У Новгороді та інших давньоруських містах знайдено берестяні грамоти (документи про купівлю землі, боргові зобов'язання,

4. Політичний устрій, соціально-економічний та культурний розвиток Київської Русі і Галицько-Волинської держави IX–XIV ст.

шкільні вправи для дітей та ін.). До наших днів дійшло чимало літературних творів і літописів. Найважливіший з останніх пов'язаний з ім'ям видатного письменника і літописця Нестора («Повість временних літ»). Оригінальними літературними пам'ятками є «Слово про закон і благодать», «Повчання дітям» Володимира Мономаха, «Ходіння Даніїла». Справжнім шедевром давньоруської та світової літератури стало «Слово о полку Ігоревім».

Високого розвитку за часів князювання Ярослава Мудрого досягли будівництво і архітектура. У Києві давньоруські та візантійські зодчі збудували Софійський собор (1037 р.). Із камінних споруджень міста слід відзначити Золоті ворота з надвірною церквою Благовіщення (1037 р.). Софійські собори за зразком Київського було збудовано в Новгороді і Полоцьку. Камінне будівництво здійснювалося і в Чернігові.

Київська Русь відіграла видатну роль в історичному процесі всього слов'янського світу. Створення єдиної держави східних слов'ян справило величезний позитивний вплив на їх подальший економічний, соціально-політичний і культурний розвиток. Неоціненним внеском у світову скарбницю були культурні досягнення часів Київської Русі. Вони стали основою, на якій надалі формувалися українська, російська та білоруська культури.

У культурному житті Галицько-Волинської землі важливе значення надавалося церковним установам – монастирям, єпископіям, парафіям. Вони були осередками освіти, притулками освічених людей, знавців іноземних мов, які працювали в княжих і єпископських канцеляріях, де готували тексти грамот, вели дипломатичне листування. При церковних установах існували школи.

Значною була літописна спадщина. У Галицькій землі створено найдавнішу східнослов'янську редакцію тексту Нового Завіту. Христомопольський апостол XII ст., Бучацьке євангеліє XII–XIII ст. збереглися у монастирі с. Городище (поблизу Червонограда). Літопис Галицької землі «Повість про осліплення Василька» увійшов до «Повісті временних літ».

Проявом високого рівня розвитку культури була архітектура краю. В той час будували переважно з дерева, тому багато пам'яток не збереглися і відомі лише з літописів. Кам'яними будівлями були храми, князівські палаци. Зберігся володимирський Успенський собор, будівництво якого було завершено у 1160 р. Він повторював план Успенського собору Києво-Печерської лаври. Яскравим проявом майстерності галицьких будівничих була п'ятиповерхова дерев'яна наскальна фортеця IX–XIV ст. Тустань поблизу с. Уріч у Карпатах.

Іконопис у Галицько-Волинському князівстві розвивався під впливом київського. З того часу до нас дійшла ікона Богоматері – Одігрії XIII–XIV ст. у Покровській церкві м. Луцька.

Історичне значення Київської Русі та Галицько-Волинської держави. Ці держави відіграли величезну роль в історичному процесі всього слов'янського світу. Існування великих, відносно єдиних слов'янських держав виказувало величезний вплив на їх подальший економічний, соціально-політичний і культурний розвиток.

Неоціненним внеском у мирову скарбницю є культурні досягнення Київської Русі та Галицько-Волинської держави.

Весь час свого існування зазначені держави заявляли про себе на міжнародній арені, будучи одними з найбільш могутніх держав середньовічної Європи. Про високий міжнародний авторитет цих держав свідчать низка міжнародних договорів та тісні династичні зв'язки з провідними європейськими дворами.

Військова міць Київської Русі та Галицько-Волинської держави стала запорукою від проникнення в Західну Європу й Візантію кочових тюркських орд.

5. Українські землі в другій половині XIV ст. – першій половині XVI ст.

Входження Волині, Київщини, Чернігово-Сіверщини, Поділля до складу Литовської держави. Починаючи з XIV ст., на території Південно-Західної Русі простежуються тенденції до об'єднання. Цей процес відбувався в складних умовах безперервних війн і ворожих навал. До того ж на шляху об'єднання українських земель були внутрішні та зовнішні перешкоди. З одного боку, після смерті останнього князя галицько-волинської династії західноукраїнські землі залишилися без свого лідера, а з другого – у XIV ст. в період політико-економічного і культурного занепаду в українських землях їх сусіди – Литва, Польща, Московська держава – швидко розрослися і, природно, вакуум влади, що виник на півдні, привертав їх увагу. Скрутне економічне становище українських земель, позбавлених політичної єдності, було використано Польщею, Великим князівством Литовським, Угорщиною, Молдавським князівством.

Початок періоду литовського політичного панування над Південною Руссю припадає на 1340 р., коли син литовського князя Гедиміна Любарт став княжити на Волині й у Галичині.

До середини XIV ст. литовський князь Альгердас поширив свою владу на дрібні українські князівства, розташовані на лівому березі

Дніпра, а в 1362 р. його війська зайняли Київ. У 1363 р. литовці рушили на Поділля.

Потім протягом двох десятиліть під контроль Вільно перейшли також Київська земля, Сіверщина і Поділля, внаслідок чого майже вдвічі збільшилася територія Великого князівства Литовського.

Особливості Литовсько-Руської держави. Під час просування князя Альгердаса усередину України населення не чинило опору й навіть привітало його війська. На те були свої причини. По-перше, для українців, особливо мешканців Подніпров'я, литовська влада була більш сприятливою порівняно з жорстоким ярмом Золотої Орди. По-друге, литовці через відсутність достатнього кадрового потенціалу для управління своїми величезними завоюваннями (більшу частину Великого князівства Литовського складала українські землі) дозволяли місцевій знаті займати високі адміністративні посади. Така політика сприяла приєднанню української знаті до литовської еліти. По-третє, на відміну від монголо-татар литовців не сприймали як чужоземців, оскільки литовське військо значною мірою складалося з українських підданих. І, нарешті, по-четверте, литовський уряд із повагою ставився до місцевих звичаїв: староруська – мова більшості населення – стала офіційною мовою уряду.

Кревська унія. Після смерті Ольгерда (1377) великокнязівський віленський престол успадкував, на порушення принципів родового старшинства, його молодший син Ягайло. Це викликало невдоволення старших Ольгердовичів, які відмовилися визнати Ягайла своїм сюзереном, а деякі з них навіть перейшли на службу до короля Людовіка Угорського і московського князя Дмитрія Донського.

У цій ситуації Ягайло був змушений шукати підтримки як у самій державі, так і за її межами. Незабаром така підтримка з'явилася. Польські політики висунули ідею династичного шлюбу Ягайла з польською королевою Ядвігою.

Ягайло прийняв цю пропозицію, внаслідок чого було укладено Кревську унію (1385), котра передбачала інкорпорацію Великого князівства Литовського до складу Польського королівства і перехід у католицизм Ягайла й усіх мешканців Литви. У лютому 1386 р. Ягайло прийняв хрещення, уклав шлюб із Ядвігою і став польським королем. Невдовзі була хрещена й Литва.

Ягайло так і не зумів цілком втілити в життя угоду, укладену в Крево. Немаловажну роль в цьому відіграла позиція Вітовта, який уособлював прагнення правлячих кіл Литви зберегти політичну самостійність князівства. І ці прагнення незабаром були реалізовані. Початком державного відродження Литви стала Острозька угода

(1392), відповідно до якої Ягайло обіцяв повернути Вітовту всі батьківські землі та зробити його своїм намісником у Литві. У 1398 р. Вітовта проголосили королем.

Становлення галицьких та волинських земель після Кревської унії. Могутність Вітовта постійно зростала. Це забезпечувалося тим, що йому вдалося позбавити литовських князів їхніх наділів у Південно-Східній Русі, де вони почували себе самостійними правителями. У 1393 р. влади був позбавлений новгород-сіверський князь Дмитрій-Карабут Ольгердович. Того ж року втратив Поділля Федір Каріотович. У 1394 р. від влади в Київській землі був відсторонений Володимир Ольгердович.

Суттєвого удару по центристських позиціях Вітовта було завдано у серпні 1399 р., коли в битві на р. Ворсклі полягли його кращі сили, які стали на захист золотоординського хана Тахтомиша. Це знизило міжнародний престиж Литви й особисто Вітовта, хоча останній зумів зберегти одержаний раніше золотоординський ярлик на підвладні Литві українські землі.

Усі ці перипетії змусили Вітовта піти на відновлення унії з Польським королівством. Угодою, укладеною в 1401 р., Вітовт визнавався довічним правителем Литви, а після його смерті всі підвладні йому землі поверталися до складу Польщі.

Проте згодом Вітовт зумів повернути втрачені позиції. Особливо зріс його авторитет після Грюнвальдської битви (1410), коли були вщент розбиті війська Тевтонського ордену. Наслідком цього стало укладення Городельської унії (1413), яка забезпечувала Великому князівству Литовському право на політично самостійне існування.

Спадкоємцем Вітовта став Свидригайло, людина вибаглива й неврівноважена, який створив багато проблем як усередині Великого князівства Литовського, так і на міжнародній арені.

У 1432 р. Свидригайло втрачає князівський престол і влада переходить до молодшого брата Вітовта – Сигізмунда. Це було визнано Польщею, бо її правлячі кола розраховували на поступки з боку Сигізмунда зі спірних питань, зокрема щодо Поділля. Ці сподівання виправдалися. Сигізмунд віддав Польській короні Поділля та прикордонні території Волині.

Спадкоємцем Сигізмунда в 1440 р. став син Ягайла Казимир, який одержав у 1447 р. польську корону. Проте після його смерті (1492) персональну унію Литви і Польщі було розірвано.

На початку XVI ст. обидві держави знову вдалося об'єднати. Цю тенденцію підтримували Сигізмунд I (1506–1546) і Сигізмунд-Август (1548–1572).

Українські землі у складі Угорщини та Молдавії. На Закарпатті з давніх часів проживали слов'яни. Але упродовж XII ст. туди проникли угорські феодали, які загарбували найродючіші землі і витіснили слов'ян у малопродатні для землеробства гори. На приєднаних до Угорщини закарпатських землях було збережено адміністративно-територіальні утворення, що існували там раніше, - жупи, які згодом дістали назву комітатів. Їх було чотири – Берегівський, Мараморощський, Ужанський та Угочанський. Наприкінці XIV ст. угорський князь Сигізмунд передав місто Мукачеве з округою своєму родичеві, литовському князю Федору Каріотовичу. Той привіз із Поділля, де князував раніше, військову дружину і двір, які склалися виключно із українців. Але після смерті цього українізованого князя його закарпатські володіння були знову передані угорським можновладцям. Закарпаття надовго увійшло до складу Угорського королівства.

Буковина також була однією із земель одвічного проживання слов'ян. За доби феодальної роздробленості, у першій половині XIII ст., вона входила до складу Галицько-Волинського князівства.

Коли у 1349 р. Польща захопила Галицьку землю, Буковина відійшла до союзниці першої – Угорщини. Але невдовзі молдавські феодали виступили проти угорського короля з вимогою надати незалежність Молдові. Польща спробувала захопити Буковину. Однак похід поляків 1359 р. закінчився невдало, і ця слов'янська земля надовго потрапила в залежність від молдавських «господарів», тобто князів. Але у середині XV ст. Буковина (Шипинська земля) як адміністративно-територіальна одиниця була ліквідована. На зламі XV–XVI ст. Буковина разом з Молдавією потрапила під владу султанської Туреччини.

Московсько-литовські війни. У період боротьби за верховенство між Литвою і Польщею на їхніх північно-східних кордонах виникла могутня Московська держава. Москва висувала претензії на верховенство над усіма східнослов'янськими землями, більша частина яких перебувала в складі Литви та Польщі.

Головну роль у формуванні зовнішньополітичного курсу Московської держави наприкінці XV ст. відіграли суто економічні мотиви, насамперед інтереси торгівлі. З приєднанням до Москви Новгород і Твері була частково вирішена проблема виходу до північних і західних торгових шляхів. У цьому контексті величезного значення набували південні, дніпровські торгові шляхи, що вели в Крим і далі в країни Сходу. Тут дипломатія виявилася неспроможною. Москва і Литва вступили в тривалу «дивну війну», яку ніхто не оголошував,

а воєнні конфлікти на московсько-литовському кордоні продовжувалися з кінця 80-х років протягом цілого десятиліття. У 1508 р. Литва була змушена визнати верховенство Москви над сіверськими землями.

Утворення Кримського ханства. Багато століть на Кримському півострові жили різні народи: греки, татари, скіфи, сармати, готи. Слов'яни з'явилися в Криму в перших століттях нашої ери. На початку IX ст. Крим потрапив у сферу політичного впливу давньоруських князів. У середині X ст. їх влада поширилася й на північно-східну частину півострову – Тмутараканське князівство з центром у Керчі.

Вдершись до Криму у першій чверті XIII ст., монголо-татари до середини століття завоювали Східний Крим і заснували там намісництво. Наприкінці XIII ст. полчища Ногая заволоділи західним Кримом. Розпад Орди призвів до відособлення Криму і поступове перетворення його на окреме державне утворення. На початку 30-х років XV ст. перемогу в боротьбі за владу між різними феодалними татарськими родами здобув Хаджі-Гірей. У 1449 р. його було проголошено першим кримським ханом.

Татарське населення Криму вело кочовий спосіб життя, займаючись скотарством. Але примітивне скотарське господарство не могло прогодувати багатолюдне Кримське ханство. Його феодална верхівка намагалася жити за кошт сусідів. Головним об'єктом кримської агресії з перших років існування ханства були українські землі.

Виникнення українського козацтва. Посилення феодалного гніту на українських землях, що перебували під владою Литви і Польщі, породжувало опір селян, найбільш поширеною формою якого ставали втечі.

Пориваючи з феодалною залежністю й осідаючи на нових землях, утікачі вважали себе вільними людьми – козаками. В другій половині XV – на початку XVI ст. поселення селян-утікачів зайняли цілу смугу від середньої течії Дніпра майже до Дністра.

Козаки створювали на заселених землях нову організацію – громаду. Кожний прибулий на козацькі землі утікач вважався вільним від кріпосного права, одержував рівні з усіма права користуватися господарськими угіддями і промислами, брати участь у самоврядуванні. Козацькій громаді були притаманні риси селянського демократизму.

Така громадська організація ставала силою, яка, з одного боку, приваблювала пригноблене селянство та міські низи, а з другого – викликала лютий опір литовських, польських і українських магнатів та шляхти.

5. Українські землі в другій половині XIV ст. – першій половині XVI ст.

Заселення козаками середнього Подніпров'я відбувалося в гострій боротьбі з литовськими, польськими та українськими феодалами. На рубежі XV–XVI ст. магнати захопили частину козацьких земель у Поділлі та на Київщині. Внаслідок цього на початку XVI ст. козацькі поселення стали виникати у віддалених районах Канева і Черкас. У відповідь на утиски і здирства на території Канівського і Черкаського староств вибухали козацькі повстання, найбільш значним із яких було повстання 1536 р. Після його придушення більшість козаків, рятуючись від репресій, втікли за дніпровські пороги.

Витоки та причини виникнення українського козацтва були складними і різноманітними. Передусім це посилення феодального та релігійно-національного гноблення, наступ феодалів на селянство, загарбання поляками селянських земель, посилення феодальної експлуатації та покріпачення селян. Крім того, за дніпровські пороги переселялися не тільки зубожені селяни, а й заможні люди, міщани тощо. Вони мали на меті господарське освоєння вільних степів. І, нарешті, доцільність освоєння нових земель зумовлювалася необхідністю захисту від татарських і турецьких агресорів.

Перші згадки про українських козаків зустрічаються в дипломатичному листуванні між Росією, Польщею, Турцією, Кримом, Валахією з кінця XV ст.

Згодом район дніпровських порогів стає найбільшим центром українського козацтва. На середину XVI ст. у козаків за дніпровськими порогами існувала організація, представлена кошем. Козаки, які залишилися на коші, склали його гарнізон. Заснування козаками коша слід вважати створенням Запорозької Січі, яка фактично об'єднала раніше розрізнені дрібні козацькі січі.

Доступ у Січ був вільним для всіх, ким би вони не були, звідки й коли б не прийшли в Запорожжя. Людина, прийнята в ряди запорозького козацтва, зараховувалася за своїм вибором в один із 38 куренів. При записі до куреня її прізвище змінювалося на прізвисько, яке часто відповідало зовнішній характеристиці людини.

Характерними рисами громадської організації запорозького козацтва були формальна рівність і демократія. Зовнішньо це проявлялося у військовій раді – народному вічі. На раді могли бути присутніми всі січові козаки – від січової старшини до простої сіроми. Тут панувала рівноправність: кожний користувався рівним правом голосу, але те, що затверджувалося радою, було обов'язковим для всіх.

В XVI ст. чисельність козацтва значно зростає. Козаки розселяються частково в побудованих ними хуторах і слободах, частково в козацьких містах Чигирині, Каніві, Корсуні, Черкасах. Основними заняттями козаків були: полювання, рибалка, бджолярство, землеробство. Життя козаків було вельми важким, оскільки доводилося починати майже з нуля, маючи невеличкий скарб, який вдалося взяти з дому. Проживання в прикордонній смузі з татарами змушувало козаків мати зброю, вміти володіти нею і бути готовими в будь-який час застосувати її.

Все це змушувало козаків триматися разом, прискорювало майнову диференціацію в козацькому середовищі.

Соціальний устрій та господарське життя в Україні у другій половині XIV – першій половині XVI ст. Усі перипетії політичного життя в Литві та Польщі неминуче позначалися на економічному розвитку українських земель.

Основу економіки України в період, що розглядається, складала землеробство і традиційні промисли (полювання, бортництво, рибальство). Однак розвивалися вони екстенсивним шляхом. Великі східнослов'янські землі з багатющим тваринним і рослинним світом були обезлюднені й стали єдиним мисливським і бортницьким уділом, місцем особливої форми експлуатації природних багатств – сезонного ухоронництва, котрим займалися як промисловики-професіонали, так і городяни та селяни. Проте українські землі, незважаючи на економічну стагнацію, в XIV–XV ст. були одним із важливих чинників системи європейської торгівлі.

У XIV–XV ст. на українських землях, як і в більшості середньовічних соціумів, у соціальній структурі суспільства превалювало селянство, яке було головною продуктивною силою й основним податним станом.

Наприкінці XIV – у першій половині XV ст. селяни великокнязівських і королівських земель на території України мали можливість вільно переходити з одного місця на інше. Відносно легко вони могли покидати й приватновласницькі землі, виплативши їхньому хазяїнові відступне (свого роду викуп) натурою або грошима. Однак в міру виникнення і розвитку на українських землях фільварочної системи землеробства феодалі намагалися регулювати селянські виходи правовими засобами. Так, у 1435 р. галицька шляхта прийняла постанову, відповідно до якої селяни мали право піти від свого феодала тільки на Різдво, сплативши йому відступне.

Важливим кроком у правовому оформленні закріпачення селян стала «Устава на волоки» 1557 р.

5. Українські землі в другій половині XIV ст. – першій половині XVI ст.

Паралельно зі здійсненням волоочної реформи йшло правове оформлення кріпосництва. Це виявлялося в збільшенні строку розшуку феодалами і повернення їм селян-утікачів. Якщо Литовський Статут 1529 р. встановлював десятирічний строк розшуку селянина-утікача, то Статут 1566 р. зберігав цей строк тільки в тому разі, якщо утікача знаходили неподалік від маєтку. Статут 1588 р. збільшував строк розшуку селян-утікачів до 20 років. До середини XVII ст. на українських землях практично не залишилося вільних селян.

Одночасно зі зміцненням феодальної залежності селяни втрачали громадянські права. Насамперед вони були виключені з підсудності державних органів і передані під суд їхнього пана. У 1447 р. великий князь Казімір видав привілей для литовської шляхти. Відтепер феодал мав право судити селянина по цивільних і кримінальних справах. Організація доменіального суду цілком залежала від пана. Він ухвалював рішення, майже не обмежуючи себе ніякими правовими нормами. У практиці доменіальних (вотчинних) судів траплялися навіть смертні вироки.

Селяни втрачали право на землю. Польське законодавство визнавало право власності на землю тільки за князями, шляхтою та церквою. Аналогічні процеси відбувалися й у Великому князівстві Литовському. В «Уставі на волоки» 1557 р. вже не згадувалося про селянську земельну власність.

За своїм соціальним і правовим становищем населення українських міст поділялося на три категорії. В основі цього поділу був майновий стан.

На вищому щаблі соціальної піраміди знаходилася кількісно невеличка група міського патриціату: купецька, лихварська і реміснича верхівка, представники міської адміністрації. Так, у Львові, досить багатолюдному для того часу місті (15 тис. чоловік), до міського патриціату належали 40–50 сімей.

Середній щабель займало бюргерство – середні прошарки, в основному цехові ремісники.

До третьої, найбільш численної групи міського населення входили міські низи – дрібні торговці, ремісники, які розорилися, слуги, декласовані елементи, позацехові ремісники.

Привілейовану частину суспільства складала шляхта, хоча за цим зовнішньо монолітним фасадом приховувалися різні прошарки населення.

Вищий щабель у феодальній ієрархії займали магнати – найбільш великі земельні власники. Використовуючи свій економічний потенціал, вони домоглися для себе широких політичних

прав і привілеїв. Магнати підлягали юрисдикції тільки великого литовського князя або польського короля. В їхніх руках зосереджувалися вищі державні посади – воєвод і старостів. Магнати мали своє військо і вирушали на війну під власними прапорами (стягами), за що одержували почесний титул «князів і панів хоругових». Магнати мали право входити до складу великокнязівської ради, яка називалася «Пани-рада» і згодом стала самостійним органом державної влади, вищим за великого князя.

Іншу групу панівного класу складала власне шляхта – середні та дрібні земельні власники. Правовий стан шляхти не був однаковим. Приєднання українських земель до Польського королівства супроводжувалося значним роздаванням цих земель польській шляхті. Одночасно для зміцнення свого становища польські королі підтверджували права українських феодалів на землю і наділяли їх новими володіннями. Згідно з привілеями 1425, 1430, 1433 рр. на територію Галичини було поширено деякі інститути польського права в інтересах української шляхти. Привілеєм 1434 р. галицька шляхта була остаточно зрівняна в правах із польською шляхтою.

Своєрідність соціальної структури на українських землях наприкінці XV ст. проявлялася в тому, що тут сформувалася принципово нова соціальна група – козацтво, яке дуже швидко стало вирішальною силою соціально-політичного життя.

Князь Костянтин Острозький (1460–1530) походив із знаменитого княжого роду, його вважали одним із нащадків Романа Галицького. Протягом 1492–1494 рр. відзначився у бойових діях під час литовсько-російської війни. У 1496–1497 рр. очолював оборону українського прикордоння від татарських набігів як намісник замків у Вінниці й Брацлаві.

У 1497 р. К. Острозький призначений першим гетьманом Великого князівства Литовського, щоб від імені Господаря командувати військом. Проявив надзвичайний талант полководця. Вийшов переможцем з понад 60 битв.

Під час чергової російсько-литовської війни у 1500 р. К. Острозький був поранений і потрапив у полон. Відбував ув'язнення у Вологді і Москві. Не захотів прийняти московське підданство. В 1570 р. повернувся у Вільно. Був удруге проголошений гетьманом Великого князівства Литовського та Вінницьким і Брацлавським воєводою.

Князь К. Острозький був ревним захисником православ'я і щедрим на пожертви. На його кошти було збудовано понад десяти церков і монастирів у Вільно, Турові, Києві.

Церковне життя у другій половині XIV – першій половині XVI ст.

Складною проблемою на українських землях, що перебували під владою Литви і Польщі, було віросповідання.

Населення українських земель, які були під владою Литви, не знало суспільної боротьби на релігійному ґрунті, насамперед завдяки терпимому ставленню литовських князів до різних релігійних конфесій. Таке ставлення сформувалося самою історією розвитку Литовської держави, яка була своєрідним буфером між православним Сходом і католицьким Заходом.

У XIV ст. в Литві чітко виявляється «руський» вплив: православ'я прийняли Ольгерд і всі його сини. Досить поширеними були родинні зв'язки литовських князів із православними династіями Північно-Східної Русі. Важко уявити, якими могли бути наслідки шлюбу Ягайла, що намічався, з донькою Дмитрія Донського. Проте історія вирішила інакше. Саме Ягайло, уклавши шлюб із польською принцесою Ядвігою, рішуче поєднав долю своєї держави з католицькою Польщею.

Характерною рисою політики правлячих кіл Литви щодо православної церкви було їхнє прагнення позбутися залежності Москви, оскільки з політичною відчуженістю східнослов'янських земель існування єдиної митрополії переставало відповідати реаліям того часу. У 1458 р. Рим, незважаючи на протидію Москви, призначив на Київську митрополію Г. Болгарина, якому були підпорядковані всі православні литовські єпархії, чим ліквідувалась єдність спільноруської митрополії.

Дещо інша релігійна ситуація склалася на українських землях, які перебували під владою Польщі. Тут позиції католицизму були значно міцніші, ніж у Литві. І хоча православні в Польщі користувалися свободою віросповідання, їхня конфесія вважалася нижчою порівняно з католиками.

Освіта. Школи в той час існували при церквах і монастирях, у кращих з них можна було не тільки навчитися читати і писати, а й здобути деякі відомості з теології, літератури, грецької мови.

У середині XVI ст. засновується школа при Красноставській церкві. Наприкінці століття княгиня О. Чарторийська-Горностай організувала школу в заснованому нею Пересопницькому монастирі. Школи були засновані також в Почаївському та Загаецькому монастирях.

У церковних і монастирських школах вивчали абетку, письмо, молитви, читали часослов, учили також рахувати. Вчителями в цих школах були дяки.

На противагу чужим впливам протестантських та католицьких шкіл українці почали засновувати свої школи. Величезну роль у цьому відношенні відіграв князь К. Острозький, який заснував багато шкіл у різних містах Волині.

У 70-х роках К. Острозький заснував у своїй резиденції Острозі першу високу школу, відому під назвою Острозька академія.

У 1586 р. Львівське братство реорганізувало свою школу. Школа львівського Успенського братства служила зразком для деяких інших шкіл Галичини.

Початок українського книгодрукування. Першу друкарню, яка використовувала українську мову, заснував у Кракові німець Ш. Фіоль. У 1491 р. він надрукував слов'янські Октоїх та Часословець, які були першими кириличними виданнями в світі. В Україні поширювалися книги з Білорусії, з друкарень у Вільно Ф.Скорини. В 1577 р. К.Острозький заснував друкарню в Острозі.

6. Українські землі в другій половині XVI ст. – першій половині XVII ст.

Об'єднання Великого князівства Литовського та Польського королівства. У 1588 р. розпочалася війна Росії з Лівонією. Російський

уряд намагався прокласти собі шлях до Балтійського моря. Лівонію підтримала Литва. Протягом 60-х років XVI ст. воєнні дії велися в основному на території Великого князівства Литовського, яке зазнавало поразки за поразкою. Аби вистояти проти Росії, верхівка Литви наважилася піти на змову з панівними верствами Польщі. Розпочалися переговори про об'єднання двох держав. У стані литовських магнатів і шляхти не було єдності поглядів щодо доцільності об'єднання з Польщею. Більшість середньої і дрібної шляхти Литви підтримувала ідею унії, сподіваючись зрівнятися в правах з польською шляхтою, і вбачала у спільній державі гарантію своїх прав і маєтностей. Великі магнати, навпаки, боялися втратити своє провідне становище в економіці та політичному житті. Та найбільше була зацікавлена в унії польська верхівка, прагнучи розширити свої володіння за рахунок підвладних Литві багатих українських і білоруських земель.

Люблінський сейм 1596 р. На засіданні сейму в Любліні (10 січня – 12 серпня 1569 р.) було завершено справу, розпочату ще в 1385 р. у Крево: Польське королівство та Велике князівство Литовське об'єдналися в єдину державу – Річ Посполиту. Така значна подія істотно позначилася на правовому становищі українських земель, що перебували в їх складі, і насамперед на адміністративно-територіальному устрої.

5 березня 1569 р. Поділля і Волинь були приєднані до Польського королівства. Аналогічна доля незабаром спіткала Київщину і Брацлавщину.

В адміністративному відношенні Річ Посполита поділялася на три провінції: Велику Польщу, Малу Польщу (до складу якої входила більша частина українських земель) і Литву. Провінції склалися з воєводств, а останні, у свою чергу, з повітів, хоча в деяких воєводствах Малої Польщі поряд із повітами збереглися такі адміністративні одиниці, як землі. Своєрідною адміністративно-територіальною й водночас господарською одиницею були староства, якими король обдаровував за службу.

З утворенням Речі Посполитої українські землі остаточно втратили свою автономію та адміністративно були поділені на шість воєводств за польським зразком: Руське, Белзьке, Волинське, Подільське, Брацлавське і Київське. Воєводства поділялися на землі і повіти. Так, Руське воєводство складалося з п'яти земель (Львівської, Галицької, Перемишльської, Сяноцької і Холмської), а Київське – з двох повітів (Овруцького й Житомирського).

Суспільно-політичні зміни на українських землях після Люблінської унії. За актом Люблінської унії 1569 р. розгромлене у війні Литовське князівство було змушене віддати Польщі Волинь, Брацлавщину, частину Поділля та Київщину. Від унії в Україні виграла лише місцева шляхта (дворянство), зрівняна рішеннями Люблінського сейму в правах із польською шляхтою. Український народ зазнав тепер ще й украй тяжкого феодального і принизливого культурно-національного та релігійного гноблення. Польща примусово запроваджувала на українських землях католицизм, що означало денационалізацію українського народу. Закривалися православні церкви і монастирі, які були на той час осередками української культури й освіти. У відповідь на створення магнатсько-шляхетської Речі Посполитої та посилення гноблення українського народу в Україні розгорнулася національно-визвольна боротьба народних мас, що найбільш рельєфно виявилось наприкінці XVI ст. у селянсько-козацьких війнах під проводом Криштофа Косинського та Северина Наливайка.

Становлення українського козацтва. Перші січі. Дмитро Вишневецький. На початку XVI ст. козаками були освоєні середнє Подніпров'я і Запорозжя, де в середині століття козацький ватажок староста Канівський і Черкаський Д. Вишневецький (Байда), об'єднавши козацтво, створив за дніпровськими порогами козацький центр – Запорозьку Січ.

Козаки освоювали пустинні землі, охороняли південні рубежі держави, брали участь в антифеодальних виступах, поклали початок новій українській (козацькій) державності, здійснили основний внесок у визволення України від влади Речі Посполитої у ході визвольної війни середини XVII ст.

Утворення козацької держави – Запорозької Січі. Для розуміння подальших процесів становлення української державності необхідно розглянути військово-адміністративну організацію козацтва. Запорозька Січ мала дві системи адміністративно-територіального поділу – військову й територіальну. Як військо запорозьке козацтво поділялося на 38 куренів, територіально – на 5 паланок (пізніше на 8).

Вищим органом козацького самоврядування були загальні, або, як їх частіше називали, військові ради. Вони збиралися регулярно – 1 січня та 1 жовтня. На військових радах вирішувалися всі найважливіші питання життя Запорозької Січі: оголошення війни й укладання миру, організація воєнних походів, покарання злісних злочинців. Тут же щорічно перерозподілялися між куренями землі, угіддя, ріки, озера, ліси, обиралися і зміщалися посадові особи військової старшини.

У запорозького козацтва була своя адміністрація. Найважливішими її ланками були: військові начальники – кошовий отаман, військовий суддя, військовий осавул, військовий писар, курінний отаман; військові чиновники – булавничий, хорунжий, бунчужний, пушкар, канцеляристи; похідні та паланкові начальники – полковник, писар, осавул.

Кошовий отаман, військовий суддя, військовий осавул і військовий писар складали військову старшину. Вони обиралися військовою радою 1 січня строком на один рік. Першим відомим в історії українського козацтва кошовим отаманом був Д. Вишневецький. На початку 50-х років XVI ст. він став старостою Черкас і Канева. У 1552 р. Д. Вишневецький на дніпровському острові Мала Хортиця об'єднав навколо себе козаків для боротьби з татарами, яку він вів за допомогою Литви і Московської держави. Його плани створити союз цих держав для війни з Кримом успіху не мали. У 1563 р., під час походу на Молдавію, Д. Вишневецький потрапив у полон до турків і був страчений. Отаман Д. Вишневецький став прообразом героя народних пісень про Байду.

Військовий суддя був другою після кошового отамана посадовою особою в Запорозькому війську. Крім свого головного та прямого обов'язку – здійснення судочинства, він періодично викону-

вав обов'язки скарбника, начальника артилерії і навіть заміщав кошового отамана як наказний отаман.

Військовий писар завідував канцелярією.

Військовий осавул стежив за дотриманням козаками порядку в Січі, виконував судові рішення, проводив дізнання по вчинених на території Січі злочинах, заготовляв продовольство для війська.

Після військового старшини йшли курінні отамани та військові чиновники.

У козацькому самоврядуванні, створеному в Запорозькій Січі, можна виявити зародки державної влади.

Козацька символіка. Малиновий прапор з зображенням на одному боці святого архангела Михаїла, на іншому – білого хреста. Печатка – герб Запорозької Січі – зображення козака з рушницею на плечі і шаблею та пікою, увіткнутими в землю рядом з козаком. Гетьманська булава – символ влади.

Утворення реєстрового козацтва. Занепокоєні кількісним зростанням козацтва і зміцненням антифеодального руху в Україні правлячі кола Литви і Польщі намагалися розколоти козацтво: приймаючи на державну службу частину заможних козаків, вони сподівалися використовувати їх як для охорони південно-східних кордонів держави, так і для боротьби проти народних мас. Універсалом від 5 червня 1572 р. король Сигізмунд II Август наказав воеводі Ю. Язловецькому провести вербування козаків на військову службу. Такий загін було сформовано у складі 300 чоловік. Прийняті на державну службу козаки заносилися до реєстру – спеціального списку, через що й одержали назву реєстрових козаків.

За ординацією Стефана Баторія кількість козаків реєстру було збільшено з 300 до 500, а пізніше – до 600 чоловік. Козаки одержували за свою службу під час війни шість кіп литовських грошей і сукно.

Проте правлячі кола Речі Посполитої не залишали наміру зупинити розвиток українського козацтва. І в цьому напрямку здійснювалися конкретні кроки. Так, на сеймі в 1590 р. було прийнято рішення: «Поставити козаків у залежність від польського головнокомандуючого – коронного гетьмана, без дозволу якого вони нічого робити не повинні». Метою цього рішення було виведення реєстрових козаків з-під прямого підпорядкування королю. Безпосереднє підпорядкування коронному гетьманові робило козацтво залежним від польської шляхти, оскільки тепер тільки її представники були посередниками між реєстровим козацтвом і королем.

Зі створенням реєстру козаками офіційно визнавалися тільки ті з них, хто був занесений до нього. Інші козаки, тобто основна їх

маса, були нібито поза законом. Однак при цьому реєстр не міг повною мірою виконати завдання охорони південних кордонів Речі Посполитої хоча б тому, що був дуже незначним за кількістю. У той же час в Україні посилювався протест народних мас проти експлуатації, зростала кількість запорозького козацтва. Реагуючи на це, уряд періодично збільшував реєстр, в якому іноді налічувалося 6–8 тис. чоловік.

Верхівку реєстру склали козацька старшина та багаті козаки – вихідці з дрібної української шляхти. Вони володіли хуторами, різними промислами. Старшина та заможне реєстрове козацтво експлуатували працю феодално залежних селян і найманих людей – підсусідків.

Становище основної маси реєстрового козацтва було досить складним. Обов'язок відбувати на власні кошти військову службу, вирушати в похід із конем, зброєю і спорядженням означав, що реєстрові козаки повинні нести значні витрати.

На становищі реєстрового козацтва негативно позначалася й непослідовність політики королівської адміністрації щодо реєстру. Під час воєн уряд закликав вступати до реєстру всіх бажаючих, у тому числі селян державних і приватновласницьких маєтків. Коли ж потреба в такій кількості реєстрових козаків відпадала, більшість із них не тільки виключали з реєстру, а й повертали колишнім власникам.

Реєстрове козацтво, як і народні маси всієї України в цілому, болісно сприймало національно-релігійний утиск, що різко посилювався наприкінці XVI ст. Цією обставиною й пояснюється той факт, що під час народних повстань кінця XVI – першої половини XVII ст. не тільки козацькі низи, а й козацька «середина» переходили на бік борців проти кріпосництва й іноземних поневолювачів.

Повстання 1591–1596 рр. під проводом Криштофа Косинського та Северина Наливайка. Наприкінці 1591 р. козацтво вперше відкрито виступило проти Польщі. Це було викликано посиленням соціального, національного й економічного утиску українського селянства і козацтва. Загальна кількість повстанців сягала 5 тис. чоловік. На чолі повсталих козаків стояв православний шляхтич К. Косинський.

Про цей виступ незабаром стало відомо польському королю Сигізмундові III. В середині січня 1592 р. він створив спеціальну комісію і видав королівський указ, в якому вимагав карати бунтівників за законом. Проте наказ короля не справив належного впливу на козаків. Узявши Білу Церкву, вони незабаром захопи-

ли Київ і ще декілька міст. Потім козаки рушили на Волинь та Поділля і нарешті розташувалися у володіннях князя К. Острозького в Остропільлі. К. Косинський активно впроваджував у зайнятих містах козацький присуд замість панського, тобто поширював дію козацького суду на шляхту, городян і селян.

Повстання під проводом К. Косинського викликало серйозне занепокоєння державних структур Речі Посполитої. 16 січня 1593 р. король видав універсал для шляхти Волинського, Київського і Брацлавського воєводства, у якому закликав її на «посполите рушення» проти повстанців. До лютого 1593 р. «посполите рушення» було зібрано, командування над ним взяв Я. Острозький. Воєнні сутички із силами князів Острозьких були не на користь козаків, що змусило їх припинити боротьбу.

Проте незабаром К. Косинський знову з'явився на політичній сцені, об'єднавши навколо себе козацьке військо. Збірним пунктом стали Черкаси. Однак зрадницьке вбивство К. Косинського не дозволило відновити повстання, хоча в 1594–1596 рр. увесь зазначений регіон продовжував залишатися ареною дій розрізнених козацьких загонів під проводом Г. Лободи, М. Шаули, С. Наливайка. Найвідомішим народним ватажком був С. Наливайко, під проводом якого навесні 1594 р. почалося нове повстання. Він звернувся до запорозьких козаків із закликом піднятися на боротьбу проти панування Речі Посполитої, а також дати рішучу відсіч турецьким і татарським агресорам. Козацька рада Запорозької Січі вирішила направити загін на чолі з гетьманом Г. Лободою на з'єднання з військом С. Наливайка. Після низки перемог С. Наливайко з частиною повстанського війська рушив у Білорусію на боротьбу проти литовських феодалів.

Тим часом тритисячне польсько-шляхетське військо під проводом коронного гетьмана С. Жолкевського вторглося в Україну. Отримавши звістку про це, С. Наливайко повернув своє військо на Подніпров'я. 3 квітня 1595 р. поблизу Білої Церкви сталася битва між повстанцями та урядовими військами. Повстанці розгромили поляків. Оправившись після удару повстанців, каральне військо С. Жолкевського 16 травня 1596 р. спостигло їх за р. Сулою поблизу Лубен. Під час переговорів польсько-шляхетське військо, раптово напавши на табір повстанців, жорстоко з ними розправилося. С. Наливайка було страчено.

Доба героїчних походів. Козацтво зробило важливий внесок у боротьбу українського народу проти агресії Туреччини і Кримського ханства. Вся Європа XVI ст. здригалася від однієї думки про на-

валу оттоманської Туреччини, яка у 1529 р. спустошила Угорщину і ледве не захопила Відень. Значна частина Східної Європи залишалася під безпосередньою загрозою татарських набігів. Тому ті, хто наважився кинути виклик «басурманам», завойовували прихильність краян і славу за кордоном. Однак запорожців цікавила не стільки слава, скільки практичні цілі: відтіснити татар якнайдалі від своїх кордонів, збільшити власні прибутки за рахунок військової здобичі, захопленої в оттоманських містах.

Більшість нападів на турок і татар здійснювалися морем. З цією метою козаки будували флотилії з 40–80 чайок (довгих, вузьких і неглибоких човнів), у кожній з яких могло вміститися близько 60 чоловік. Прослизнувши крізь оттоманські порти в гирло Дунаю, вони атакували татарські та турецькі укріплення на Чорноморському узбережжі. Перший такий напад датується 1538 р., коли козацька флотилія частково зруйнувала турецьку фортецю Очаків. У 1595 р. австрійські Габсбурги прислали в Січ свого посла для підписання угоди про спільний виступ проти турецьких військ у Молдавії.

Найбільшого розмаху козацькі походи досягли в 1600–1620 рр. У 1606 р. козаки спустошили Варну – найбільшу турецьку твердиню на Чорному морі, у 1608 р. захопили Перекоп, у 1609 р. – Кілію, Ізмаїл, Акерман, у 1614 р. вперше штурмували Трапезунд.

Не менш значними були й перемоги козаків на суші.

Гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний, його політична, військова та просвітницька діяльність. Найбільш відомим гетьманом реєстрового козацтва був П. Конашевич-Сагайдачний. Під його проводом козаки здійснили низку вдалих походів до Криму і Туреччини (1607, 1608, 1614, 1615, 1616 рр.).

Зміцнення зв'язків козацтва з православним духівництвом припадає на час гетьманства П. Конашевича-Сагайдачного.

Боротьба за визнання прав православної церкви досягла найвищого піднесення на початку 30-х років XVII ст., коли смерть ревного католика Сигізмунда III пробудила надію на відродження свободи віросповідання. Син Сигізмунда III Владислав у 1633 р. видав «Статті для заспокоєння руського народу», згідно з якими легалізувалося існування православної церкви, а митрополитом було обрано Петра Могилу.

П. Конашевич-Сагайдачний був палким прихильником української культури, про що свідчить факт його вступу з усім Запорозьким військом до складу Київського братства.

Гетьман П. Конашевич-Сагайдачний був лояльний до польського уряду, хоча й не виключав можливості контактів з московською владою. За його ініціативою в 1620 р. у Москву було направлено посольство з проханням прийняти козаків на російську службу.

Участь українського козацтва в Хотинській війні. Проте, мабуть, найбільшу славу П. Конашевичу-Сагайдачному принесла участь козацьких військ під його проводом у Хотинській війні 1620–1621 рр. Ця війна, розв'язана Туреччиною проти Польщі з метою захоплення польських і українських земель, спочатку була вдалою для турків. Аби уникнути поразки, польський уряд був змушений звернутися по допомогу до українських козаків. Козацьке військо кількістю понад 40 тис. чоловік, очолюване П. Конашевичем-Сагайдачним, 3 жовтня 1621 р. розбило під Хотином турок і татар. За підсумками війни укладено Хотинський мир 1621 р., згідно з яким було зафіксовано кордони між Туреччиною і Польщею й заборонено Туреччині та Криму здійснювати грабіжницькі набіги на Польщу та Україну.

Національно-визвольні повстання українського народу 20–30-х років XVII ст. *Опришківство.* Зростання феодального гноблення, утиски на національному та релігійному ґрунті викликали активний опір народних мас. Головною рушійною силою антифеодального руху в Україні були селяни, які, не обмежуючись втечами, поступово переходили до більш активних форм боротьби: нападали на шляхетські садиби, захоплювали майно феодалів і навіть розправлялися з ними. Так в Україні виник рух опришків. Уперше вони як народні месники згадуються в документах 1529 р. Хвиля народного гніву охопила гірські райони Східної Галичини, Північної Буковини і Закарпаття. Ватажками опришківських загонів були Петро Чумак і Марко Гатала.

Антифеодальний та визвольний рух в Україні поступово зміцнювався, переростаючи в козацько-селянські повстання, що були серйозною загрозою для польсько-шляхетського панування. Найвище піднесення цього руху припадає на рубіж XVI–XVII ст.

Повстання 1625 р. під проводом Марка Жмайла. Занепокоєний масовим покаянням селянства після Хотинської війни, польсько-шляхетський уряд у вересні 1625 р. послав на південну Київщину 30-тисячне військо на чолі з польним гетьманом С.Конецпольським. Спустошуючи і грабуючи міста і села, польське військо підійшло до Канева. Козацька залога у 3 тис. чоловік після

бою з каральним загоном відступила до Черкас, де з'єдналась з місцевими козаками. Невдовзі сюди прибули з артилерією запорожці під проводом М. Жмайла, який об'єднав козаків і очолив 20-тисячне повстання. Повстанці завдали значних втрат противникові, але під тиском його переважаючих сил мусили відступити. Проте спроба розгрому козаків не мала успіху, і С. Конецпольський був змушений розпочати переговори, під час яких угодницька позиція частини козацької старшини скинула М. Жмайла з гетьманства і уклала з польсько-шляхетським командуванням не вигідну для козаків Круківську угоду 1625 р.

Після придушення повстання польська влада стала рішуче ліквідувати козацькі вільності. Лише гостра потреба в козацькому війську змусила польський уряд частково задовольнити його вимоги, зокрема зберегти за реєстровими козаками право на власну юрисдикцію, хоча на практиці під юрисдикцію козацького при суду підпадали все нові групи населення, а часом і цілі міста.

Повстання 1630–1631 рр. під проводом Тараса Федоровича (Трясила). На початку 1630 р. Подніпров'я охопило нове повстання, яке очолив Т. Федорович (Трясило).

Розуміючи, що козацька небезпека знову зростає, польський уряд намагався за допомогою реєстрових козаків установити своє панування на Запорожжі, але більшість реєстрових козаків приєдналася до повстанців, проти шляхти виступили й селянські маси. Головні бої розгорнулися під Переяславом, де повстанці зайняли оборонні позиції й одночасно успішно атакували польські війська, захопивши в результаті цього частину польської артилерії. Польський коронний гетьман змушений був піти на переговори з повстанцями і погодитися розширити реєстр до 8 тис. чоловік. Одночасно вдвічі, до 2 тис. чоловік, було збільшено гарнізон із реєстрових козаків, який постійно дислокувався в Запорожжі. Проте Переяславське перемир'я не вирішило козацького питання: вигоди від війни одержала невелика група старшини.

Іван Сулима. Зруйнування Кодака. Подальший розвиток національно-визвольного руху в Україні пов'язаний з іменем запорозького гетьмана І. Сулими. Порвавши з польською владою у 1621 р., він неодноразово брав участь у морських походах запорожців на Туреччину і Крим. Як запорозький гетьман І. Сулима відомий з 1628 р. Восени 1634 р. на чолі флоту запорозьких козаків він здійснив вдалий морський похід на Азов. У цей час польський уряд збудував біля першого дніпровського порога сильно укріплену фортецю Кодак, яка мала заступити селянам-утікачам шлях до Запорожжя і трима-

ти під наглядом Січ. 3 серпня 1635 р. І. Сулима із загоном у кількасот козаків блискавично вдерся до Кодака, гарнізон якого складала 200 іноземних найманців, знищив залогу і зруйнував фортецю. Польський уряд послав до Кодака військо реєстрових козаків, які під час облоги вчинили заколот, захопили І. Сулиму та його прибічників і видали їх полякам. Невдовзі І. Сулиму четвертували у Варшаві.

Козацьке повстання 1637–1639 рр. Павло Павлюк (Бут), Дмитро Гуня, Яков Острянин (Остряниця). Проте на цьому козацько-селянські повстання не припинилися. Запорозжя продовжувало боротьбу. У 1637–1638 рр., коли поляки почали усувати з війська радикальні елементи, вибухнуло нове повстання, що охопило обидва береги Дніпра. Його очолили декілька талановитих полководців – П. Бут, Д. Гуня, Я. Острянин. На Правобережжі, в битвах при Кулійках і Боровиці, козаки були розбиті, а на Лівобережжі повстання тривало ще довго. У битвах при Лубнах повстанці виявили величезну мужність і стійкість. Однак поляки зробили все, аби знищити козацький рух. Терором, стратами, здирствами і підпалами сіл польські війська знищували осередки повстання.

Після цього польський сейм затвердив «Ординацію Запорозького реєстрового війська» – документ, спрямований на ліквідацію привілеїв козацтва. Реєстрове військо втратило самоврядування. На чолі його тепер стояв не виборний гетьман, а польський комісар, полковники призначалися тільки із шляхти. Реєстр зменшувався до 6 тис. чоловік і в нього допускалися лише ті, хто не брав участі у повстаннях.

За своїм характером козацько-селянські повстання в Україні наприкінці XVI – у першій третині XVII ст. не відрізнялися від інших народних рухів середньовіччя проти феодального гніту. Головною рушійною силою повстань на українських землях виступало козацтво в союзі з селянством і міськими низами. Повстання стримували посилення польського національного, феодального та колоніального гніту, оскільки польський уряд і магнати розуміли, чим це може скінчитися. Завдяки повстанням відновлювалася православна церква в Україні. Крок за кроком збільшувалися козацькі привілеї. Під час повстань народні маси набували досвіду національної й антифеодальної боротьби. І хоча повстання придушувалися, вони підготували ґрунт для народно-визвольної війни українського народу під проводом Богдана Хмельницького в 1648–1654 рр.

7. Національно-культурний рух в Україні в другій половині XVI – першій половині XVII ст.

Становище православної церкви. Проблема взаємостосунків православної і католицької конфесій знову загострилася з утворенням Речі Посполитої. Принцип

свободи віросповідання мав важливе значення для Речі Посполитої не тільки через приєднання до неї величезного масиву населених «схизматиками» українських земель, а й через бурхливий розвиток тут протестантизму. В країні активно діяв орден єзуїтів, який спрямовував свої зусилля на боротьбу з Реформацією, одночасно вони відстоювали ідею церковної унії.

Успіх католицької пропаганди значною мірою був зумовлений безвладдям, що у той час панувало в житті православної церкви. За цих умов на захист авторитету православ'я виступили, з одного боку, українські братства, а з другого – Константинопольський престол. Все це викликало незадоволення в середовищі представників вищого духовництва українських земель. Ідея переходу під протекторат папи римського поступово знаходила прихильників серед православних владик.

Ініціатива в цьому питанні належала львівському владиці Г. Балабану, підтриманому митрополитом М. Рогозою.

Православні братства. Новації в адміністративно-територіальному устрої українських земель не означали припинення національно-культурних процесів на їх території. Так, у другій половині XV ст. на українських землях виникають громадські організації православного міщанства – братства. Їх утворення було пов'язане з прагненням українського міщанства об'єднати зусилля для захисту своїх соціально-економічних інтересів і боротьби проти насильного ополчення й ополячення.

Істотною рисою братств було їхнє прагнення до об'єднання і матеріальної підтримки своїх членів. Братчики надавали кредитів своїм членам, створюючи для цього каси взаємодопомоги, і не допускали продажу в інші руки будівель, що належали братчикам, створювали для збіднілих братчиків приюти тощо.

Важливою була й політична сфера діяльності братств. Коли в містах зміцнювався національний утиск, братства організовували захист православного українського населення, надсилали скарги в суди й органи міського самоврядування і навіть виряджали посольства до короля. Одним із найпливовіших в Україні було Львівське братство при Успенській церкві. У 1520 р. воно провело акцію протесту проти утисків українського населення польською владою. Їх

скаргу перед польським королем підтримав К. Острозький. У 1539 р. львівські братчики домоглися відновлення Галицького єпископства, а в 70-х роках XV ст. одержали право направляти своїх представників до комісії «40 мужів», яка контролювала діяльність міської влади Львова.

Братські організації існували в багатьох містах Галичини, Волині, Холмщини та Поділля.

Про серйозність братського руху свідчить наявність у деяких братствах статутів, що досить докладно регламентували їхню організацію і діяльність (періодичність зборів, відповідальність братчиків, порядок складання присяги та ін.).

Найактивніші братства намагалися створити власні органи самоврядування і протиставити їх органам державної влади. Така діяльність братств була для їх членів важливою школою політичної підготовки. Українські братства підтримували зв'язок з руськими і білоруськими братствами.

Реформаційні та контрреформаційні рухи в Україні. З середини XV ст. в Литовському князівстві ширяться майже всі реформаційні рухи. В Україну через зв'язки з Чехією першими прийшли ідеї гуситства, якому тут були притаманні не лише релігійні мотиви, а й протест проти колонізації.

Сильнішим і небезпечнішим для православної церкви був вплив німецької реформації.

Загалом протестантські рухи не мали глибокого впливу в Україні. До них приєдналася лише невеличка група аристократії.

Позитивним наслідком цих революційних рухів були пробудження інтересу до рідної мови, поява перекладів Святого Письма на українську мову (Євангеліє Пересопницьке 1556-1561 рр.).

Церковні собори в Бресті в 1596 р. Утворення української греко-католицької церкви. У середині 1595 р. щодо укладання унії вжито практичних заходів. Її умови були обговорені з папським нунцієм і схвалені королем Речі Посполитої.

Одночасно в середовищі української шляхти і частині православного духовництва формувався табір противників унії. Уніатська авантюра була різко осуджена К. Острозьким, котрий закликав до рішучого опору діям владик, які ігнорували думку православного населення. Серьозність своїх намірів він підтвердив готовністю підняти в разі необхідності 20–30 тис. чоловік на захист «благочестія».

Проте події вже набули незворотного характеру. Король Речі Посполитої Сигізмунд III своїм універсалом підтримав унію, а спеціальна делегація відбула в Рим, де 23 грудня 1595 р. була прийнята папою римським і склала йому присягу. Таким чином, під

верховенством папи римського було об'єднано польські католицькі й українські православні церкви. Урочиста акція укладання унії відбувалася на церковному соборі в Бресті 6 жовтня 1596 р. Прибулі на собор поділилися на два ворогуючих табори. Після невдалих спроб примирення обидві сторони прокляли одна одну. Брестська церковна унія розколола суспільство замість того, щоб, як зазначається в універсалі Сігізмунда III, «зберегти й зміцнити» єдність Речі Посполитої.

Вплив Берестейської унії на розвиток церковного життя в Україні. Після Берестейської унії 1569 р. православну церкву в Україні було заборонено, а більшість церков і монастирів стали уніатськими. У 1620 р. за допомогою запорозького гетьмана П. Конашевича-Сагайдачного ієрусалимський патріарх Феофан відвідав Україну і відновив Київську митрополію і всю православну ієрархію в Україні (надав сан Київському митрополиту і п'яти українським і білоруським єпископам).

В 30-ті роки XVII ст. після низки великих селянських повстань, особливо С. Наливайка, та на вимоги українських братств Річ Посполита офіційно дозволяє православну церкву в Україні, але, як і раніше, переслідує її.

Наприкінці XVII ст. під керівництвом патріарха Олександрії М. Пігаса було проведено реформу церковного співу. В Україні складалася своєрідна школа такого співу, а Київ став центром, де вона досягла найвищого розквіту і у подальшому була перенесена до Росії.

Берестейська унія не внесла спокою і не поєднала церков. Навпаки, крім двох – православної і католицької – з'явилася третя, уніатська церква, яка в очах уряду була єдиною законною церквою в Україні.

Тяжкий стан православної церкви погіршував внутрішній двоподіл: владики, частина шляхти та міщан пішли за унією, але більшість духовництва, шляхти з князем К. Острозьким, міщанства та братств, а головне — козацтво залишилися при вірі батьків.

Митрополит Петро Могила, його заходи щодо впорядкування церковного життя. Незважаючи на негативні наслідки Берестейської церковної унії, вона залишалася реалією і породжувала серйозне протистояння в суспільстві. На противагу цьому в середовищі українських священнослужителів були люди, які намагалися нівелювати це протистояння. До їхнього числа насамперед належить П. Могила (1596–1647) – видатний український церковний і культурний діяч XVII ст.

Як архімандрит Києво-Печерської лаври П. Могила відстоював права православної церкви і добивався її легалізації польською вла-

дою. Ставши пізніше Київським митрополитом, П. Могила розгорнув активну діяльність у цьому напрямку.

П. Могила зумів зберегти відданість ідеалам і традиціям православного Сходу і глибоко розумів та цінував історичні заслуги католицького Заходу. На цій основі він прагнув створити Всесвітню Церкву.

Не менш важливе значення мала культурна й освітня діяльність П. Могили. У 1631 р. він заснував у Печерській лаврі школу, яку в 1632 р. об'єднав із братською школою на Подолі, чим заклав фундамент Могилянського колегіуму, що згодом став найбільшим просвітницьким і науковим центром Східної Європи.

Як політичний діяч П. Могила завжди стояв на платформі польської державності. Проте в атмосфері українського церковного і культурного відродження, основоположником якого він був, визріла ідея українського національного відродження та відродження української державності.

Стан шкільництва. Зростання виробництва і торгівлі потребувало все більше освічених людей. В першу чергу збільшується кількість початкових шкіл, як церковних — православних, уніатських, католицьких, протестантських, де навчали старослов'янській мові, арифметиці, молитвам, співу, так і світських — слов'яно-греко-латинських, де додатково навчали латинській мові, діалектиці, астрономії, географії тощо. Перша українська школа відкрилася в 1550 р. у містечку Красноставі (Галичина). Згодом такі школи відкривалися і в інших містах при церквах. Одночасно в багатьох містах і великих селах створювалися народні школи. В них не тільки вчили читати і писати, а й давали початкові знання з літератури, грецької мови, теології.

Острозька академія. Значною подією у культурному житті українських земель було відкриття вищих шкіл. Великим центром освіти і науки в Україні стала Острозька греко-слов'янська школа, заснована в 1578 р. волинським магнатом князем К. Острозьким. Перший її ректор Г. Смотрицький підняв школу до рівня академії того часу. В ній викладалися граматики, арифметика, астрономія, музика, її викладачі здійснювали дуже плідотворну письменницьку й наукову діяльність. Проіснувавши близько ста років, Острозька академія зробила величезний внесок у подальший розвиток освіти в Україні, підготувала умови для появи братських шкіл у Львові, Кам'янці-Подільському, Вінниці, Луцьку, Києві та інших містах.

Братські школи. Вперше при Львівському (1585 р.), а згодом при Київському, Луцькому, Кам'янці-Подільському братствах відкри-

валися братські школи. Їх навчальні програми були схожі з програмами слов'яно-греко-латинських шкіл, а виховний процес пронизували патріотизм, повага до рідної мови й культури, православ'я.

Утворення Києво-Могилянської академії. На початку XVII ст. центр освіти в Україні переміщується в Київ, де в 1615 р. була відкрита братська школа і працювали видатні вчені-просвітители того часу – І. Борецький, Є. Плетницький, М. Смотрицький та ін. Паралельно зі школою митрополит П. Могила заснував у Печерській лаврі гімназію.

У 1632 р. ці школа і гімназія об'єдналися в Київський колегіум, пізніше – Києво-Могилянську академію, яка опікувалася архимандритом П. Могилою (звідси і назва – Могилянська). Проведена ним у 1633–1647 рр. реформа освіти наблизила українські навчальні заклади подібного типу до європейських.

У Києво-Могилянській академії навчання тривало сім років: перший – підготовчий, три – молодших, три – вищих. Навчальна програма слов'яно-греко-латинської школи доповнювалася викладанням філософії, географії, історії, математики, астрономії, що відповідавало західноєвропейському рівню освіти того часу.

Києво-Могилянська академія значно вплинула на розвиток освіти не тільки в Україні, а й у Білорусії, Росії, Молдавії, Сербії. Вона стала взірцем для створення аналогічних навчальних закладів у Яссах (1640) та Москві (1687).

Києво-Могилянська академія водночас була центром боротьби проти наступу католицизму й уніатства. В цілому православні школи відстоювали право українського народу на свою мову, культуру і духовне життя. Найвищого піднесення шкільна освіта в Україні досягла на рубежі XVI–XVII ст.

Книгодрукування. Діяльність Івана Федоровича (Федорова) в Україні. У зв'язку з розвитком освіти і наукових знань в Україні зростав попит на книги. Як і раніше, рукописи збиралися і переписувалися в монастирях, зокрема в Києво-Печерській лаврі.

Якісний крок у створенні книг було зроблено у другій половині XVI ст. у Москві, де І. Федорович видав перші друкарські книги. Переїхавши з Москви до Львова, він, долаючи величезні труднощі, організував тут у лютому 1573 р. друкарню, яка проіснувала рік, і видав книгу «Апостол» – перше друковане видання в Україні. В наступному році І. Федорович видав ще одну книгу – перший друкований буквар східнослов'янських народів.

Із Львова І. Федорович переїхав в Острог, де в 1578 р. у друкарні князя К. Острозького видав буквар із короткою хрестоматією цер-

ковнослов'янських і грецьких термінів. Вінцем видавничої діяльності І. Федоровича стала Острозька Біблія (1581) – перше повне видання церковнослов'янського тексту біблійних книг у східнослов'янських і південнослов'янських народів.

Однією з найбільших в Україні була Києво-Печерська друкарня. З 1574 по 1648 р. в Україні діяло понад 20 друкарень.

Усна народна творчість. Література. Значне місце в культурному процесі цього періоду посідала література. В XVI – першій половині XVII ст. формується українська літературна мова. У літературному процесі того часу виділялися два напрями – народна словесність і письмова література.

Народна словесна література України походить від давньоруської народної творчості. В народних піснях, билинах, казках оспівувалися взаємовідносини людей і природи, праця на землі, особисті стосунки між людьми, працьовитість, чесність, висміювалися дурні вчинки. Яскравим відбиттям творчого духу в XVI–XVII ст. були думи. Ці великі за розміром віршовані оповідання стосувалися двох проблем, болісних для українського народу: боротьби з турками і татарами та відсічі утискам із боку шляхти.

Розквіт полемічної літератури. Драматична література і театр. У письмовій літературі XVI – першої половини XVII ст. розвивалися політична й історіографічна проза, поезія, драматургія і белетристика. Серед її представників виділялися Г. і М. Смотрицькі, І. Вишенський, П. Могила, Л. Карпович та ін.

Розглядаючи культурне життя України того часу, не можна не згадати про театральне мистецтво. Початки українського театру – у давніх язичеських обрядах, звичаях, легендах і традиціях. Значна роль у розвитку народних театральних видовищ належала скомоорохам – бродячим співакам, музикантам, танцюристам, акробатам, дресирувальникам тварин. На рубежі XVI–XVII ст. в Україні починають давати вистави на основі писаного тексту. Це були декламаторські композиції, діалоги, шкільні драми. Провідна роль у цьому належала шкільним театрам, які існували при Острозькій школі, Львівській братській школі та ін., де учні на різдвяні та пасхальні свята читали вірші, привітання, грали невеличкі п'єси у формі діалогу на навчальні та релігійні теми.

Архітектура і містобудування. Значних успіхів у XVI – першій половині XVII ст. досягла архітектура, яка здебільшого продовжувала традиції архітектурного мистецтва попередньої епохи. Водночас у будівельній архітектурі з'явилися нові елементи, зумовлені змінами в тактиці ведення війни і розвитком військової техніки, на-

приклад, замки, цілком збудовані з каменю або цегли й оснащені бійницями (Луцьк, Хотин, Олеськ).

Нові тенденції виявилися і в культовій архітектурі. Споруджуються церкви, в яких зберігаються риси візантійського стилю і простежується вплив нового готичного стилю (церква Різдва Христа в Галичі, Лаврський монастир на Байківщині та ін.).

Зразком архітектурного мистецтва на рубежі XVI–XVII ст. був Львів.

Образотворче мистецтво. Досить високого рівня розвитку в Україні в XVI – першій половині XVII ст. досяг *живопис*. Це насамперед монументальний церковний живопис. До наших днів дійшли чудові фрески Вірменської кафедри у Львові, живописний настінний ансамбль Золочівської церкви, фрески Успенської церкви в Меджибіжі та ін.

Значне місце в XVI–XVII ст. посідало *різьбярство* по камені й дереву – скульптурні портрети, вівтарі, фасади храмів тощо. Цей жанр зазнав великого впливу західноєвропейського ренесансного стилю.

На рубежі XVI–XVII ст. у живопису починають формуватися портретний та історичний жанри.

Бурхливе зростання видавничої діяльності в Україні активізувало мистецтво *ілюстрації й гравюри*.

8. Національно-визвольна війна українського народу проти Речі Посполитої (1648–1654 рр.)

Причини Національно-визвольної війни. Національно-визвольною війною українського народу 1648–1654 рр. починається новий період української історії – створення національної державності.

Причини війни полягали в посиленні феодалної експлуатації з боку польських поміщиків, старост і орендарів; насильстві польської адміністрації над міщанами, дрібною українською шляхтою, селянами; незадоволенні реєстрових козаків старшиною; утисках православ'я; поширенні унії та католицизму в Україні.

Основною рушійною силою війни було селянство, безжалісно експлуатоване магнатами і шляхтою. Активну роль у війні відіграло й трудове населення міст. Очолили повстання головним чином представники козацького стану, що мали досвід військової організації та бойових дій, а його провідником став чигиринський сотник Богдан Хмельницький.

Битви під Жовтими Водами та Корсунем. 5–6 травня 1648 р. відбулася перша велика битва Національно-визвольної війни під Жовтими Водами. Перемога повстанців на чолі з Б. Хмельницьким

над польсько-шляхетським військом сколихнула всю Україну й сприяла розгортанню боротьби проти панування Речі Посполитої. Коли до польських воєначальників М.Потоцького і М.Калиновського дійшла звістка про повстання на Запорозжжі під проводом Б.Хмельницького, вони послали туди 6-тисячний загін під орудою сина М.Потоцького Стефана і комісара Я.Шемберка, а також 5-тисячний загін реєстрових козаків під командуванням осавулів Барабаша та Караїмовича. Загін реєстрових козаків, вбивши своїх проводирів, приєднався до загонів Б.Хмельницького. 6 травня повстанці вщент розгромили польсько-шляхетське військо, а його чільники С.Потоцький і Я.Шамберк потрапили у полон.

Корсунська битва, що сталася 16 травня 1648 р., була однією із найяскравіших перемог повстанського війська над армією Речі Посполитої на початку Національно-визвольної війни.

Гетьман М.Потоцький, довідавшись про поразку свого війська під Жовтими Водами, де потрапив у полон його син Стефан, прибув 10 травня з головними силами з Черкас до Корсуня. Туди вирушив з військом і Б.Хмельницький. Вдавшись до воєнних хитрощів, він виманив польське військо з добре укріпленого табору. Залишивши напризволяще частину обозу, загопи М. Потоцького стали відступати до Білої Церкви. Але невдовзі потрапили у засідку і зазнали нищівної поразки. Серед багатьох тисяч поляків у полон потрапили М.Потоцький та його заступник, польний гетьман М.Калиновський.

Битва під Пилявцями. Після поразок у битвах під Жовтими Водами та Корсунем уряд Речі Посполитої вирішив раз і назавжди покінчити з повстанням під проводом Б.Хмельницького. Вирішити це завдання мало 40-тисячне військо на чолі з Д.Заславським, М.Остророгом та С.Конецпольським. Основні сили сторін було зосереджено неподалік під селом Пилявці на Поділлі. В бою 21–22 вересня 1648 р. війська Б. Хмельницького вщент розбили поляків. Ця перемога дозволила українському командуванню взяти ініціативу ведення війни у свої руки і створити сприятливі умови для звільнення західного регіону України.

Визвольний похід українського війська до Галичини. Б. Хмельницький повів свої війська на захід і незабаром захопив Львів, Замістя та інші міста. У середині листопада 1648 р. разом із місцевими повстанцями було звільнено весь західний регіон. Тут почалося формування державних структур, зокрема полково-сотенної адміністративно-територіальної системи.

Програма розбудови Української гетьманської держави. Завдяки успіхам, досягнутим за рік ведення воєнних дій, Б. Хмельницький

і його соратники змогли більш чітко сформулювати основні принципи національної державної ідеї. Це відбулося під час українсько-польських переговорів, розпочатих 20 лютого 1649 р. Українська сторона висунула такі вимоги: по-перше, право українського народу на державотворення в рамках етнічних кордонів; по-друге, незалежність створеної держави від влади польського короля; по-третє, соборність Української держави; по-четверте, визнання Української держави спадкоємницею Київської Русі.

Одночасно з процесом відродження ідеї української державності відбувалося відродження монархічної форми правління. Б.Хмельницький все частіше прямо або опосередковано заявляв про свою владу не як про владу виборного гетьмана, а як про самодержавну владу володаря України.

25 лютого 1649 р. у результаті укладеного перемир'я гетьман домогся визнання де-факто автономії козацької України. Кордони між нею і Річчю Посполитою проходили по річках Горинь і Прип'ять та місту Кам'янець-Подільський.

Збарзько-Зборівська кампанія. Таке становище не влаштувало польську владу, і влітку 1649 р. війна вибухнула з новою силою. Прагнути взяти реванш за поразки у битвах при Жовтих Водах, Корсунем і Пилявцями та загасити полум'я народного повстання в Україні, уряд Речі Посполитої послав на правобережжя регулярне військо та надвірні загони магнатів Я. Вишневецького, О. Конецьпольського та М. Остророга. В травні 1649 р. вони захопили Ізяслав, Межебіжжя та низку інших міст. Назустріч ворогові виступило військо Б.Хмельницького, до якого приєднався з ордою кримський хан Іслам-Гірей III.

Об'єднане українське і кримське військо в середині липня взяло в блокаду польське військо поблизу м. Збараж, яка тривала до початку серпня. На допомогу обложеним з великим військом виступив польський король Ян Казимир, йому на допомогу вирушив з частиною війська Б.Хмельницький. Сили супротивників зійшлися під м. Зборовим, де відбулася одна з найбільших та найважливіших битв Національно-визвольної війни.

В перебігу битви українські війська вдерлися до ворожого табору. Поразка королівського табору була неминучою. У пошуках виходу з критичної ситуації польський король звернувся до кримського хана з проханням почати переговори. Останній прийняв цю пропозицію і змусив Б. Хмельницького піти на угоду з поляками, оскільки був зайнятим супротивником розгрому Речі Посполитої і створення незалежної Української держави. Хан проводив політику «рівноваги сил» і обопільного ослаблення сторін.

Укладення Зборівського договору. За умовами Зборівського договору, укладеного 8 серпня 1649 р., реєстрове військо повинно було складатися з 40 тис. чоловік. Козаки мали право жити в трьох воєводствах – Київському, Брацлавському і Чернігівському. Державні посади в них могли обіймати тільки шляхтичі православної віри. Королівські війська не мали права знаходитися на території цих воєводств. Усім учасникам повстання оголошувалася амністія, а українським шляхтичам, які брали участь у повстанні, поверталося конфісковане майно.

Зборівський договір було підписано під тиском кримського хана, який не бажав зростання впливу України. Б. Хмельницький змушений був прийняти і низку не вигідних для себе умов: обмеження території української автономії, скорочення реєстру, повернення на відчужені українські землі польської адміністрації і польської шляхти. Проте Зборівський договір дав Україні широкі можливості, і гетьман використовував їх для державного будівництва.

Утворення Української козацької держави – Гетьманщини. Успіхи повстанського війська, визволення з під влади Речі Посполитої більшої частини етнічної української території об'єктивно сприяли утворенню державності.

Прообразом політичної організації повстанців стала Запорозька Січ. Її традиційна військово-адміністративна організація і порядок були відомі й зрозумілі народним масам.

З ліквідацією адміністративного апарату польсько-шляхетської держави й запровадженням нової системи управління підвладну гетьманові територію було поділено на полки і сотні, в яких діяли чиновники, що відали управлінням, судочинством, збиранням податків, митною службою тощо. Б. Хмельницький став загальноновизнаним главою козацької держави – Гетьманщини.

Разом з тим слід зауважити, що процес державного будівництва не було завершено. Гетьманщина не мала постійної території, влада центрального апарату залишалася слабкою, а подекуди й формальною, та й сам апарат управління перебував у стадії формування. Окремі землі, що перебували у складі Гетьманщини інколи силоміць поверталися польським військом під владу Речі Посполитої.

Після входу України під протекторат Росії перша одержала за Березневими статтями 1654 р. значну автономію. Проте державотворчі процеси в Гетьманщині у другій половині XVII ст. не могли плідно розвиватися далі бо наштовхувались на спротив уряду і правлячих кіл Російської держави.

Органи державної влади. Вищим органом влади на всіх звільнених від польського панування українських землях визнавалася військова рада, яка виникла на основі козацької ради Запорозької Січі.

Згодом функції військової ради перейшли до ради генеральної старшини, яка стала другим за значенням органом влади. До її складу, крім гетьмана, входили генеральний обозний, генеральний суддя, генеральний писар, генеральний осавул, генеральний бунчужний і генеральний підскарбій, тобто члени генерального уряду, а також полковники та інші особи за вибором гетьмана. Центральне місце в системі органів влади посідав гетьман. У його руках зосереджувалася військова, законодавча, адміністративна і судова влада. Він керував роботою військової ради і ради генеральної старшини, очолював збройні сили і здійснював судочинство. Від імені України він укладав договори з іноземними державами, керував дипломатичною діяльністю своїх послів. За Б. Хмельницького гетьманська влада досягла вершин могутності, він зосередив у своїх руках усі найважливіші державні функції.

При гетьмані найвище становище займала генеральна старшина: писар, обозний, два осавули і два судді. Це був одночасно військовий штаб і кабінет міністрів, тобто центр військового і цивільного управління.

Адміністративно-територіальний устрій. Б. Хмельницький поширив військово-адміністративний устрій реєстрового козацтва на всю Україну, розквартирувавши полки на звільненій території. Така організація сприяла поглибленню зв'язків повстанців із населенням і дозволяла козацькій старшині успішніше виконувати не тільки військові, а й адміністративні функції.

У 1649 р. було створено 16, а через рік – 20 полків. Кожний полк складався з 10–20 сотень.

Більш міцні основи нової системи місцевого самоврядування заклала адміністративно-територіальна реформа 1650 р. Згідно з нею звільнену частину України було поділено на 16 полків, що склали територіальне ядро держави (180–200 тис. кв. км; 1,4–1,6 млн. чоловік). Кожний полк поділявся на сотні, кількість яких сягала 21. На чолі полку стояв полковий уряд, яким керував полковник. У сотнях управління здійснював сотенний уряд, до якого входили сотник і сотенна старшина. Сотні поділялися на курені, у кожному було по 20–30 козаків на чолі з курінним отаманом.

Відповідно до нового адміністративно-територіального поділу будувалася й організація управління в Україні, що складалося з кількох ланок. Генеральний уряд включав військово раду, раду ге-

неральної старшини, уряд на чолі з гетьманом; полковий уряд – полкову раду, полковника, полкову старшину; сотенний уряд – сотенну раду, сотника, сотенну старшину. Крім того, були сходки по куренях. У містах збереглася попередня система – отамани, магістрати і ратуші.

Українська армія. За Україною як державою визнавалося право мати постійне реєстрове військо. Зборовський договір визначив його кількість у 40 тис. козаків, після чого Б. Хмельницьким був складений реєстр, що був затверджений Генеральною радою у березні 1650 р.

Білоцерківський договір зменшив реєстр до 20 тис. Проте реально в 1648–1654 рр. в Україні діяла величезна на ті часи збройна сила кількістю 300–350 тис. осіб.

Збройні сили в період війни формувалися як з добровольців, так і з мобілізованих. Ухилення від мобілізації загрожувало смертною карою.

Б. Хмельницький дуже дбав про належну організацію і боездатність збройних сил. З цією метою влітку 1653 р. він прийняв військовий статут – «Статут про устрій Війська Запорозького», який забезпечував сувору дисципліну у війську.

Судочинство. На місці станово-шляхетської системи земських, городських і підкоморських судів виросла мережа нових козацьких судів. Замість ліквідованого доміняльного (за винятком монастирського) судівництва виникли сільські суди. Незмінним залишалося міське судівництво. Побутувала практика поєднання судової й адміністративної влади, що заборонялося Литовськими статутами. Але майже всі представники козацької старшини тією чи іншою мірою наділялися судовими повноваженнями.

Місце України в міжнародних відносинах тогочасної Європи. Виникнення козацької держави в Україні призвело до підвищення її міжнародного становища й активізації дипломатичних зносин з сусідніми країнами. Б. Хмельницькому вдалося добитися зростання ролі України як суб'єкта відносин у Східній та Південно-Східній Європі. Було встановлено дружні відносини з Портою. Протягом 1650 р. Б. Хмельницький погодився прийняти турецьку протекцію і укласти угоду з султаном про надання українським купцям права вільно плавати Чорним морем, безмитної торгівлі в портах імперії та перебування в Стамбулі українського резидента. Вдалося домовитися з Трансильванією про координацію дій проти Польщі. Гетьман змусив господаря Молдавії відмовитися від проведення антиукраїнської політики. Підтримувалися дружні стосунки з Ва-

лахією. Налагоджено відносини з Венецією. Розпочався процес пошуку шляхів порозуміння з Швецією.

При цьому стратегічною лінією зовнішньополітичної діяльності гетьмана Б. Хмельницького залишався союз з Росією.

В цей період склалася плеяда талановитих українських дипломатів: С. Мужилівський, Д. Грек, І. Ковалевський, Ю. Немирич і керівник зовнішньої політики, генеральний писар І. Виговський.

Зовнішня політика Гетьманщини. У перебігу Національно-визвольної війни Б. Хмельницький провадив обачливу і далекоглядну зовнішню політику, спираючись то на кримського хана, то на молдавського господаря. Однак стратегічною лінією зовнішньополітичної діяльності залишався союз з Росією. І це було виправдано. Після входження України під протекторат Росії у 1654 р. Б. Хмельницький очолював козацьку адміністрацію України, що одержала широку автономію.

Воєнно-політичні події Національно-визвольної війни 1650–1653 рр. У 1651 р. воєнні дії проти Польщі відновилися. Надії на турецьку допомогу у Б. Хмельницького не було. Хан, який піддався впливу поляків, у розпал битви під Берестечком зрадив, відступив із поля бою. Більше того, він фактично полонив Б. Хмельницького. Українські війська, що залишилися без керівництва, втратили належну координацію. Внаслідок цього поляки вперше за час війни здобули перемогу.

Повернувшись із татарського полону, Б. Хмельницький енергійно взявся до організації оборони. Під Білою Церквою було зібрано нові війська, польський наступ удалося зупинити. Проте українська армія не мала достатніх сил для наступу, тому Б. Хмельницький змушений був піти на переговори. 18 вересня 1651 р. між польським командуванням і Б. Хмельницьким було підписано Білоцерківський договір, що істотно нівелював досягнення українського народу в справі розбудови національної державності. За умовами договору українська автономія зберігалася лише в межах Київського воєводства, на іншій території відновлювалася польська адміністрація, а маєтки поверталися польській шляхті. Козацький реєстр скорочувався до 20 тис. чоловік. Гетьман України підпорядковувався владі коронного гетьмана, йому заборонялося підтримувати дипломатичні зносини з іноземними державами і ставилося в обов'язок розірвати союз із кримським ханом.

Білоцерківський мир виявився короточасним. Уже в наступному, 1652 р. почалася нова війна.

Батозька битва (23 травня 1652 р.) стала однією з найбільших перемог, здобутих у національно-визвольній війні військами

Б. Хмельницького над польсько-шляхетською армією. Аби відвести козацький удар від Молдавії, союзника Речі Посполитої, уряд останньої направив в Україну польного гетьмана М. Калиновського з 50-тисячною королівською армією і 10 тис. німецьких найманців. На Поділлі, біля гори Батіг, М. Калиновський збудував укріплений табір. Б. Хмельницький здійснив блискучу операцію: обклавши польський табір, козаки подолали сильний опір і знищили польське військо. В битві особливо відзначилася кіннота полковника Івана Богуна.

Батозька перемога дала змогу Б. Хмельницькому відмовитися від виконання тяжких і ганебних для України умов Білоцерківського договору 1651 р.

Поразка поляків зумовила масові селянські повстання проти шляхти, і до початку липня на всій території України відновилося функціонування національних українських органів влади. Українська держава знову здобула фактичну незалежність.

Жванецька облога – остання велика операція військ Б. Хмельницького у Національно-визвольній війні. У вересні 1653 р. чисельне польське військо на чолі з Я. Казимиром вдерлося на Поділля, але під Жванцем, неподалік від Кам'янець-Подільського, потрапило в оточення сил Б. Хмельницького та його союзника – кримського хана Іслам-Гірея III. Облога тривала два місяці. В королівському таборі бракувало харчів і боеприпасів, спалахнули епідемії. Справа йшла до капітуляції війська й захоплення в полон польського короля. Однак Іслам-Гірей III віроломно, за спиною українського гетьмана, домовився з королем про перемир'я.

Жванецька облога переконала Б. Хмельницького в тому, що досить поклататися на Крим, і підштовхнула до зміцнення союзних стосунків з Росією.

Зусилля короля Речі Посполитої розірвати Переяславську угоду й повернути Україну під владу Польщі залишилися безрезультатними.

Навесні 1654 р. розпочалися нові воєнні дії. На захист України виступила Росія. До кінця року вся Смоленщина і частина Білорусії були звільнені від шляхетських військ. У військових діях брало участь 20-тисячне козацьке військо під командуванням В. Золотаренка.

В Україні україно-російські війська на чолі з Б. Хмельницьким протягом 1654 р. завдали відчутних поразок польським військам під Острогом, Уманню, Городцом і визволили українські землі від польської влади до західних кордонів Галичини і Холмщини. Од-

нак закріпити остаточну перемогу не вдалося. Напад татар змусив відвести війська на Придніпров'я.

Відносини між Українською державою і Московією. Б. Хмельницький добре розумів, що для побудови Української держави необхідна підтримка великої іноземної країни. За тих умов платою за таку підтримку мало бути визнання верховенства держави, яка її надасть. На роль покровителя і захисника України на міжнародній арені претендував турецький султан. Проте через негативне ставлення українського населення до «бусурманської віри» цей план залишився нереалізованим. Більш популярним кандидатом на роль покровителя України був православний російський цар.

Більшість української старшини віддавала перевагу московському варіанту. І такий підхід був зумовлений об'єктивними причинами, до яких входили: належність обох народів до православного віросповідання; спільна політична доля з часів князівської Русі; відсутність в етнопсихології українців антиросійських настроїв; близькість мови, побуту, культури; воєнно-політична слабкість Росії порівняно з Османською імперією, що давало надію на збереження Україною більш повної державної самостійності.

Ще під час війни дипломатичні контакти між гетьманом і російським урядом були доволі активними. У січні 1649 р. до Москви направляється українське посольство полковника Мужеловського. У квітні того ж року в Україну прибуває російське посольство на чолі з полковником Унковським. У відповідь у травні гетьман направляє до Москви посольство полковника Вишняка

Починаючи з 1651 р., контакти між Україною і Московією стають більш широкими і стабільними. Гетьман направив до Москви 10 делегацій, а у відповідь Україну відвідало 15 делегацій із Москви.

Дипломатія дає відчутні результати. У лютому 1653 р. скликається Земський собор, який ухвалює рішення про розрив дипломатичних відносин між Росією і Річчю Посполитою і скоріше вирішення питання про входження України до складу Росії. А у жовтні того ж року Земський собор позитивно вирішує це питання і приймає Україну Війська Запорозького «під свою государеву високу руку» і дає згоду на початок війни проти Речі Посполитої.

Україно-московська міждержавна угода 1654 р. Наприкінці 1653 р. московське посольство на чолі з боярином В. Бутурліним зустрілося з гетьманом, його полковниками і генеральним штабом Війська Запорозького в Переяславі, поблизу Києва. 18 січня 1654 р. Б. Хмельницький скликав раду, на якій було ухвалено рішення про перехід України під верховенство російського царя. Учасники Пе-

реяславської ради присягнули на вірність Росії, а потім В. Бутурлін від імені царського уряду передав Б. Хмельницькому знаки гетьманської влади.

Рішення Переяславської ради були неоднозначно сприйняті в Україні. Конфлікт трапився вже в самому Переяславі, коли козацька старшина присягала царю. Вона вимагала, аби царські послы також присягнули і від імені царя завірили козаків про виконання прийнятих на себе зобов'язань. Послы заявили, що цар як самодержець не пов'язує себе присягою відносно своїх підлеглих. Конфлікт завершився поступкою Б. Хмельницького російським послам.

Не захотіли складати присягу на вірність російському царю полковники Іван Богун і Іван Сірко та Уманський і Брацлавський полки.

В цілому український народ позитивно сприйняв рішення Переяславської ради. Лівобережна Україна з Києвом опинилася в складі православної держави, населення якої так само, як і українці, вважало й називало себе руським населенням. Це сприяло національному і культурному збереженню українського народу. Було покладено край наступові католицизму та уніатству, зазіханням Речі Посполитої, Криму і Туреччини.

Березневі статті. Після Переяславської ради розпочався переговорний процес про визначення правового статусу України. В узагальненому вигляді вимоги козацької старшини були розроблені на старшинських радах на початку 1654 р. і оформлені як «Просительний лист», котрий передали царським чиновникам у Москві. Ці вимоги склалися з 23 пунктів. Вони і лягли в основу переговорів про умови входження України під протекторат Росії і більше відомі як «Статті Богдана Хмельницького».

Остаточні умови входження України під протекторат Росії було розроблено в результаті двосторонніх переговорів у Москві 13–21 березня 1654 р. між посольством гетьмана Б. Хмельницького і царськими чиновниками. Всі попередні положення були зведені в 11 пунктів і увійшли в історію під назвою «Березневі статті». Крім того, було видано низку царських указів і жалуваних грамот: «Про прийняття України до складу Російської держави», «Гетьману та всьому Війську Запорозькому про збереження їхніх прав і вільностей» та ін. Усі ці документи і визначили політико-правовий стан України в складі Російської держави.

Російський уряд визнавав виборність гетьмана, який підлягав затвердженню царем. Гетьман зберігав право дипломатичних зносин з усіма державами, за винятком Речі Посполитої і Туреччини. Зберігалися весь військово-адміністративний апарат, що склався в

перебігу Національно-визвольної війни, та його виборність. Суд діяв на підставі місцевих законів і звичаїв. Проте царський уряд устанавлював свій контроль над українськими збирачами податків і самими податками, значна частина яких надходила в царську скарбницю. Підтверджувалися всі станові привілеї української козацької старшини, шляхти і духівництва, одночасно закріплювалася феодална залежність селян.

Договір, по-перше, закріпив юридичну форму відокремлення і незалежності козацької України від Речі Посполитої; по-друге, став правовим визнанням Росією внутрішньополітичної суверенності Української держави, недоторканності державних інститутів, що існували, сформованої системи соціально-економічних відносин; по-третє, відкривав перспективу в союзі з Москвою довести до переможного кінця війну з Річчю Посполитою і завершити об'єднання українських земель у межах національної держави.

Віленське перемир'я. Зміна зовнішньополітичної орієнтації Б. Хмельницького. На жаль, уже в перші роки після входження України під протекторат Російської держави між ними виникають чвари, зумовлені втручанням царських чиновників у справи українців.

У той час, коли козацька делегація ще тільки їхала до Москви, в Київ уже ввійшло московське військо і відразу ж розпочало будівництво фортеці. Російські військові гарнізони було введено і в інші українські міста.

Серйозне невдоволення української старшини викликало укладення у Вільно в 1656 р. миру між московським царем і поляками без згоди на те українців. Більше того, спеціально послану українську делегацію навіть не допустили на переговори. Цей факт дав підставу гетьману і козацьким полковникам відкрито звинуватити російського царя в порушенні умов Переяславської угоди.

Тиск Росії на Україну ще за життя Б. Хмельницького підштовхував його до зміцнення своїх позицій на міжнародній арені шляхом укладення союзу зі Швецією.

Зміцнення шведського панування на західних кордонах Росії перетворило б Швецію на сильну державу, і тоді б вихід Росії на Балтійське узбережжя надовго віддалився. За цих умов у Москві вирішили розпочати мирні переговори з Річчю Посполитою. Однак польські представники погоджувалися на мир із Росією лише за умови повернення Польщі всіх зайнятих у ході війни територій. Тому переговори завершилися тільки перемир'ям.

У травні 1656 р. російські війська рушили в Прибалтику. Почалася війна зі Швецією. Спочатку воєнні дії для Росії йшли успішно.

Російські війська взяли Юр'єв і підійшли до Риги. Однак надійшла звістка про те, що король Швеції Карл X готується завдати удару своїми головними силами по російських військах у Лівонії. Облога Риги була знята, російська армія повернулася в Полоцьк. Це було важливо ще й тому, що в Україні значно ускладнилася політична обстановка.

Богдан Хмельницький – політик, дипломат, полководець. Народився у 1595 р. у м. Чигирині. Походив із родини дрібного шляхтича, закінчив єзуїтську школу у Львові, служив у козацькому війську, був обраний військовим писарем, а потім призначений польською адміністрацією на посаду чигиринського сотника. У 1646 р. садиба Б. Хмельницького була пограбована підстаростою Чаплинським, при цьому загинув молодший син Б. Хмельницького.

Спроби знайти захист у Варшаві ні до чого не призвели. Б. Хмельницький тікає на Запоріжжя, де навколо його скупчуються невдоволені та скривджені польською владою. Навесні 1648 р. козаки обирають Б. Хмельницького гетьманом і він звертається до населення України із закликком піднятися на боротьбу проти польських панів.

Очоливши Національно-визвольну війну українського народу, Б. Хмельницький показав себе вмілим і досвідченим полководцем. Здобув багато славетних перемог над польсько-литовськими військами, які мали кількісну перевагу і були краще озброєні. До історії воєнного мистецтва увійшли переможні битви біля Жовтих Вод, Корсуня й Пилявців (1648 р.), поблизу Зборова (1649 р.) й особливо біля Батога (1652 р.).

У перебігу війни і після її закінчення Б. Хмельницький провадив обачливу й далекоглядну зовнішню політику. Маючи на меті відродження української державності, він спирався то на кримського хана, то на молдавського господаря. Однак стратегічною лінією його зовнішньополітичної діяльності залишався союз з Росією.

Після входження України під протекторат Росії у 1654 р. Б. Хмельницькому вдалося відстояти багато здобутків козацького самоврядування, завдяки чому Україна мала широку автономію. Б. Хмельницький очолював козацьку адміністрацію, що свідчить про його хист політика і державного діяча.

Сподвижники Б. Хмельницького. Герой Національно-визвольної війни, брацлавський полковник Данило Нечай. На початку війни піднімав селянські повстання на Правобережній Україні. Відзначився у Пилявецькій битві (1648 р.). Завдяки широкомасштабним

діям козаки Д. Нечая зробили великий внесок у перемогу повсталого війська у Зборовській битві (1649 р.). Д. Нечай очолив переможний похід козацького війська на Молдову, здобув її столицю Ясси у вересні 1650 р., після чого польський сателіт, молдавський господар В. Лупул, уклав дружній союз із козацькою Україною. Виявивши велику мужність Д. Нечай загинув при обороні м. Красно-го у 1651 р.

Черкаський полковник, герой Національно-визвольної війни Максим Кривоніс. З початку війни брав активну участь у всіх бойових діях з польсько-шляхетським військом 1648 р. Особливо показав себе в битвах при Пилявцях і Старокостянтинові. В останній його козаки знищили 8-тисячний загін німецьких найманців. Під час облоги Львова полк М. Кривоноса здобув штурмом Високий Замок, ключове укріплення міста. Раптово помер у листопаді 1648 р. під час облоги м. Замостя.

9. Українські землі у другій половині XVII ст.

Становище в Україні після смерті Б. Хмельницького. Смерть Б. Хмельницького (6 серпня 1657 р.) пору-

шила основи української державності. На перший план одразу ж вийшла низка політичних проблем, що потребували негайного розв'язання. Найважливіша з них — спадкоємність гетьманської влади.

Ідею спадкового гетьманства відхиляли багато впливових українських політиків того часу. Першим здійснив спробу відібрати гетьманську булаву в сина Б. Хмельницького Юрася Г.Лесницький, але зазнав невдачі. Успішніше діяв Іван Виговський. На початку вересня 1657 р. старшинська рада обрала його гетьманом-регентом, «поки змужніє» Ю. Хмельницький, але вже 27 жовтня булава, бунчук і шабля Б. Хмельницького були передані І.Виговському, що означало передання йому гетьманських повноважень у повному обсязі.

Так було відсторонено від влади династію Хмельницьких і ліквідовано попередню форму правління. По суті легітимним шляхом було здійснено державний переворот, що зруйнував єдину перепону в боротьбі за владу. З ліквідацією принципу спадкування гетьманства у багатьох представників козацької старшини з'явилася спокуса поборотися за булаву, що стало однією з причин наступної руйнації ще не зміцнілої української державності.

Гетьман Іван Виговський, його зовнішня та внутрішня політика. Спочатку І. Виговський в основних напрямках продовжував політи-

ку Б. Хмельницького. Головним його прагненням було забезпечити Україні повну самостійність. Він намагався підтримувати нормальні стосунки з усіма сусідами, не виділяючи будь-кого. В жовтні 1657 р. було укладено підготовлений раніше союз зі Швецією, що мав переважно оборонний характер: обидві сторони зобов'язувалися допомагати одна одній при воєнному нападі, інформувати про плани ворогів. Разом з тим Швеція зобов'язувалася визнати Україну незалежною державою й обороняти її свободу.

В цей же час І.Виговський відновив союз із Кримом.

Ці дипломатичні акції зміцнили становище України на міжнародній арені та її суверенність. І. Виговський не хотів розривати союзу з Москвою, але замість васальної залежності, що весь час посилювалася, прагнув до співробітництва на рівноправних засадах.

Проте в Москві ще незадовго до смерті Б. Хмельницького було вирішено проводити більш жорсткий курс щодо України. І коли І. Виговський став гетьманом, московська влада почала втілювати цей курс у життя. Москва не відразу визнала гетьманство І. Виговського. До того ж вона домагалася, аби московських воевод допустили, крім Києва, у Чернігів, Переяслав та інші міста, де вони мали будувати фортеці для своїх гарнізонів. Населення при них повинно бути підсудним воеводському суду. На утримання московських військ треба було витратити місцеві податки. Для втілення цих планів у життя в Україну було послано військо під командуванням князя Р. Ромадановського.

Тим часом в Україні визрівав соціальний конфлікт. На відміну від Б. Хмельницького, який залучав до державного управління широкі маси населення, І. Виговський вважав, що «чернь» відіграла свою роль, і уявляв собі як опору державної організації вищі класи — козацьку старшину і шляхту. Користуючись цим, козацька старшина почала гнітити народ, відновлювати стародавні податі та панщину. Народні маси відповідали повстаннями. Кількість повстанців часом сягала 40 тис. чоловік. І. Виговський спочатку намагався знайти компроміс з опозицією, але потім перейшов до рішучих дій. Він блокував головні осередки повстання — Полтавщину і Запорозжя. Почалася громадянська війна, жертвами якої в Україні стали близько 50 тис. чоловік (загиблих у боях і полонених татарами).

Цю війну Москва прагнула використовувати у своїх інтересах: обмежити владу гетьмана, встановити московські гарнізони в Україні і передати її під пряме управління російського царя. Проте перемога І.Виговського під Полтавою піднесла його авторитет і дала можливість протистояти цим планам.

За таких непростих умов вектор зусиль І.Виговського у справі збереження української державної незалежності все більше схилявся на бік Польщі. Ці наміри підтримувала і невеличка частина старшини, але їх не поділяло просте козацтво, яке не могло забути панування в Україні польської влади. Тому І.Виговський погоджувався на поновлення зв'язків із Польщею тільки за умови визнання нею України як самостійної держави і союзника.

Проте це були благі наміри. Реальне становище справ в Україні швидко погіршувалося. Московська армія стояла на кордоні, а придушена опозиція знову почала піднімати голову. Татари хоча й були союзниками України, але підтримували польську політику. В цій ситуації І.Виговський змушений був піти на поступки. 16 вересня 1658 р. у Гадячі було укладено договір України з Польщею, але далеко не на тих умовах, про які мріяв І.Виговський.

Зміст Гадяцького договору був таким. Київське, Брацлавське і Чернігівське воєводства склали Руське князівство, що входило до складу «єдиної і неподільної» Речі Посполитої на правах автономії. Верховну владу в ньому здійснював гетьман. Він був головнокомандуючим усіма збройними силами, керував урядом київського воєводи і був першим сенатором у Подніпров'ї. Його влада була довічною, а після його смерті всі українські стани обирали чотирьох претендентів, із числа яких король призначав нового гетьмана. За польським зразком у Руському князівстві створювалися органи влади, відновлювався довоєнний адміністративно-територіальний поділ. Руське князівство позбавлялося права на міжнародні контакти. У сфері соціально-економічних відносин договір повертав Україну до стану, який існував до війни. Тільки козакам підтверджувалися права і вільності, й по 100 чоловік із кожного полку могли одержати шляхетство. Договором визнавалася свобода віросповідання (католицького і православного). У Києві мав бути створений монетний двір для карбування монети. Українське військо повинно було складатися з 30 тис. козаків і 10 тис. найманців. Православні міщани одержували самоврядування в містах. Київська академія наділялася тими ж правами, що і Краківська. Середні школи і друкарні могли відкриватися без обмежень.

Гадяцький договір був за формою новим варіантом Зборовської угоди. Проте польські політики подбали про те, аби другорядні проблеми в договорі було записано з максимальним урахуванням думки козаків. Однак з принципових питань, насамперед з питання про державну самостійність України, Польща виявила давню непоступливість. Була надана автономія Подніпров'ю, але підлягало ліквідації все, що нагадувало українську державність.

Таким чином, Гадяцький договір став кроком назад у справі розбудови української державності, оскільки він істотно змінив політичний лад, адміністративно-територіальний устрій і судову організацію козацької України. І, нарешті, він ліквідував створену в перебігу війни нову модель соціально-економічних відносин. Усе це неминуче вело до соціального вибуху.

Московсько-українська війна 1658–1659 рр. Укладення Гадяцького договору І.Виговському було потрібно ще і для того, аби розв'язати руки в діях проти Москви.

Війна почалася у середині серпня 1658 р. Московський уряд, наляканий виступом І.Виговського, намагався почати переговори, але одночасно послав в Україну нове військо під командуванням князя А.Трубецького. В бою під Конотопом московське військо було розбито, й здавалося, що війна закінчиться на користь України. Проте І.Виговському не довелося скористатися плодами своєї перемоги, оскільки проти нього активно виступила опозиція, яка ставила йому в провину те, що він знову вводить польську владу. Почалися народні повстання. І. Виговський відступив на Правобережжя, намагаючись ще відстоювати свою політику, але, не одержавши підтримки, у жовтні 1659 р. зрікся гетьманства.

Гетьман Юрій Хмельницький. Після зречення І.Виговського гетьманська булава була передана Ю. Хмельницькому – сину Б. Хмельницького. Це був крок у напрямку об'єднання розколотого українського суспільства. Перед новим гетьманом постали надзвичайно складні завдання в галузі внутрішньої політики: зупинити громадянську війну, пом'якшити соціальну напруженість, покласти край охлократичним поривам «черні» й олігархічному всевладдю старшини, не допустити територіального розколу України.

Не менш складними були і зовнішньополітичні проблеми. Найсамперед потрібно було відновити стосунки з Московією.

Князь А.Трубецькой, який стояв із військом в Україні, вимагав переговорів із самим гетьманом. Після довгих вагань Ю.Хмельницький погодився на це і зі старшиною прибув у Переяслав. Після цього московська влада вже й не думала про поступки, а почала здійснювати свої плани щодо підпорядкування України.

Переяславський договір 1659 р. 27 жовтня 1659 р. у Переяславі було підписано договір, зміст якого переносив характер україно-московських відносин із сфери конфедеративного союзу, хоча і при верховенстві Москви, у площину обмеженої автономії України у складі Росії. Згідно з умовами договору московські воєводи мали

право дислокуватися не тільки в Києві, а й у Переяславі. Гетьман повинен був принести уклін царю в Москві. Він не мав права на дипломатичні зносини з іншими державами. Київський митрополит повинен був визнати верховенство московського патріарха. Козацька рада не могла усунути від влади гетьмана без згоди царя, а гетьман без згоди ради не міг ні призначати, ні звільняти полковників. Гетьман не мав права починати воєнний похід без дозволу царя, але за царським наказом зобов'язаний був виступити з військом туди, куди йому велять.

Після укладення Переяславського договору Москва розпочала нову війну з Польщею, аби остаточно розв'язати довголітній спір за українські землі. Проте московські війська було розбито, а Ю. Хмельницький, який допомагав їм, був змушений погодитися на мир із Польщею, який і був закріплений новим, Гадяцьким договором 1660 р. Ю. Хмельницький повернув свої війська проти російських і в битві під Бужином завдав їм поразки. З'явилася надія, що під гетьманською булавою можна об'єднати всю Україну. Однак козаки Лівобережжя виступили проти зв'язку з Польщею. Громадянська війна тривала. Ю. Хмельницький остаточно втратив свій вплив і постригся в ченці.

Після відходу Ю. Хмельницького вже не було сили, здатної об'єднати розрізнене українське суспільство. Почався період громадянської війни, який одержав згодом назву «Велика руїна». Протистояння зайшло так далеко, що вже неможливо було встановити єдине управління. Реальною ставала загроза розколу українських земель за територіальною ознакою.

Гетьман Павло Тетеря, його діяльність. На Лівобережжі основна боротьба за владу розгорнулася між Я. Сомком, обраним гетьманом улітку 1661 р. на раді в Ніжині, та І. Брюховецьким, який оголосив себе запорозьким гетьманом восени того ж року. Перемогу одержав І. Брюховецький, обраний 27–28 липня 1662 р. гетьманом.

У Правобережній Україні боротьбу за владу вели Г. Гуляницький і П. Тетеря. Завдяки підтримці татар останній на раді в Чигирині в січні 1663 р. був обраний гетьманом.

Так в Україні встановилося два гетьманства, що призвело до фактичного поділу єдиного етнічного простору на дві частини: Лівобережну й Правобережну Україну.

Цією подією в Україні завершилася громадянська війна, що тривала з 1658 по 1663 р. Її наслідки були трагічні. По-перше, виникла проблема територіальної цілісності держави; по-друге, було створено умови для перманентної боротьби за владу; по-третє,

склалися сприятливі умови для реалізації планів Москви і Речі Посполитої щодо поділу між ними України.

П. Тетеря, коли прийшов до влади в Правобережжі, мав план виведення держави з глибокої політичної кризи. Він підтримував рівні дипломатичні зносини з Річчю Посполитою і Москвою. Проте, на жаль, поза полем зору гетьмана опинився комплекс соціально-економічних проблем, неувага до яких викликала посилення невдоволення козацьких низів, що й вилилося в повстання.

На початку 1664 р. повстання на Правобережжі набуло масового характеру, а після вторгнення військ Я. Казимира в Лівобережну Україну охопило Брацлавщину. За цих умов П. Тетеря вже не думав про об'єднання України, а боровся за збереження гетьманської булави. Однак це йому не вдалося, і 24 червня 1664 р. він виїхав у Польщу.

Гетьман Іван Брюховецький. 17 червня 1663 р. на стихійно скликаний у Ніжині Чорній раді було обрано гетьманом Лівобережної України І. Брюховецького, який мав підтримку запорозького козацтва. Новий гетьман разом з козаками взяв активну участь у війні Росії з Польщею 1663–1665 рр., сприяючи перемогам російських військ.

Посилення з боку лівобережного гетьмана І. Брюховецького експлуатації селянства і незаможного козацтва призводить до повстань проти гетьмана (1666 і 1668 рр.), який намагається перекласти вину на царський уряд. Як наслідок І. Брюховецький із палкого прихильника московської орієнтації перетворюється на її супротивника, що чималою мірою зумовило антимосковські повстання в Лівобережній Україні. Втрачаючи ґрунт під ногами, І. Брюховецький надсилає послів до Туреччини з проханням прийняти Україну в підданство.

Заручившись підтримкою кримських татар і лівобережної старшини, Петро Дорошенко вирішує усунути від влади І. Брюховецького. Козацька рада обрала П. Дорошенка гетьманом об'єднаної України. Здавалося б, збулися заповітні мрії цього видатного державного діяча.

Проте події розвивалися зовсім в іншому напрямку. Уряди Москви, Речі Посполитої і Криму рішуче виступили проти акту об'єднання Української держави, а частина старшини, переслідуючи свої корисливі інтереси і спираючись на допомогу ззовні, почала новий етап боротьби за владу.

Гетьман Петро Дорошенко, його боротьба за об'єднання України. Яскравим представником ідеї сильної самостійної Української держави виступив П. Дорошенко, обраний гетьманом у серпні 1665 р.

Реально оцінюючи обстановку, П. Дорошенко вважав своїм першочерговим завданням зміцнити власну владу на Правобережжі, а потім розпочати об'єднання українських земель. Однак незабаром він дійшов висновку про те, що об'єднання України під верховенством Польської корони не підтримується більшістю населення. До цього не була готова і сама Річ Посполита. Виходячи з цього, П. Дорошенко пориває відносини з Польщею та йде на зближення з Туреччиною. Султан запропонував йому прийняти заступництво на умовах визнання Української держави удільною і надання їй воєнної допомоги.

Однак цим планам не судилося збутися. На початку 1667 р. істотно змінюється міжнародне становище. Між Москвою і Варшавою укладається Андрусівський договір.

У цих екстремальних умовах слід віддати належне П. Дорошенку. Він відкинув особисті амбіції і запропонував із метою запобігання кровопролитній міжособистій боротьбі зібрати раду й обрати єдиного гетьмана. При цьому він виявив готовність скласти свої повноваження і визнати нового гетьмана. Цей шляхетний крок одержав підтримку в середовищі козацтва, але зустрів опір старшини та І. Брюховецького, внаслідок чого не був реалізований.

Залишившись без підтримки, П. Дорошенко був змушений 19 жовтня 1667 р. підписати договір, яким визнавав підданство польському королю і дозволяв повернення маєтків шляхті. Таким чином, короткозора тактика старшини зірвала реалізацію далекосяжних планів П. Дорошенка.

Гетьман Дем'ян Многогрішний. Незабаром гетьманом Лівобережної України було обрано Д. Многогрішного, що означало новий розкол Української держави на два гетьманства.

В умовах політичної боротьби, що загострилася, П. Дорошенко шукає підтримки Стамбула й направляє туди в серпні 1668 р. посольство. При цьому він не втрачає надії порозумітися з Д. Многогрішним, схилити його до проведення спільної козацької ради для вирішення питання про владу. Проте скликана в Глухові у березні 1669 р. рада обрала Д. Многогрішного гетьманом і затвердила «Глухівські статті». Хоча вони і стали кроком уперед порівняно з «Московськими статтями», але все ж істотно обмежували права Української держави. Умовами договору передбачалося збереження воевод тільки в п'ятьох містах України, при цьому вони не мали права втручатися в місцеве управління, а тільки очолювали військові гарнізони; збирання податків у російську скарбницю здійснювала українська адміністрація; кількість козацького реєстру вста-

новлювалася в 30 тис. чоловік; гетьману заборонялося провадити зовнішню політику.

Гетьман Лівобережної Гетьманщини Іван Самойлович, його внутрішня і зовнішня політика. Д. Многогрішний чимало зробив для зміцнення своєї влади, але це не відповідало інтересам старшини, яка в березні 1672 р. усунула його й обрала новим гетьманом І. Самойловича. Його гетьманство збіглося з надзвичайно складною ситуацією в Україні, що була результатом загарбницької політики Туреччини, Речі Посполитої та Росії і поділом України між ними.

На раді в Переяславі 17 березня 1674 р. І. Самойловича було проголошено гетьманом Лівобережної і Правобережної України. Підвладність обох частин України Російській державі викликала вторгнення на Правобережжя спочатку військ Речі Посполитої, потім турецьких військ і татарських орд, які грабували українські міста та села.

Нове спустошливе вторгнення турецьких і татарських військ у 1676 р. спричинило початок російсько-турецької війни (1677–1681 рр.). І. Самойлович вжив енергійних заходів щодо оборони Правобережжя.

За гетьманування І. Самойловича посилилося збагачення старшини і самого гетьмана. Натомість просте населення було обтяжене новими податками, що викликалися безконечними війнами. І. Самойлович намагався вдосконалити адміністративно-судову владу на Лівобережжі. За сприяння гетьмана українська православна церква у 1685 р. втратила свою автокефальність (незалежність) і перейшла до московського патріархату.

23 липня 1687 р. І. Самойловича було позбавлено гетьманської булави. Отже, його намагання об'єднати українські землі під владою гетьмана виявилися марними.

Бахчисарайський мир. На початку 1681 р. у Бахчисараї було укладено мирний договір із Туреччиною. За умовами миру кордон між Росією і Туреччиною проходив уздовж Дніпра. Нова втрата Правобережжя викликала негативну реакцію гетьмана І. Самойловича на таку політику царського уряду. Бахчисарайський мир не вирішив територіальних питань. Частина території України залишалася під владою хана. Як тільки міжнародна обстановка змінилася, російський уряд відновив воєнні дії проти Туреччини, в результаті яких у 1683 р. вона зазнала тяжкої поразки. Як наслідок посилилися спроби Речі Посполитої утримати під своєю владою Правобережну Україну і поновити договір з Росією.

«Вічний мир». У 1686 р. Росії вдалося укласти з Польщею «Вічний мир», який підтвердив умови Андрусівського перемир'я.

Укладення «Вічного миру» було подією видатного значення для всієї Східної Європи. Тривалий конфлікт між Росією і Річчю Посполитою було ліквідовано. Обидві сторони об'єднали свої зусилля проти турецько-татарської навали, що змінювало ситуацію на південних рубежах Росії й України.

Проте відновлення кордону по Дніпру загострило суперечності між політикою гетьмана і російськими можновладцями.

Кошовий отаман Іван Сірко. Значна політична постать в історії запорозького козацтва. Відзначився у Національно-визвольній війні 1648–1654 рр. У 1658–1660 рр. був вінницьким полковником. Виступав проти орієнтації на Польщу гетьманів І. Виговського і П.Тетері. З 1663 р. неодноразово обирався кошовим отаманом Запорозької Січі. З його іменем пов'язують знаменитий лист запоріжців до турецького султана Магомета IV, в якому козаки з глумливим гумором стосовно султана відмовилися тому служити і взагалі коритися.

У 1672 р. російський уряд вислав І. Сірка до Сибіру (м. Тобольськ) за те, що він виступив проти обрання гетьманом Лівобережної України царського ставленика І.Самойловича.

Після повернення на Запоріжжя І.Сірко здійснив чимало успішних походів на Кримське ханство і міста турецького узбережжя Чорного моря, визволивши з полону тисячі українців, росіян, південних слов'ян. Ці героїчні дії І. Сірка оспівані в народних думах, піснях, легендах.

Господарське життя і політичний устрій Лівобережної Гетьманщини та Слобідської України у другій половині XVII ст. Лівобережна Україна, яка з 1654 р. перебувала під протекторатом Росії, отримала народну назву Гетьманщина, оскільки на чолі управлінського апарату тут стояв гетьман. В офіційних документах російського уряду ця територія називалася Малоросією. Спочатку вона зберігала істотні ознаки автономії – виборність гетьмана, полковників, генеральної, полкової і сотенної старшини, систему місцевого самоврядування, судочинство, козацьке військо і навіть право на зносини з іншими країнами, крім ворогів Росії.

Гетьманщина поділялася на 10 полків – адміністративно-територіальних одиниць: Київський, Ніжинський, Чернігівський, Полтавський, Гадяцький, Миргородський, Лубенський, Стародубський, Переяславський. Полки, в свою чергу, поділялися на сотні до 20 в кожному. Великі міста – Київ, Переяслав, Полтава та ін. – отримали право на місцеве самоврядування. Окрему адміністративно-територіальну одиницю становила Запорозька Січ.

10. Українські землі наприкінці XVII – у першій половині XVIII ст.

Українська держава за гетьмана Івана Мазепи. 25 червня 1687 р. у таборі на р. Коломак відбулися вибори нового гетьмана Лівобережної України, яким став І. Мазепа.

Протягом двох десятиліть І.Мазепа з ласки російських царів залишався повноправним господарем Лівобережної України, входив до вузького кола довірених осіб Петра I. Був умілим адміністратором і воєначальником. Суворо придушував повстання проти панського гноблення. Робив і деякі пом'якшення для кріпаків. Ідеал суспільного устрою вбачав у Речі Посполитій. Залишався чужим для козаків, селян і міщан, які не надавали йому підтримки у вирішальні часи його життя. І. Мазепа опікувався ремеслами й торгівлею, багато зробив для розвитку міст. Був щедрим меценатом, збудував власним і державним коштом чимало церков і монастирів.

Коломацькі статті 1687 р. На козацькій раді 25 червня 1687 р. після обрання гетьманом І. Мазепи з Москвою було підписано новий договір – Коломацькі статті. Згідно з ними, крім Києва, московські залоги могли знаходитися також у Чернігові, Переяславі, Ніжині, Острі. Було встановлено 30-тисячний козацький реєстр. Гетьман не міг змінювати генеральну старшину без згоди Москви і встановлювати безпосередні дипломатичні зв'язки з іншими державами. Отже, за Коломацькими статтями ще більше була обмежена влада гетьмана.

Відродження козацького устрою на Правобережній Україні. Прихід до влади І.Мазепи збігся з черговою спробою об'єднати українські землі. В останній чверті XVII ст. польський уряд розпочав активну діяльність з відродження Правобережної України. У 1685 р. тут було відновлено козацтво. Гетьманом став Андрій Могила. Територію Правобережжя було поділено на чотири полки, на чолі одного з них став полковник Семен Паливода (Палій).

Семен Палій. Політика С. Палія була спрямована на підрив економічних основ польського панування на українських землях. У нього не було сумніву в тому, що перемогти Польщу можна, лише об'єднавши Лівобережну і Правобережну Україну. Цього ж прагнув і І. Мазепа, але здійсненню таких намірів на практиці заважали розбіжності в їхніх поглядах. І. Мазепа хотів створити в Україні стану державу, зробивши з козацької старшини привілейований клас, а С. Палій, навпаки, спирався на народні маси.

У 1704 р. І. Мазепа ввійшов у Київщину. Згодом С. Палій та його оточення були заарештовані і заслані до Сибіру. Так на Правобережжі було встановлено владу гетьмана І. Мазепи.

Закріпившись на Правобережжі, І.Мазепа почав впроваджувати там соціально-економічний устрій Гетьманщини і протягом майже 20 років свого правління проводив традиційну для гетьманів Лівобережжя політику. Він послідовно зміцнив становище старшини, роздавши їй понад тисячу дарчих на землю. Сам І. Мазепа мав більше 20 тис. маєтків і був одним із найзаможніших феодалів тодішньої Європи. Він використовував значну частину своїх особистих коштів на розвиток релігії і створення культових установ. Будучи прихильником православ'я, він побудував в Україні багато чудових церков.

Однак відкрита підтримка І. Мазепою козацької старшини викликала невдоволення народних мас і настроєних проти старшини запорожців.

Участь українських полків у Північній війні. І. Мазепа послідовно відстоював українські інтереси у взаємостосунках із Москвою, які на початку XVIII ст. загострюються. Причиною стала Північна війна, розпочата Петром I 19 серпня 1700 р.

Під час війни перед українськими полками були поставлені нечувані раніше завдання: вони повинні були воювати виключно за інтереси російського царя. Замість того щоб захищати свою землю від безпосередніх ворогів – турок, татар, поляків, українці тепер були зобов'язані битися зі шведськими арміями в далеких Лівонії, Литві, Центральній Польщі. В цих битвах стало очевидним, що козаки не могли зрівнятися з регулярними європейськими арміями і внаслідок цього їх втрати становили від 50 до 70 %.

Похід Карла XII в Україну. Україно-шведський союз. Усе це змусило І. Мазепу шукати іншого покровителя. Коли польський король С. Лещинський, союзник Карла XII, почав загрожувати нападом на Україну, І. Мазепа звернувся по допомогу до Петра I. Однак цар, очікуючи нападу шведів, відповів відмовою. Петро I порушив зобов'язання обороняти Україну від поляків, що було основою угоди 1654 р., і український гетьман перестав вважати себе зобов'язаним зберігати вірність царю. Таким чином, 28 жовтня 1708 р., коли Карл XII, який ішов на Москву, повернув на Україну, І.Мазепа з надією уникнути руйнування рідного краю перейшов на сторону шведів. Його підтримали близько 3 тис. козаків і головних членів старшини. Умови, на яких українці приєдналися до Карла XII, були такі: за надання військової допомоги і провіанту Карл XII обіцяв захищати Україну й утримуватися від підписання мирного договору з російським царем до повного звільнення України з-під влади Москви і відновлення її колишніх прав. Проте ці плани не вдалося

здійснити через поразку шведів під Полтавою й у цілому в Північній війні.

Воєнно-політичні акції московського царя проти українців. Через декілька днів після зради І. Мазепи гетьманську столицю Батурин було піддано каральній експедиції російських військ на чолі з О. Меншиковим. Тоді загинуло близько 6 тис. жителів, у тому числі жінки і діти. У травні 1709 р. російські війська зруйнували Запорозьку Січ.

Полтавська битва. Під час зимової кампанії 1708–1709 рр. шведське військо дуже постраждало від ударів російських загонів, нападів українських партизанів, лютих морозів, через відсутність продовольства, епідемії та нестачу фуражу.

Роздратований цим, Карл XII вирішив закінчити кампанію одним ударом. Наприкінці червня 1709 р. він дав Петру I генеральний бій під Полтавою. Полководницьке мистецтво російських генералів, стійкість, мужність та ратне вміння їхніх воїнів узяли верх над шведами. До того ж російське військо мало чисельну перевагу. Розгромлена шведська армія в паніці відступила. Її залишки потрапили в полон на дніпровській переправі біля Перевалочної. Лише Карлу XII й І. Мазепі з невеличкою купою прибічників вдалося втекти до Туреччини.

Полтавська битва докорінно змінила хід Північної війни. Щоправда, бойові дії тривали ще 10 років.

Пилип Орлик – гетьман України в еміграції. Ухвалення «Пакту і конституції законів і вільностей Війська Запорозького». Після смерті І. Мазепи вірним продовжувачем його справи став П. Орлик, обраний гетьманом в еміграції.

Не маючи власної військової сили, П. Орлик намагався створити коаліцію іноземних держав проти Росії. У 1711 р. він з купкою прибічників взяв участь у нападі кримського хана і польського воєводи Потоцького на Правобережну Україну. Немилосердно пограбувавши населення, татари подалися додому, а П. Орлик ні з чим повернувся до Бендер. Подальші спроби привернути на свій бік європейські держави успіху не мали, а з укладенням у 1712 р. мирної угоди між Росією і Туреччиною вони взагалі стали ілюзорними.

Між гетьманом, старшиною і запорожцями було досягнуто згоди, зафіксованої в документі під назвою «Пакт і конституція законів та вільностей Війська Запорозького», прийнятому 16 квітня 1710 р. Зміст цього акта такий: 1) затверджувалися права православної церкви при верховенстві царградського патріарха; 2) відновлявся козацький кордон по р. Случ; 3) запорозькому війську повинні бути

повернуті старі міста: Трехтемирів, Кодак, Кемберда, Перевологноч і землі над Ворсклою; 4) всі поточні державні справи вирішувалися гетьманом разом із радою генеральної старшини, яка збиралася тричі на рік; до її складу входили генеральна старшина, городові полковники і по одному козаку від кожного полку; 5) справи про правопорушення гетьмана і старшини розглядав генеральний суд; 6) державна скарбниця відокремлювалася від гетьманської і передавалася у відання генеральному підскарбію; 7) полковники обиралися вільними виборами і затверджувалися гетьманом; 8) гетьман повинен був спостерігати за тим, щоб козаків і посполитих людей не обкладали обтяжливими податками і роботами; 9) спеціальна комісія повинна була провести ревізію державних земель, якими користувалася старшина.

Цей документ, згодом названий Конституцією Пилипа Орлика 1710 р., не набрав чинності. Однак він мав важливе значення як показник того, в якому напрямку мають йти реформи. Першочерговою була проблема взаємовідносин гетьмана з народом. Гетьманська влада обмежувалася постійною участю в управлінні генеральної старшини і генеральної ради. Обмеження стосувалися адміністрації, суду, обрання старшини, фінансів. Багато уваги приділялося соціальним низам – козакам і посполитим людям, аби захистити їх від здирств і пригноблення.

Гетьман Іван Скоропадський. Після переходу І. Мазепи на бік шведів стало проблематичним питання про доцільність обрання нового гетьмана. Однак у той час російський уряд ще не наважувався на скасування гетьманства взагалі, хоча вже істотно його обмежив. У 1708 р. практично призначеним царем, хоча формально й обраним старшинською радою, новим гетьманом став І. Скоропадський. Він одразу ж потрапив під особливий нагляд довіреної особи Петра I — боярина А. Ізмайлова, якому таємно було наказано у випадках будь-якого «народного заворушення» або «чистієсь зради» використовувати російські полки.

Діяльність Малоросійської колегії. Важливим питанням української історії першої половини XVIII ст. було посягання царату на автономію України. З кінця XVII ст. вищі адміністративні посади стали обіймати особи, призначувані царським урядом. Усі справи, що стосувалися України, вирішувалися царським урядом через Малоросійський наказ, який існував із 1662 по 1722 р. Починаючи з першої половини XVIII ст., старшина так само призначалася царською адміністрацією, якій підпорядковувалися й слобідські полки.

Відбулися зміни і в адміністративному устрої Слобідської України. Зокрема, з 1708 р. на Слобожанщині було здійснено поділ на губернії. Сумський, Охтирський і Харківський полки ввійшли до складу Київської, а Острозький та Ізюмський — Азовської губернії.

Указом царя від 16 травня 1722 р. було створено Малоросійську колегію на чолі з бригадиром С. Вельяміновим-Зерновим для контролю за діями адміністративних, судових і фінансових органів Лівобережної України. Більш рішуче російська влада почала діяти після завершення Північної війни. Смерть гетьмана І. Скоропадського не стала перешкодою для Петра I у здійсненні ним великодержавних планів щодо України, навпаки, він узагалі заборонив обрання нового гетьмана. Наказним (у сучасному розумінні — виконуючим обов'язки) гетьманом призначили Павла Полуботка, який вже незабаром за свої незалежні погляди потрапив у Петропавловську фортецю, де і помер у 1724 р.

Відновлення гетьманства. «Рішительні пункти». Гетьман Данило Апостол, його реформи. Після смерті Петра I царський уряд пішов на деякі поступки старшині, котра зажадала відновлення гетьманства. Малоросійську колегію було ліквідовано. У 1727 р. козацька рада обрала гетьманом 73-річного миргородського полковника Д. Апостола. Традиційні гетьманські статті-угоди «Потреби малоросійські» і царські «Рішительні пункти» вже не визнавали Гетьманщину самостійною стороною, а національні органи влади замінялися російськими інститутами. Після смерті Д. Апостола (1734) обрання гетьмана було знову заборонено.

Проте в той же час царський уряд у своїх планах робив ставку на українське козацтво як значну військову силу. Готуючись до війни з Туреччиною, Росія зміцнювала свої південні кордони. У 1731 р. почалося будівництво вздовж кордонів так званої Української лінії (16 фортець, 200 редутів та ін.).

Заснування Нової Січі. Після зруйнування царським військом Старої (Чортотликської) Січі, приводом для чого став перехід її останнього кошового отамана Костя Гордієнка з купкою козаків на бік Карла XII, запоріжці спробували влаштувати Січ на р. Кам'яній. Але Петро I заборонив це. Тоді запоріжці з дозволу кримського хана заснувала Січ на його землях, біля с. Олешки (понижзя Дніпра).

У 1714 р. новий кошовий отаман І. Малашевич звернувся до царського уряду з проханням дозволити запоріжцям повернутися на старі місця. Адміністрація Петра I зволікала з відповіддю. І лише у 1734 р. у зв'язку з наближенням війни з Туреччиною російський уряд дозволив їм заснувати на р. Підпільній Нову Січ.

Козацькі літописи. Це цілісні авторські праці, створені в другій половині XVII–XVIII ст. представниками освіченої старшини, що належать до важливих джерел з історії України, Росії, Молдавії та інших держав. Головну увагу в них приділено національно-визвольним і соціальним рухам українського народу, Національно-визвольній війні під проводом Б. Хмельницького. Козацькі літописи є цінними літературно-художніми пам'ятками, які достовірно відображають події і характеризуються глибокими узагальненнями.

Найдавніший з козацьких літописів — Літопис Самовидця охоплює події в історії України від 1648 по 1702 р. Ймовірно його автором є генеральний підскарбій при гетьмані І. Брюховецькому Р. Ракушка-Романовський. У творі висвітлено події Національно-визвольної війни, взаємини уряду Б. Хмельницького із сусідніми державами, дано оцінку входження України під протекторат Росії.

Літопис Величка є найбільшим за обсягом козацьким літописом, який складається з чотирьох томів, містить характеристики історичних осіб (зокрема Б. Хмельницького, І. Мазепи, П. Дорошенка, І. Виговського та інших гетьманів України), оцінки подій та явищ, висвітлює історію України з середини XVII до початку XVIII ст.

Одним з головних козацьких літописів XVIII ст. є Літопис Грабянки. Збереглося чимало списків цього літопису. Головна ідея твору — оспівати «народ український як рівний серед усіх інших народів», розповісти про його славне минуле. Головну увагу в літопису зосереджено на історії Національно-визвольної війни українського народу.

11. Українські землі у другій половині XVIII ст.

Відновлення гетьманства 1750 р. Гетьман Кирило Розумовський, його діяльність. У середині — другій по-

ловині XVIII ст. царський уряд, як і раніше, продовжував проводити політику згортання автономії України, допускаючи при цьому елементи лібералізму. Після ліквідації «Правління гетьманського уряду» в Україні було відновлено гетьманство. У 1750 р. з величезною помпою сповіщено про вступ на посаду гетьмана 22-річного К. Розумовського. Однак це стало «золотою осінню» Гетьманщини.

Спочатку імператриця Єлизавета I пішла на значні поступки новообраному гетьману. На «булаву» були повернуті всі старі привілеї, відновлено право самостійного фінансового управління в регіоні, відкликані російські чиновники зі старшинської адміністрації і генерального суду.

24 липня 1751 р. Сенат видав указ про підпорядкування Коша Запорозької Січі гетьманові.

Гетьман почав на свій розсуд розширювати автономію України. Він відновив багато посад генеральної старшини і суду, функціонування козацьких установ і системи судочинства, реформував торгівлю.

У 1763 р. К. Розумовський вніс деякі зміни в адміністративний і судовий устрій козацьких земель. Гетьманщину було поділено на 20 повітів, кожний із власним судом, що розглядав кримінальні, цивільні і межові (земельні) справи.

Ці акції К. Розумовського не залишилися без уваги російського уряду, який не вітав спроб відродження Української держави. У 1754 р. Сенат законодавчо ліквідував і так достатньо «прозорі» кордони між Україною і Росією, припинив функціонування державних митниць у цьому регіоні і запровадив на українських землях загальноімперську митну систему. Гетьману не було дозволено встановлювати дипломатичні зносини з європейськими державами. Його спроби звільнити українське військо від участі у війнах, безпосередньо не пов'язаних з українськими інтересами, також було проігноровано.

Остаточна ліквідація гетьманства. Після приходу до влади у 1762 р. Катерини II К. Розумовський звернувся до імператриці зі сміливою пропозицією — зробити посаду гетьмана спадковою в його сім'ї. У відповідь на це імператриця вирішила ліквідувати українську автономію і гетьманство взагалі. Вона наказала К. Розумовському прибути в столицю і, загрожуючи звинуваченням у зраді, зажадала його відставки. Після нетривалих спроб знайти компроміс 10 листопада 1764 р. К. Розумовський залишив гетьманство.

Того ж дня було видано імператорський указ про створення Другої Малоросійської колегії на чолі з графом П. Румянцевим. Колегія складалася з чотирьох російських сановників і чотирьох довірених представників старшини. Катерина II передала П. Румянцеву таємну інструкцію про управління краєм. У ній, зокрема, пропонувалося заборонити переходи селян, розмежувати функції цивільного і військового управління, уважно стежити за економікою і сприяти якомога більшому збиранню податків із населення. Для успішного втілення цих завдань генерал-губернаторові давалася порада «мати вовчі зуби і лисячий хвіст».

Скасування козацького устрою на Слобожанщині. Маніфестом від 28 липня 1765 р. Катерина II ліквідувала козацьке самоврядування на Слобожанщині, позбавивши місцевих козаків їхніх прав і

привілеїв. Вони були переведені в розряд звичайних «військових обивателів».

Ліквідація решток автономного устрою Гетьманщини. Після російсько-турецької війни 1769–1775 рр. російський уряд перейшов до рішучих дій. Перший удар був нанесений по Запорозькій Січі. 3 серпня 1775 р. набув законної сили «Маніфест про скасування Запорозької Січі і про причислення оної до Новоросійської губернії».

Незабаром дійшла черга і до Гетьманщини. В 1781 р. у зв'язку з адміністративною реорганізацією всієї імперії на Лівобережжі було ліквідовано її 10 традиційних полків. Замість них указом від 16 вересня 1781 р. засновано три намісництва: Київське, Чернігівське і Новгород-Сіверське. Стосовно території й організації вони були ідентичні іншим 30 губерніям імперії. Одночасно українські адміністративні, судові і фінансові органи замінялися відповідними бюрократичними структурами імперії. Козацькі полки в 1783 р. замінили регулярними уланськими полками, в які на шестирічний строк набирали селян.

Значні зміни відбулися і в адміністративному устрої Слобідської України. У 1765 р. на її території було утворено Слобідсько-Українську губернію з п'ятьма провінціями. У 1780 р. Слобідсько-Українську губернію було перетворено на Харківське намісництво, що складалося з 15 повітів.

У 1782 р. рішенням Сенату проголошувалась остаточна ліквідація внутрішніх малоросійських митниць і застав на межах Білорусії, Псковської та Смоленської губерній.

У 1796 р. на території колишньої Гетьманщини було створено Малоросійську губернію.

Розгортання гайдамацького руху. Коліївщина. Максим Залізняк. Опришківський рух. Олекса Довбуш. У другій половині XVIII ст. на Лівобережній Україні юридично оформлюється кріпосне право. Якщо раніше селянин мав, хоча й обмежені, можливості переходити від одного хазяїна до іншого, то, починаючи з 1760 р., він повинен був одержати письмовий дозвіл поміщика на переїзд. У 1783 р. Катерина II заборонила лівобережним селянам під будь-яким приводом покидати своїх поміщиків. Посилення феодального гніту викликало опір з боку селян. Великого розвитку антифеодальна боротьба досягла в період опришківського руху. Протягом 1738–1745 рр. опришківські загони очолював народний герой О. Довбуш, який походив із бідної селянської родини. Основний його табір знаходився в Карпатах, звідти він здійснював походи в Східну Галичину, Північну Буковину і Закарпаття. Багато разів місцева вла-

да посилала проти опришків каральні війська, і тільки найманому вбивці вдалося смертельно поранити О. Довбуша.

На Волині, Поділлі, Брацлавщині та Київщині антифеодальний і визвольний рух набував форми гайдамацтва. Гайдамаки об'єднувалися в невеличкі ватаги по декілька десятків чоловік. Перше значне гайдамацьке повстання почалося в 1734 р. на Київщині і незабаром перекинулось на Поділля, де його очолив Верлян. Повстання тривало декілька років і з великими труднощами було придушено магнатськими військами.

Найбільш значні гайдамацькі повстання на Правобережжі відбулися в 1734–1738 рр. Їх очолювали М. Моторний, М. Гривой, Р. Ведмідь та І. Голий.

Придушивши повстання, пани підсилили соціальне пригноблення і національний утиск народних мас Правобережжя. Відповіддю на це стало народне повстання під проводом запорозького козака М. Залізняка, що ввійшло в історію під назвою Коліївщини. Характерним для цього повстання було те, що поряд із соціальними в ньому яскраво виявлялися й релігійні мотиви. Зібравши в 1768 р. декілька тисяч повстанців в урочищі Холодний Яр, М. Залізняк виступив у похід. Гайдамацьке військо звільнило Медведиху, Жаботин, Смілу, Корсунь, Богуслав, Канів, Лисянку, інші міста, десятки сіл.

Головний удар гайдамацького війська було спрямовано на фортецю Умань — один із центрів польсько-шляхетського панування. Після короткочасної облоги повстанці взяли її штурмом. До них приєдналося декілька сотень уманських козаків на чолі із сотником Іваном Гонтою, який став соратником М. Залізняка. Царський уряд, наляканий посиленням антифеодального руху, ввійшов у контакт з урядом шляхетської Польщі і виділив війська для придушення Коліївщини.

Поділ Речі Посполитої та українські землі. За Андрусівським перемир'ям 1667 р. за Росією закріплювалася тільки Лівобережна Україна. Правобережна ж залишалася у складі Речі Посполитої.

На початку 70-х років XVIII ст. Річ Посполита прийшла в занепад унаслідок соціально-економічної відсталості й політичної анархії, що послабило країну також у воєнному відношенні. Цим скористалися сусідні держави — Австрія, Пруссія і Росія. У 1772 р. вони здійснили перший поділ Речі Посполитої: Росії дісталася частина Білорусії, Австрії — Східна Галичина й Буковина. У 1792 р. Росія і Пруссія ввели до Речі Посполитої свої війська й наступного року здійснили її другий поділ, за яким до складу Росії увійшла

Правобережна Україна. Нарешті у 1795 р. Австрія, Росія і Пруссія втретє поділили Річ Посполиту, поклавши край її існуванню. За третім поділом до Росії ввійшли Східна Волинь і Західна Білорусія.

Ліквідація козацької республіки — Запорозької Січі. Влітку 1775 р. царське військо під командуванням П. Текелія, повертаючись з походу проти Туреччини, захопило Нову Січ і зруйнувало її. Артилерія, військові регалії, січовий архів та матеріальні цінності було вивезено. Був зруйнований економічний фундамент Запоріжжя. Царська влада знищила близько 25 тис. багатих козацьких господарств, які були оплотом свободи та незалежності від державних структур імперії. Козацькі землі було роздано поміщикам. Менше ніж за десять років було роздано більше 4,5 млн. десятин землі. Генерал-прокурор Сенату князь В'яземський отримав 100 тис. десятин, князь Потьомкін — 40 тис. десятин, гетьман Розумовський — 35 тис. десятин.

Павло Калнишевський. Трагічна доля спіткала козацьку старшину, яка була звинувачена у зраді і заслана на північ імперії. Показовою в цьому плані є доля кошового отамана Нової Січі П. Калнишевського, який після зруйнування Січі був заарештований та провів у монастирській в'язниці Соловецького монастиря 25 років. Звільнений за амністією 1801 р., він залишився у тому ж монастирі, де й помер у 1803 р. у віці 113 років.

Доля запорожців після ліквідації Запорозької Січі. Після ліквідації Запорозької Січі значна частина запорожців переселилася за кордон Російської імперії і оселилася в пониззі Дунаю, спочатку на його лівому березі, а потім турецька адміністрація переселила козаків на правий берег. Задунайська Січ стала військово-державною організацією колишніх запорозьких козаків у гирлі Дунаю з 1775 по 1828 р.

Задунайська Січ зберегла звичаї, устрій та управління своєї попередниці. Її діяльністю керувала козацька рада, що обирала старшину. Січ очолював кошовий отаман, його помічниками були суддя, писар, осавул. На Задунайській Січі було 38 куренів. Січ не знала кріпосництва.

Козаки були зобов'язані нести прикордонну службу, брати участь у походах турецьких військ проти болгар, сербів, греків, які боролися за свою незалежність. Не бажаючи миритися з цим, частина запорозьких козаків переселилася на Кубань, влившись до Чорноморського козацького війська. У перебігу російсько-турецької війни 1828–1829 рр. Стамбул наказав задунайським козакам виступити проти Росії. У відповідь на це 1500 козаків на чолі з кошовим отаманом Й. Гладким перейшли на бік російської армії. За

це турки зруйнували Задунайську Січ і перебили козаків, що залишилися там. Після закінчення війни царський уряд поселив задунайців на Азовському узбережжі, сформувавши з них Азовське козацьке військо.

Адміністративно-територіальний поділ та освоєння запорізьких земель Нової (Підпільнянської) Січі. Нова Січ була заснована українськими козаками, що переселилися до Туреччини після розгрому Запорозької Січі російськими військами у 1709 р.

Прагнучи з наближенням війни з Туреччиною надійніше захистити від татар південні рубежі держави, російський уряд у 1734 р. дозволив козакам повернутися на батьківщину й збудувати неподалік Старої (Чортомлинської) Січі Нову Січ. На одному з півостровів, що видавався у Дніпро, було зведено фортецю із земляним валом, баштами та ровом з водою. Збудовано і декілька невеличких укріплень уздовж кордону з Кримських ханством.

У Новій Січі значного розвитку набуло господарство — землеробство, скотарство, промисли тощо. Січ була оточена господарськими садибами (зимовниками), які належали козацькій старшині і заможним козакам. Їх налічувалося понад 100. Під кінець існування Нової Січі в її володіннях мешкало близько 100 тис. осіб.

За традицією у Новій Січі зберіглася виборність кошового і курінних отаманів та козацької старшини. Але здебільшого справами в Січі заправляли багаті козаки. Військо Нової Січі поділялося на 38 куренів (загонів), завданням яких було оберігати південні рубежі від татар і турків. Під час російсько-турецьких війн (1735—1739 і 1768—1774 рр.) запорозьке військо звитязно билось з ворогом, що значною мірою зумовило успіхи російської армії.

В той же час Нова Січ залишалася притулком для селян і міщан, що тікали від панського гноблення. Уряд Катерини II був невдоволений прагненнями старшини до автономії та демократичними, республіканськими формами самоврядування.

Розвиток філософської ідей. Григорій Сковорода. Г. Сковорода — син бідного козака з Лівобережжя. У 12-річному віці вступив до Києво-Могилянської академії. Його тривала освіта включала численні подорожі по країнах Західної Європи. Він володів латинською, грецькою, польською, німецькою і церковнослов'янською мовами, знав філософські твори давніх і сучасних авторів. Із 1751 по 1769 р. Г. Сковорода викладав етику в Переяславському і Харківському колегіумах. Негативне ставлення церковної ієрархії до неординарних поглядів Г. Сковороди змусило його лишити викладання і почати життя мандрівного філософа.

Г. Сковорода розвивав комплекс ідей, актуальних для другої половини XVIII ст. Його твори ґрунтуються на створеній ним оригінальній філософській системі, в центрі якої знаходилися проблеми щастя людини і пошуку шляхів його досягнення. Г. Сковорода написав 30 прозаїчних байок «Басні харковскія» (1769–1774), в основу яких було покладено його філософські погляди на світ і людину, і вивів жанр байки на шлях самостійного розвитку.

Книгодрукування та розвиток літератури. Важливими культурними центрами були друкарні — київська, чернігівська, львівська, навколо яких скупчувалися вчені, літератори, перекладачі, художники. Тільки київська друкарня у другій половині XVIII ст. випустила у світ понад 100 найменувань книжок. Але такі тиражі вже не могли задовольнити попит суспільства і тому з'являється багато рукописної літератури. Популярними були літописи Самовидця, Р. Грабянки, С. Величка, С. Дивовича, що являли собою симбіоз історичної прози, історіографії і збірки документів. Класичним прикладом цього жанру є антологія «Історія русів».

В українській літературі другої половини XVIII ст. поступово посилюється відхід від церковно-релігійних ідеалів і починають переважати світські й естетичні функції.

Істотне місце в поезії козацької епохи посідають суспільно-політичні вірші, присвячені найважливішим воєнним і політичним подіям.

Внесок Києво-Могилянської академії в культурно-освітній розвиток. Розвиток української культури у другій половині XVIII ст. відбувався в умовах посилення реакційної політики царату в Україні. Це виявилось в забороні видавати книжки українською мовою, вести на ній діловодство і особливо викладати.

Крім цього, російський уряд активно рекрутував українських діячів науки і культури для роботи в Росії. Понад 70 українців і білорусів посідали вищі духовні посади в імперії (росіяни — 47). Серед професорів Слов'яно-греко-латинської академії — першого вищого навчального закладу Росії — було 95 професорів із Києво-Могилянської академії, а з 21 ректора 18 були могилянцями.

Незважаючи на це, здобутки української культури того часу були значними.

Продовжувався розвиток освіти. На Лівобережній Україні у середині XVIII ст. діяли 866, а на Слобожанщині — 124 початкові школи.

Середню освіту давали колегіуми: Чернігівський, Харківський, Переяславський. В останньому у 1774 р. навчалися 232 студенти, а кількість студентів Харківського колегіуму сягала 500 чоловік.

12. Українські землі у складі Російської імперії наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст.

Справжнім центром освіти, науки і культури того часу виступала Києво-Могилянська академія. У 1764 р. в ній навчалося 1160 студентів, причому вихідці із різних соціальних верств населення України. Серед її випускників в той час на ниві культури прославилися Г. Сковорода, В. Григорович-Барський, Г. Полетика, О. Безбородько, П. Гулак-Артемівський та ін.

Під тиском русифікаторської політики царату Києво-Могилянську академію у 1783 р. було переведено на викладання російською мовою, що перетворило її на заклад з підготовки духівництва. На початку XIX ст. вона і формально була перейменована на «Духовну академію».

Діти козацької старшини часто одержували освіту в університетах Німеччини. Через цих вихованців західних шкіл в Україну проникали нові культурні віяння. Зацікавленість у науці виявлялася насамперед у поважному ставленні до книги. У XVIII ст. значні бібліотеки мали шляхетські сім'ї, козацька старшина, єпископи, онастирі, школи.

Музика. У 1746 р. в гетьманській резиденції Глухові було створено школу співаків і музикантів, яка готувала кадри для хорів і оркестрів України та Росії.

Наприкінці XVIII ст. в Україні з'являється професійний театр. Домашній театр був тоді модною розвагою українських магнатів. Кріпосні театри були у Розумовських, Ильїнських та ін. Перші постійні трупи і театр з'явилися наприкінці XVIII ст. у Галичині.

Архітектура. В 60–70-ті роки XVIII ст. формується перша школа української архітектури, фундаторами якої були О. Квасов, Ф. Савич, М. Мощипанов. Чудовими зразками архітектури цього періоду стали Успенський собор у Києво-Печерській лаврі, собор Святого Юра у Львові та ін.

Живопис. Важливий внесок в живопис зробили українські художники Д. Левицький, В. Боровиковський, в скульптуру — М. Козловський та І. Мартос.

12. Українські землі у складі Російської імперії наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст.

Адміністративно-територіальний устрій та регіональний поділ українських земель. Колонізаторську політику стосовно українського народу російська влада здійснювала адміністративними методами.

На території Лівобережної України (Малоросії) у 1796 р. було створено Малоросійську губернію. У 1802 р. її поділили на дві —

Чернігівську та Полтавську. В 1796 р. на значній території Слобожанщини було утворено Слобідсько-Українську губернію. В 1835 р. її перейменували на Харківську. Внаслідок довільного визначення кордонів губерній до складу сусідніх з Україною російських губерній увійшли місцевості, де більшість населення становили українці.

Аналогічно здійснили поділ Правобережжя і Волині. У 1796 р. Південно-Західний край (так ці території іменувалися в офіційних документах) було поділено на три губернії — Київську, Волинську і Подільську. У 1832 р. з метою придушення польського національно-визвольного руху уряд утворив єдину адміністративно-територіальну одиницю у складі трьох губерній — Київське генерал-губернаторство.

У 1802 р. Новоросійську губернію було поділено на три окремі — Катеринославську, Таврійську та Херсонську. У 1812 р. до Новоросійського краю приєднано Бессарабську область (з 1873 р. — губернія), а у 1828 р. було утворено Новоросійське та Бессарабське генерал-губернаторство з центром в Одесі.

Після завершення наполеонівських війн до Російської імперії перейшло Царство Польське і в його складі Холмщина, Підляшшя, Посяння — території, на яких споконвічно формувався український народ як етнічна спільнота.

Після російсько-турецької війни 1806–1812 рр. до Російської імперії відійшли землі в межах річки Дністра і Прута, де в основному мешкали українці.

Вища влада в губернії належала губернаторові. Він призначався й звільнявся царем. Губернатори контролювали діяльність будь-якої установи або підприємства. Практикувалося призначення на посаду губернаторів не цивільних, а військових осіб, як правило, генералів, яким підпорядковувалися вже не тільки місцева адміністрація і поліція, а й розквартировані на території губернії війська.

Губернія складалася з повітів, якими управляли урядники. Повіти поділялися на стани на чолі з поліцейським приставом.

У національних околицях Російської імперії, в тому числі в Україні, практикувалося створення намісництв або генерал-губернаторств — більш реакційних за своєю сутністю адміністративно-територіальних одиниць порівняно зі звичайними губерніями. Із 10 генерал-губернаторств, що існували в Росії до середини ХІХ ст., в Україні було три: Малоросійське (Харківська, Чернігівська, Полтавська губернії), Київське (Київська, Подільська, Волинська губернії) та Новоросійське і Бессарабське (Катеринославська, Херсонська, Таврійська губернії).

Чисельність населення та його етнічний склад. У той час українські землі переживали демографічний вибух. Населення України під владою Російської імперії зросло майже втричі — із 7,7 до 23,4 млн. чоловік. Це забезпечувалося не тільки природним приростом. Російський уряд усілякими пільгами і привілеями сприяв заселенню українських земель представниками інших національностей. Русифікаторська політика царату особливо відчутно виявлялася на структурі міського населення. В Одесі українці складали 6 %, Києві — 22 %.

У цілому українська нація формувалася і розвивалася як селянська. За даними перепису 1897 р., 84 % населення України під владою Росії складали селяни; робітних людей налічувалося понад 1,5 млн. чоловік.

Буржуазія — підприємці і торговці — становила близько 100 тис. чоловік (без членів сімей).

Клас дворян-поміщиків разом із членами сімей налічував понад 275 тис. чоловік.

Надніпрянська Україна в системі міжнародних відносин першої половини XIX ст. Серед задунайських козаків мало-помалу визрівала думка про повернення на батьківщину. Під час російсько-турецької війни 1806–1812 рр. російське командування посилило агітацію в цьому напрямку, прагнучи нейтралізувати або прихилити до себе запоріжців.

На початку 1807 р. Олександр I підписав указ про створення Усть-Дунайського Буджацького козацького війська із 40 куренів. Кошовий отаман і вся старшина мали в ньому призначатися російським командуванням. До війська добрали понад 2 тис. чоловік, чверть із них становили задунайські козаки. Однак улітку 1807 р. з початком переговорів про перемир'я з Туреччиною військо розпустили.

За умовами Бухарестського договору 1812 р., який підбив підсумки російсько-турецької війни 1806–1812 рр., до Російської імперії відійшла Бессарабія. Тому після війни чисельність задунайських козаків швидко зростає.

У 1828 р., коли вибухнула чергова російсько-турецька війна, кошовий отаман Й. Гладкий таємно зустрівся в Ізмаїлі з Миколою I і невдовзі з 1500 козаками перейшов на бік Росії. З них було сформовано Дунайський козацький полк, який значною мірою сприяв успіху російських військ під час війни.

По закінченні війни Дунайський козацький полк оселився в Олександрівському повіті на Катеринославщині. Він дав початок Азовському козацькому війську, що проіснувало до 1865 р.

Економічне становище в першій половині XIX ст. та соціальна боротьба. Важливим чинником розвитку України стало освоєння степової смуги, Причорномор'я і Приазов'я. У першій чверті XVIII ст. степи Північного Причорномор'я і Приазов'я стали швидко заселятися. Слабкість феодально-кріпосницьких відносин, вигідне географічне положення, природні багатства — все це сприяло швидкому розвитку продуктивних сил краю. Як наслідок цього наприкінці XVIII ст. виникли такі міста, як Херсон, Олександрівськ (Запоріжжя), Катеринослав (Дніпропетровськ), Миколаїв, Одеса та ін. Основним регіоном видобутку вугілля стає Донбас, сукняні мануфактури виникають у Катеринославі і Новомосковську, ливарні — у Херсоні, Луганську. На верфях Миколаєва і Херсона будувалися військові кораблі і цивільні судна. Одеса, Бердянськ, Маріуполь стали великими морськими портами.

Господарське освоєння причорноморських степів сприяло переходу до більш інтенсивних засобів землеробства: запроваджувалася багатопільна система, використовувалися кращі сорти насіння, впроваджувалися нові культури (кукурудза, цукровий буряк, тютюн), більш удосконалені знаряддя праці і машини. Одним із послідовних прихильників господарських реформ в Україні був харківський поміщик Василь Каразін.

Певного розвитку в цей період досягла промисловість. Спочатку вона концентрувалася в руках поміщиків. Пізніше до промисловості стали залучатися капіталісти-купці. Десь на середину XIX ст. вони зосередили у своїх руках понад 90 % заводів.

Завдяки розвитку хліборобства і промисловості поживилася торгівля в Україні. Показником цього стали численні українські ярмарки в Києві, Бердичеві, Ромнах, Ніжині, Кропивці, Харкові, Сумах та інших містах. На Контрактовий ярмарок у Київ з'їжджалося до 5 тис. купців, оборот Роменського ярмарку в 40-х роках становив понад 20 млн. карбованців.

Вільний доступ до Чорного моря сприяв розвитку зовнішньої торгівлі. Порти Одеси і Херсона стали справжніми морськими воротами як для експорту українських товарів, так і для імпорту іноземних.

У 1823 р. на Дніпрі з'явилися перші пароплави, а в 1835 р. було організовано першу пароплавну компанію. В 1850 р. поміщики Слобожанщини заснували перше товариство для спорудження залізниці (Харків — Феодосія). У Києві першу залізницю побудовано в 1866 р.

Екстенсивний розвиток сільського господарства і промисловості значною мірою був зумовлений кріпосною залежністю селян,

12. Українські землі у складі Російської імперії наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст.

під якої припадав на кінець XVIII — першу половину XIX ст. Окремі виступи селян проти все більш зростаючої залежності не були організованою боротьбою, виникали спонтанно як реакція на жорстоке пригноблення з боку поміщиків. Хоча деякі з них, наприклад, повстання, що очолив Устим Кармелюк, почали набувати великого розмаху.

У 1840–1850 рр. у різних регіонах України було зареєстровано сотні селянських заворушень. Особливої гостроти вони набули після проведення так званої інвентарної реформи 1848 р. генерал-губернатора Бібікова. «Інвентарні правила» закріплювали за селянами їхні землі, регулювали панщину та платежі для різних категорій селян. Їхньою метою було обмеження всевладдя поміщиків і надання деяких пільг селянам. Проте уряд не мав реальної можливості здійснювати контроль за виконанням своїх постанов, і тому на практиці все залишалося як і раніше. Селянство, розчароване спробами реформ, знову захвилювалося.

Ще гіршим було становище робітників. Праця на фабриках не регламентувалася ніякими законами: робочий день тривав 12–17 годин. До роботи залучалися діти 8–9-річного віку. Звичайною формою протесту робітників були втечі з фабрик. З'являється і нова форма — страйк. Перший страйк відбувся в 1805 р. у печерській друкарні Києва. Відмова від роботи і втечі вважалися злочином і каралися різками, тюремним ув'язненням, засланням.

Серйозних змін на початку XIX ст. на українських землях, як і в усій Російській імперії, зазнала й соціальна сфера. Після закінчення Вітчизняної війни 1812 р. антикріпосницька боротьба, що тимчасово затихла в період війни, спалахнула з новою силою. Протягом 1813–1825 рр. в імперії відбулося близько 200 виступів селян і більше 50 виступів робітних людей.

Одним із провідників антикріпосницького селянського руху в першій половині XIX ст. став Устим Кармелюк.

За неодноразову непокору пану в 1812 р. У. Кармелюка віддано у солдати. Але, не бажаючи миритися з військовою муштрою, він утік із солдатчини. Повернувшись у 1813 р. у рідні міста, організував повстанський загін із селян-кріпаків і солдатів-утікачів. Повстанці нищили панські маєтки, відбирали майно, гроші і роздавали їх селянам. Вже тоді У. Кармелюк закликав селян не відбувати панщину, намагався залучити їх до активної боротьби проти кріпацтва.

У. Кармелюка чотири рази було засуджено на каторжні роботи до Сибіру, але, маючи велику фізичну силу, природну загартованість, кмітливість, він щоразу тікав і продовжував боротьбу.

Особливого розмаху повстання під проводом У. Кармелюка досягло у 1832–1835 рр., охопивши територію Поділля, Бессарабії і Київщини. В ньому брали участь понад 20 000 селян-кріпаків, міської бідноти, солдатів-утікачів. У. Кармелюка підступно вбито 10 жовтня 1835 р.

Масовий антикріпосницький рух селян Київської губернії дістав назву «Київська козаччина». Приводом до нього став царський маніфест про створення рухомого ополчення, виданий під час Кримської війни. Серед поміщицьких селян поширювалися чутки, нібито запис в ополчення є записом «в козаки», звільнить від кріпосної залежності і зробить селян власниками поміщицьких земель.

Рух розпочався в лютому 1855 р. у Васильківському повіті і незабаром охопив 9 із 12 повітів Київської губернії. Селяни склали списки козаків, відмовлялися виконувати панщину і розпорядження урядовців, створювали своє самоврядування.

Повстання придушено каральними заходами царського уряду. Проте «київська козаччина» справила значний вплив на селянський рух в Україні і Росії, який у 1855 р. охопив територію 16 губерній.

Російський визвольний та польський національно-визвольний рухи на українських землях у 20-30-х роках XIX ст. Поширення нових західних інтелектуальних і політичних ідей та течій створювало сприятливі умови для виникнення в Україні таємних політичних товариств. Безпосереднім поштовхом до їх створення були настрої, якими прониклися російські офіцери-дворяни після перемоги над Наполеоном.

Наполеонівська кампанія поглибила кризу між державою і суспільством, яка дала взнаки вже за часів Катерини II. Під впливом ідеології Просвітництва і поширення європейського стилю життя в Російській імперії з'являються чимало масонських лож і різноманітних товариств.

Виникнення таких зародків громадянського суспільства йшло всупереч з політичною моделлю самодержавства, яке намагалося контролювати всі прояви суспільного життя.

У 1818 р. таємні організації виникли у Києві («Об'єднані слов'яни») і Полтаві («Любов до істини»). І хоча такі ложі існували в Україні, їх діяльність ще не мала українського національного характеру. Більше того, дуже скоро вони стали задовольнятися містицизмом масонських обрядів і мало цікавилися суспільними питаннями. Виняток становив лише полтавський поміщик В. Лукашевич, який висував політичні вимоги — відокремлення від Росії і приєднання до Польщі. Але його ідеї не мали прихильників.

«Південне товариство» декабристів (1821–1825) на чолі з полковником П. Пестелем виникло на Київщині на базі Тульчинської

управи «Союзу благоденствія». Налічувало понад 100 членів, серед яких були С. Волконський, А. Баратинський, М. Муравйов-Апостол, М. Бестужев-Рюмін та ін. Складалося з трьох управ — Тульчинської, Васильківської, Каменської (назви від сіл, де дислокувалися гарнізони). «Південне товариство» мало вплив на значну частину військ, розташованих в Україні. Підтримувало тісні зв'язки з «Північним товариством».

Програма «Південного товариства», викладена в «Руській Правді» П. Пестеля, передбачала збереження єдиної і неподільної Росії, і жоден з народів не мав права на відокремлення. Україна мала стати однією з 10 областей.

«Товариство об'єднаних слов'ян» (1823–1825) очолювали брати Борисови. Осередки товариства діяли на Київщині і Волині. Налічували близько 60 членів, найбільш видатні — Любинський, Горбачовський, Іванов та ін. Цілі товариства викладено в двох документах — «Правилах» і «Клятві». Восени 1825 р. товариство увійшло до складу Тульчинської управи «Південного товариства».

Програма «Товариства об'єднаних слов'ян» передбачала створення федерації держав, до якої Україна входила б як рівноправний суб'єкт поряд з Росією, Польщею, Угорщиною тощо.

«Малоросійське товариство» (1821–1825), засноване В. Лукашевичем об'єднувало дворян та інтелігенцію. Його осередки діяли в Києві, Полтаві, Чернігові, Ніжині. Мало контакти з «Південним товариством» скоріше як союзник, ніж його складова частина.

Мета товариства полягала в установленні незалежності для України. Проте, перебуваючи в стадії становлення, воно не виробило чіткої програми.

У грудні 1825 р. в Петербурзі спалахнуло повстання декабристів, яке закінчилося невдачею. До повстання приєднався Чернігівський полк, що стояв у Василькові, але інші військові з'єднання повстання не підтримали і повстанців було розгромлено.

«Енеїда» Івана Котляревського. «Історія Русів». Ці два твори стали початком національного відродження в Україні наприкінці XVIII — на початку XIX ст.

«Енеїда» дала початок новій українській літературі. Йдучи за сюжетом давньоруської епопеї, І. Котляревський віддзеркалив у своєму оригінальному творі ще недавні часи української історії, звичаї та славне минуле українських козаків, а також реалії тогочасної дійсності. Розкрито й суспільні суперечності, критикується кріпацтво, показано недосконалі людські характери.

Серед козацьких літописів найбільшої популярності набув історичний трактат «Історія Русів», створений на початку XIX ст. Ав-

торство приписувалося Г. Кониському, О. Безбородько, Г. Полетиці та ін. Зміст цього твору спростовував тлумачення істориків Росії, боуїмто лише їй належить давньоруська спадщина. Автор доводить, що предки українців, споконвіку населяючи Наддніпрянщину, відігравали визначну роль у творенні Давньоруської держави із столицею у Києві. Схвильована оповідь про славні діяння гетьманів Козацької держави знаходила відгук у читачів, виховуючи патріотизм і сповнюючи їх гордістю за своїх предків.

Утворення Кирило-Мефодіївського братства. Організацією політичного напрямку в Україні стало створене в січні 1846 р. Кирило-Мефодіївське братство. До його складу входили визначні представники української інтелігенції на чолі з М. Костомаровим (викладачем університету), В. Білозерським (ученим), М. Гулаком (учителем). Тісні зв'язки з братством підтримували письменник П. Куліш і поет Т. Шевченко. Це була еліта тодішньої української інтелігенції, люди високоосвічені, з широкими інтересами і науковим кругозором, одержимі ідеями романтизму і демократизму. Протягом майже 14 місяців існування братства його члени періодично влаштовували тривалі філософські і політичні дискусії і підготували низку положень своєї програми. Найважливіші з них, сформульовані М. Костомаровим, містилися у творі романтичного стилю — «Закон божий (Книги Буття українського народу)».

Програмні документи й громадсько-політична діяльність братчиків. Серед запропонованих у цьому творі конкретних заходів були ліквідація кріпосного права й юридичних відмінностей між станами, доступність освіти для народу. Національне питання, яке привертало найбільшу увагу братчиків, розглядалося в такому аспекті: всі слов'янські народи мають право вільно розвивати свої культури і, що найважливіше, вони повинні створити слов'янську федерацію з демократичними інститутами. Більшість братчиків висловлювалися за еволюційні методи, сподіваючись, що загальне просвітництво і пропаганда стануть найбільш дієвими способами досягнення поставлених цілей. Лише Т. Шевченко і М. Гулак вважали, що здійснити намічені плани можна шляхом революційних перетворень.

Однак Кирило-Мефодіївське братство не встигло реалізувати на практиці свої наміри.

Значення Кирило-Мефодіївського братства для розгортання національно-визвольного руху. Полягає в тому, що братство було першою спробою української інтелігенції перейти від культурного етапу в національному розвитку до політичного, чим було започатковано боротьбу української інтелігенції з російським царатом.

13. Західноукраїнські землі наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст.

Адміністративно-територіальний устрій та регіональний поділ. Землі Східної Галичини, Північної Буковини і Закарпаття перебували під владою Австрійської імперії.

Як і в Росії, українські землі у складі Австро-Угорської імперії адміністративно не об'єднувалися. Територія Східної Галичини, де переважало українське населення, була частиною «Королівства Галиції і Лодомерії» з центром у Львові. До цього королівства на правах автономної округи входила Буковина з центром у Чернівцях. Закарпатська Україна адміністративно підпорядковувалася Угорському королівству.

Галичина разом із частиною польських земель була виділена в окремий коронний край — «Королівство Галиції і Лодомерії». Ця назва являла собою перероблену на латинський кшталт назву Галицько-Волинського князівства. Власне Галиція складала більшу, східну частину королівства, а до західної входили етнічні польські землі — Малопольща. «Королівство Галиції і Лодомерії» було штучним утворенням і не мало нічого спільного з історичними традиціями.

В адміністративному плані «королівство» було поділено на шість округів, до складу яких входили 59 дистриктів. Після багатьох змін у 1867 р. Галичину було поділено на 74 повітів, 50 з яких складала Східну Галичину.

Буковина з центром у Чернівцях спочатку була підпорядкована вищим військовим інстанціям Галичини, потім була в її складі на правах окремого округу, а з 1848 р. мала статус окремого коронного краю.

На приєднаних до Австрії землях було запроваджено загальноімперську централізовану систему управління. В Галичині адміністративний апарат до 1848 р. очолювали губернатори, а пізніше — намісники; в Буковині після 1849 р. — президент крайового управління. На окружному і повітовому рівнях управляли старости. Містами управляли магістрати. Органами крайового самоврядування були Становий сейм у Галичині і Крайовий сейм у Буковині, а в Закарпатті — комітатські збори дворянства.

Чисельність населення та його етнічний склад. Етнічний склад населення західноукраїнських земель був досить строкатим. В основному це були українці: в різний час у Східній Галичині — від 63 до 71 %, у Північній Буковині — 39–58 %, у Закарпатті — близько 70 %. Більша частина населення мешкала в сільській місцевості і була зайнята в сільському господарстві.

Політика австрійського уряду щодо українців. Багатократне перекроювання великими державами політичної карти Європи постійно змінювало державну належність українських земель. Унаслідок трьох поділів Польщі (1773, 1793 і 1795 рр.) західноукраїнські землі опинилися під владою Австро-Угорщини.

З початку ХІХ ст. в цьому регіоні зростає український національно-визвольний рух, який був відповіддю на посилення феодалного гніту в Австро-Угорщині, передусім збільшення феодалних податків селян, посилення бюрократично-поліцейського режиму, зростання національного гноблення (заборона на використання української мови, насадження німецької мови, спроби асимілювати українське населення).

Соціально-економічне становище та соціальні рухи. Панування австрійської династії Габсбургів на західноукраїнських землях створювало нову ситуацію в їх політичному, соціальному, економічному та культурному розвитку. Хронологічно воно збігалось з початком реформ освіченого абсолютизму, здійснених Марією-Терезією та Йосипом II у 70–80-х роках ХVІІІ ст. Їхньою головною метою було пристосування абсолютної монархії до розвинення ринкових відносин і нових тенденцій у громадському житті.

У перебігу реформ дворянство було усунено від управління в місцевій адміністрації, а його місце посіли державні чиновники. Було проведено перепис земельних володінь і населення, знищено внутрішні митні кордони і численні збори, запроваджено прибутковий податок. В економіці проводилася політика протекціонізму, стимулювалися розвиток промисловості і торгівлі, в'їзд у країну іноземних фахівців. Було введено загальну військову повинність і централізований набір рекрутів.

Серйозному реформуванню піддано аграрні відносини. Так, 5 квітня 1782 р. було ліквідовано особисту феодалну залежність селян, їм було надано елементарні громадянські права: одружуватися без дозволу феодала, переселятися, обирати професію, передавати своє майно в спадщину, навчати дітей ремеслу в містах. У 1786 р. панщина обмежувалася трьома днями на тиждень.

Вершиною реформаторської діяльності Йосипа II став «урбаніальний» патент від 10 лютого 1789 р., яким проголошувалися ліквідація панщини і заміна її чиншем (грошовим податком), розмір якого залежав від прибутку селянського господарства.

Усі ці реформаторські зусилля відповідали соціальному прогресу. Однак здійснювалися вони в умовах абсолютної монархії бюрократичними заходами. Реформи наштотувалися на протидію різних

сил і зрештою частину з них (як, наприклад, «урбаніальний» патент від 1789 р.) було скасовано сином Йосипа II.

Поширення української національної ідеї в середовищі греко-католицьких священиків. У першій половині XIX ст. процес українського національно-культурного відродження активізувався й у Галичині. Його перша хвиля пов'язана з діяльністю перемишльського культурно-просвітительського товариства, що сформувалося навколо єпископів М. Левицького та І. Снігурівського в 20–30-х роках XIX ст. До його складу входили І. Могилянський, І. Лаврівський, І. Левицький та ін. Учасники товариства виявляли великий інтерес до вітчизняної історії, життя народу, його мови, усної народної творчості. І. Могилянський став автором першої у Галичині «Граматики» української мови.

«Руська трійця», її діяльність. На початку XIX ст. західноукраїнські землі переживають сплеск політичної активності. Важливим центром пробудження національної самосвідомості в 30-х роках XIX ст. був Львів, де на політичну арену вийшли молоді, прогресивно налаштовані семінаристи. Їхній лідер М. Шашкевич разом із Я. Головацьким і І. Вагилевичем створили гурток, згодом названий «Руська трійця». Вони ставили собі за мету підняти український діалект до рівня літературної мови, звільнивши його від церковнослов'янських та іноземних «вишуканостей». Тільки так, на їхню думку, можна було відкрити селянам доступ до знань.

Для здійснення своїх планів «Руська трійця» вирішила публікувати альманах «Русалка Дністрова», в який увійшли народні пісні, вірші, історичні статті на місцевому діалекті. Видання «Русалки Дністрової» зазнало невдачі (майже всі 900 примірників першого тиражу, привезеного до Львова із Будапешта, було конфісковано поліцією). Проте це стало важливим прецедентом, який показав, що мова українсько-го селянства цілком може вживатися як літературна.

Утворення та діяльність Головної руської ради. Революційні події, що охопили навесні 1848 р. більшу частину Європи, викликали докорінні зміни в імперії Габсбургів, до складу якої входили західноукраїнські землі.

В березні 1848 р. в Австро-Угорщині спалахнула буржуазно-демократична революція, яка дала поштовх національно-визвольному руху на західноукраїнських землях.

Тоді ж багатолюдна демонстрація у Львові склала петицію до імператора з вимогою проведення буржуазних реформ і перетворення Галиції на польську автономну провінцію. Петиція стала програмою нової польської організації — Центральної Рада Народова.

У квітні того ж року почалися заворушення селян, які загрожували перерости у велике селянське повстання. З метою його недопущення уряд Австро-Угорщини 17 квітня 1848 р. скасував кріпосне право в Галіції. Відповідний закон надав селянам право власності на землю і цивільні права (обирати і бути обраними, самостійно визначати місце помешкання), скасовував панщину, але встановлював значний викуп за землю, внаслідок чого у феодалів залишилася значна частина земель, лісів, пасовищ, за використання яких селяни повинні були відпрацьовувати (по суті — відбувати панщину) або вносити платню. Сам же викуп тривав до початку ХХ ст.

У травні 1848 р. українські ліберальні діячі й уніатське духовництво створили у Львові українську політичну організацію — Головну Руську Раду на чолі з єпископом Г. Яхимовичем. Рада добивалася встановлення власної української автономії Галіції, формування загонів національної української гвардії, введення в навчальних закладах викладання українською мовою. Реально було задовільнено лише останню вимогу.

Рух за національно-територіальну автономію Східної Галичини. Влітку 1848 р. між Головною Руською Радою і Центральною Радою Народною виникли суперечності: українці вимагали поділу Галіції на Західну (Польську) і Східну (Українську), чому противилися поляки. Намітився компроміс — зберегти Галіцію єдиною і забезпечити рівність поляків і українців при заміщенні посад. Однак реалізувати його не вдалося.

В листопаді 1848 р. у Львові спалахнуло повстання з вимогою створення української автономії у Східній Галіції і проти спроб Австрії роззброїти загони української національної гвардії. Повстання було жорстоко придушено.

Вибори до Австрійського парламенту. В липні 1848 р. у Відні почав засідати австрійський парламент (рейхстаг). До складу його нижньої палати було обрано 25 українців (15 селян, 8 священників, 2 представники інтелігенції), із 100 місць, виділених для Галіції в рейхстазі. Таке незначне представництво українців в парламенті зумовлено тим, що для українського селянства вибори були справою новою і малозрозумілою. Тому багато з них не брали участі у виборах, а ті, що брали, обирали селян.

Українці в парламенті відстоювали передусім ідею поділу Галіції на Західну (з центром у Кракові) і Східну (з центром у Львові). Значними були антифеодальні вимоги: скасування кріпосного права не тільки в Галіції, а й в інших провінціях, викупних платежів на зем-

лю, зменшення державних податків тощо. На підтримку цих вимог депутати-українці зібрали 200 тис. підписів. Однак у грудні 1849 р. імператор Франц-Йосиф, зібравши контрреволюційні сили, розпустив парламент і провів реформу «зверху», яка мала половинчастий характер.

Селянське повстання під проводом Лук'яна Кобилиці. Наприкінці XVIII ст. Австрія приєднала до себе південну частину Молдавського князівства, яка знову стала називатися Буковиною.

Австрійський уряд здійснив низку важливих реформ із метою піднесення економіки Буковини. Однак у цілому приєднання Буковини до Австрії мало негативні наслідки. Хоча кріпосництво і було ліквідовано, селяни продовжували економічно залежати від поміщиків і були зобов'язані відпрацьовувати панщину. Становище ускладнювалося ще й тим, що селяни були переважно українцями, а поміщики — румунами.

Першу половину XIX ст. відмічено селянськими повстаннями. Найбільш значне з них очолив заможний селянин Л. Кобилиця, який був послом Буковини в австрійському парламенті, де він виступав за політичну автономію Буковини і передання землі селянам.

У 1848 р. після розпуску парламенту повстання розгорілося з новою силою й охопило всю Буковину. Буковинські повстанці підтримували зв'язок з повстанцями під проводом Кошута в Румунії. Повстання мали соціальну (селяни проти поміщиків) і національну (українці проти австрійців і румун) спрямованість. Л. Кобилиця ставив за мету створення автономії Буковини. У 1849 р. повстання було придушено урядовими військами.

Боротьба за автономію закінчилася в 1861 р., коли Буковину було визнано «коронним краєм» Австрії з титулом воєводства.

Виділення Буковини як окремого краю позитивно вплинуло на її національне відродження. В Буковині виникли різноманітні українські товариства. У 1869 р. в Чернівцях було засновано товариство «Руська Бесіда», а роком пізніше — політичне товариство «Руська Рада».

14. Культура України кінця XVIII – першої половини XIX ст.

Особливості розвитку культури.

Вони полягали в тому, що Україна в першій половині XIX ст. розвивалася в рамках Російської імперії, яка намагалася проводити політику русифікації, що проявлялася в забороні використовувати українську мову в школах, створенні

різних перепонов на шляху розвитку національної української культури. В той же час неперервний розвиток капіталізму потребував зростання в суспільстві значення освіти, підвищення ролі науки і техніки, що могли давати прибуток. Піднесення освіти, науки, мистецтва сприяли зростанню національної самосвідомості українського народу, все більшому прояву національних рис у літературі, музиці, театрі, живопису, архітектурі тощо.

Освіта. Значний поштовх у розвитку освіти спричинила проведена в Росії у 1802–1804 рр. реформа системи освіти. Навчальні заклади було поділено на чотири категорії.

Прихідські школи створювалися при церквах. За півроку в селах та за рік у містах тут діти навчалися читанню, письму, арифметиці, Закону Божому.

Повітові училища були світськими навчальними закладами в містах. Протягом трьох років тут навчали російській мові, арифметиці, історії, географії, фізиці, геометрії, Закону Божому.

Гімназії були навчальними закладами, що давали середню освіту зі строком навчання сім років. Програма охоплювала вивчення іноземних мов, філософії, юриспруденції, політекономії, фізики тощо. Випускники гімназій мали право поступати до університетів або викладати в початкових школах.

Лицеї і університети давали вищу освіту. В Україні існували три лицеї — в Кременці, Одесі, Ніжині. За 9–10 років тут проходили об'єднаний гімназичний і університетський курс.

Відкриття вищих і середніх навчальних закладів у містах України. Протягом першої половини ХІХ ст. в Україні було відкрито два університети — в Харкові і Києві. В той час університети мали філософський, юридичний і медичний факультети.

В 1805 р. з ініціативи міської влади Харкова і при діяльній участі харківського поміщика Василя Каразіна в місті було відкрито університет. Це був єдиний університет на українських землях, що входили до складу Російської імперії. Харківський університет став не тільки науково-просвітительським центром Слобідської і Лівобережної України, а й провідником української культури. При університеті були створені бібліотека і друкарня, почали видаватися газети, часописи, альманахи, де висвітлювалися соціально-економічне життя регіону, історичне минуле українського народу, самотність української культури.

Першим в Україні популярним масовим альманахом став «Український вісник», що видавався в Харкові в 1816–1819 рр. Це було перше видання, що виходило українською мовою. Дуже багато

для розвитку альманаху зробив професор, а пізніше ректор Харківського університету Петро Гулак-Артемовський.

У справі українського національно-культурного відродження значну роль відіграв і Київський університет, заснований у 1834 р. Його першим ректором був учений-енциклопедист Михайло Максимович.

Університети стали центрами розвитку науки. Університетська наука того часу представлена плеядою видатних учених.

Праці з історії України. Перша половина XIX ст. ознаменувалася бурхливим розвитком науки, зокрема історичної. Видним українським істориком того часу був Микола Костомаров, автор багатьох історичних праць («Богдан Хмельницький», «Мазепа і мазепинці», «Гетьманство Юрія Хмельницького», «Павло Полуботок»). Він був значним громадським діячем, одним з організаторів Кирило-Мефодіївського братства. Після повернення із заслання став професором Петербурзького університету.

Історичне значення Національно-визвольної боротьби українського народу під проводом Б. Хмельницького висвітлював у своїх працях Михайло Максимович. Він став одним із організаторів археологічних розкопок у Києві та ініціатором створення Тимчасової комісії для розгляду давніх актів. Співробітником цієї комісії був Т. Шевченко. Визначним ученим-славістом, істориком України, засновником вітчизняного слав'янознавства був Іван Срезневський — професор Харківського університету, автор фольклорної збірки «Запорозька старовина».

Розвитку досліджень з української історії багато в чому сприяв Осип Бодяньський (українець з Полтави, професор Московського університету). Завдяки його зусиллям побачили світ такі пам'ятки української історіографії, як «Літопис Самовидця», праці А. Рігельмана, П. Симоновського, блискучий історико-публіцистичний памфлет «История русов».

У 1822 р. видано першу узагальнюючу, багато документовану історію України Дмитра Бантиш-Каменського, де автор відстоював право України на козацьке самоврядування. Не менш оригінальним дослідженням з історії України стала праця О. Марковича, видана у 1842–1843 рр., де також рішуче відстоювалася ідея державної незалежності України.

Наука. Не менш вражаючими були досягнення й у інших галузях знань. Так, тритомний курс математики професора Т. Осиповського протягом кількох десятиліть був основним підручником з математики у вищих навчальних закладах імперії. Учений математик

М. Остроградський став засновником Київської математичної школи.

Нова українська література. У цей час йшов процес формування нової української літератури з яскраво вираженими національними рисами, про що свідчать твори Т. Шевченка, І. Котляревського, П. Куліша, Г. Квітки-Основ'яненка, П. Гулака-Артемовського, Є. Гребінки.

У Харкові молодими українськими патріотами А. Метлинським, А. Боровиковським, А. Корсуном та іншими студентами університету в 20–40-х роках ХІХ ст. було засновано і діяло літературне об'єднання «Харківські романтики».

Величезний внесок у розвиток української художньої літератури здійснив Григорій Квітка-Основ'яненко, який переконливо довів, що українською мовою можна писати високохудожні твори. Його «Малороссийские повести», видані в Харкові в 1834 р., мали надзвичайний успіх.

У творах українських письменників провідне місце посідала антифеодальна спрямованість: Т. Шевченко — «Кобзар», «Єретик», «Заповіт», «Сон»; І. Котляревський — поема «Енеїда», п'єси «Наталка-Полтавка», «Москаль-чарівник» та ін., в яких висвітлювалися тяжка праця і побут селян та проголошувалися ідеї антикріпосництва, патріотизму й гуманізму.

Усна народна творчість. Значною була і усна народна творчість. Українські співаки (кобзарі, бандуристи, лірники) виконували історичні пісні і думи, в яких відображалися тяжке життя селян, зловживання царської адміністрації, національний гніт. Найбільш відомими кобзарями в Україні були А. Шуто, І. Крюковський, Ф. Гриценко (Холодний).

Культурного піднесення в зазначений час зазнали і західноукраїнські землі. Систему початкової освіти в Галичині було підпорядковано церковній владі. Це були трикласні школи, а після революції 1848–1849 рр. — чотирикласні. Діяли недільні школи для дорослих. Викладання в них велося українською мовою, а утримання забезпечувало населення.

Серед діячів культури Галичини вирізняються постаті М. Левицького — греко-католицького церковного діяча, з 1856 р. — першого кардинала Української Греко-Католицької Церкви, який багато уваги приділяв заснуванню народних шкіл і виданню підручників для них, відстоював викладання в школах українською мовою; І. Могилиницького — українського ученого-філолога, культурно-освітнянського діяча, передвісника національного відроджен-

ня в Галичині, який, завідуючи в Перемишлянській греко-католицькій єпархії школами, багато зробив для заснування нових шкіл, підготував і видав низку підручників: «Буквар славяно-руського языка», «Правила школьнии» та ін., був ініціатором заснування в Перемишлі д'яко-вчительського інституту; О. Духновича — громадського діяча, письменника і педагога в Закарпатті, який 1847 р. видав буквар «Книга для читання», написав низку поетичних творів, був автором двох драм, підручників для народних шкіл, добивався введення в Закарпатті викладання в школах українською мовою.

Інтерес до національної історії виявлявся й у середовищі духівництва інших регіонів західноукраїнських земель. І. Базілевич, чернець Мукачівського монастиря, став автором першої наукової праці з історії Закарпаття.

У Буковині першу спробу опублікувати українські народні пісні кирилицею здійснив І. Велигорський у 1806 р.

Музика. В цей час розвивається професійне музичне мистецтво. В ліцеях і університетах викладалися музика і танці. В Одесі виходив французький музичний журнал «Одеський трубадур», неодноразово гастролювали трупи італійської опери, що користувалися великою популярністю. Зароджується українська опера, її родоначальником став П. Гулак-Артемівський, який написав першу українську оперу «Запорожець за Дунаєм».

Театр. Поряд з кріпосним зароджувався професійний театр. Спочатку театральна трупа виникла в Харкові, де працював Г. Квітка-Основ'яненко, а потім в Полтаві на чолі з І. Котляревським і актором М. Щепкіним. У репертуарі театрів були твори як російської і зарубіжної класики (Пушкін, Гриб'єдов, Шекспір, Шиллер), так і українські п'єси: І. Котляревського «Наталка-Полтавка», Г. Квітки-Основ'яненка «Шельменко-денщик», М. Гоголя «Ревізор» та ін.

Найбільш відомим актором того часу був М. Щепкін, викуплений із кріпосної неволі Котляревським, Новиковим і Волконським.

Архітектура та містобудування. З початку XIX ст. бурхливо розвивається архітектура. Починається планова забудова міст, в центрі яких обов'язково повинна бути площа з будівлями церкви, навчальних і державних установ. На окраїнах міст будувалися заводи і фабрики з робітничими поселеннями.

З освоєнням Півдня України активно забудовуються міста Херсон, Катеринослав, Кременчук, Маріуполь.

Найбільш видатними пам'ятками архітектури того часу стали Одеський оперний театр (архітектор Томоно), Потьомкінські сходи в Одесі (архітектор Боффо), Успенський собор в Харкові (архітектори Тон і Васильєв).

**15. Наддніпрянська Україна
в другій половині XIX ст.**

Особливості соціально-економічного розвитку українських земель напередодні селянської реформи 1861 р.

Господарство на українських землях у складі Росії розвивалося нерівномірно й суперечливо. Відбувалася швидка колонізація південних степів. Тут відтворювалися середньовічні соціальні структури. Селяни покріпачувалися.

Разом з тим поміщицьке господарство втягувалося у ринкові відносини й починало виробляти на продаж велику кількість пшениці, льону, цукру.

Це вимагало ширшого використання техніки, більшу частину якої ввозили з-за кордону. Але великий попит на машини спричинив інтенсивний розвиток вітчизняного сільськогосподарського машинобудування. Підприємства цього профілю стали з'являтися у Києві, Харкові, Одесі, Катеринославі, Луганську, Кременчуці.

При цьому кріпосницька праця в промисловості була суто російським феноменом і суттєво стримувала розвиток промисловості. Для поміщиків-фабрикантів вона залишалася дармовою, хоча жодних переваг перед конкурентами не давала. Кріпаки працювали неохоче, непродуктивно й неякісно. Купці-фабриканти використовували тих самих кріпаків, відпущених на оброк, домагалися значно кращих результатів.

Економічні суперечності були підґрунтям соціальних рухів, які ставали все більш значними.

Великий вплив на українське суспільно-політичне життя і рух за скасування кріпосного права справив Т. Шевченко, який після повернення із заслання у 1857 р. оселився в Петербурзі. Столиця імперії стала духовним центром українського національного відродження. Члени-засновники Кирило-Мефодіївського братства (Костомаров, Куліш, Шевченко) створили першу українську громаду. У 1861—1862 рр. тут видавався суспільно-політичний і літературний журнал «Основа» — перший український друкований періодичний орган.

Кримська війна і загострення соціально-економічної ситуації. Після революції 1848—1849 рр. російський царат вирішив розв'язати «турецьке питання» засобами ще однієї війни проти Османської імперії, остаточно зламати її міць, визволити з-під турецького панування балканські народи і поставити їх у залежність від Росії та встановити контроль над чорноморськими протоками.

Турція воювала вкрай невдало, зазнала низку поразок.

За таких умов великі європейські держави виступили проти Росії і в березні 1854 р. Велика Британія, Франція і Сардинія оголосили їй війну.

Війна засвідчила величезну військово-технічну відсталість Росії і перевагу союзників. Незважаючи на мужність і героїзм руських солдатів, Росія війну програла. За умовами підписаного у Парижі у 1865 р. мирного договору Росія позбавлялася права мати військово-морський флот і фортеці на Чорному морі. Гирло Дунаю знову поверталося під владу Туреччини.

Поразка в Кримській війні спричинила хвилю антикріпосницьких виступів, які знаходили підтримку серед передової різночинної інтелігенції, особливо молоді. В середовищі студентів Київського університету у 1854 р. виникло таємне товариство «Друзі людства». У Харківському університеті у 1856 р. також виникло таємне товариство, учасники якого виступали за визволення селян і повалення самодержавства. Студенти випускали нелегально рукописні журнали «Гласность» у Києві і «Слободское слово» — в Харкові, організовували недільні школи. Для цих шкіл Петро Завадський, один з керівників Харківсько-Київського таємного товариства, склав український буквар.

Селянська реформа в Україні. 19 лютого 1861 р. цар підписав маніфест і Загальне положення про селян, які вийшли з кріпосної залежності, та інші закони, якими скасовувалося кріпосне право. У містах та селах України ці документи оголошувалися поступово з 9 березня по 2 квітня при підвищеній готовності поліції і жандармерії.

За маніфестом селяни одержували особисту свободу. В Україні це стосувалося долі 5,3 млн. чоловік. Ставши вільними сільськими обивателями, селяни одержали низку громадянських прав: від свого імені могли укладати цивільні правочини, відкривати торговельні і промислові установи, вступати до шлюбу, переходити в інші стани тощо.

Селяни одержали право на придбання садиб і польових земель. До оформлення викупу селяни протягом двох років мали відбувати панщину або сплачувати оброк. Для розгляду спорів між поміщиками і сільськими товариствами утворювалися губернські у селянських справах присутствія та інститут мирових посередників.

Відповідно до реформи в селищах колишніх поміщицьких селян засновувалися органи селянського самоврядування. Селяни однієї общини або колишнього поміщицького володіння складали сільську громаду, декілька сільських громад утворювали волость — 300—2000 душ чоловічої статі. Домохазяїни сільської громади складали сільський сход, що обирав на три роки сільського старосту, збирача податків і представників на волосний сход (один представник від 10 подвір'їв). Волосний сход обирав на той же строк волосного старшину і волосний селянський суд.

Селянські сільські і волосні установи мали обмежену компетенцію і підпорядковувалися місцевій адміністративно-поліцейській владі.

Селянська реформа 1861 р. виходила з принципу збереження за поміщиком права власності на землю. При визначенні норм наділу враховувалися особливості місцевих природних і економічних умов. Уся територія європейської частини Росії поділялася на три смуги — нечорноземну, чорноземну і степову. При цьому розмір наділу коливався від 2,72 до 12 десятин на одну душу чоловічої статі. Закон передбачав можливість відрізання надлишків землі від селянського наділу, якщо він перевищував для даної місцевості норму.

Використовуючи різноманітні хитрощі під час переговорів про перерозподіл земель, поміщики привласнювали собі ліси, луки, водойми, що раніше вважалися загальною власністю. Як наслідок цього українські селяни загубили 1 млн десятин землі — понад 15 % загальної площі земель, що раніше знаходилася в їхньому користуванні. Наділи менше п'яти десятин, тобто нижче нижчого душевого наділу, одержали 94 % колишніх поміщицьких селян.

Інша особливість селянської реформи в Україні зумовлювалася формою землеволодіння. В Росії, де понад 95 % селян жили общинами, придбані ними землі знаходилися в колективній власності, а плата за них входила в обов'язок усіх членів общини. В Україні общинне господарство було рідкістю. Понад 80 % селян Правобережжя і 70 % Лівобережжя вели одноособове господарство, тому більшість українських сімей одержали індивідуальне право на землю і несли особисту відповідальність за сплату боргів за неї.

До переходу на викуп селяни були зобов'язані за надання їм у користування земельного наділу відбувати повинності у вигляді панщини й оброку. Переведення селян на викуп в Україні було здійснено у 1863 р., а в центральній частині Росії цей процес затягнувся до 1883 р. Умови викупу були дуже важкими, оскільки в його основу ставилися феодальні повинності, а не ринкова вартість землі. Щорічно оброк, що сплачувався селянином, прирівнювався до річного прибутку в розмірі 6 % із капіталу. Якщо селянин сплачував оброк за наділ у розмірі 10 карбованців, то викупна ціна цього наділу складала 166,6 карбованців. Вклавши ці гроші в банк під 6 %, поміщик одержував у вигляді відсотків 10 карбованців на рік.

У селянства таких коштів не було. Створений для цієї мети Селянський банк виплачував 80 % викупної суми поміщику грошима або цінними паперами, інші 20 % селянин сплачував сам. Викупна сума потім стягувалася із селянина в розмірі 6 % на рік про-

тягом 49 років. Таким чином, селянин сплачував двічі. В Україні до 1906 р., коли викупні платежі припинилися, поміщики одержали за землю, передану селянам, 382 млн карбованців, у той час як її ринкова вартість становила 128 млн. карбованців.

Реформи адміністративно-політичного управління 60–70-х років. Скасування кріпосного права викликало необхідність проведення інших реформ — в галузі місцевого управління, суду, освіти, військової справи, фінансів тощо.

1 січня 1864 р. набрало чинності «Положення про губернські і повітові земські установи». На його основі створювалися земські установи, що склалися з розпорядчих органів — повітових і губернських зборів та виконавчих — повітових і губернських управ. Ті та інші обиралися на трирічний строк.

В Україні земства було створено на Лівобережжі та Півдні. На Правобережжі через недавнє повстання польської шляхти земства не вводилися до 1911 р.

Вибори проводилися за куріальною системою: перша курія — повітові землевласники (200 десятин землі, нерухомість на 15 тис. карбованців, річний прибуток понад 6 тис. карбованців); друга курія — міські виборці (гільдійське купецтво, власники промислових і торговельних установ із річним прибутком не менше 6 тис. карбованців); третя курія — представники сільських товариств. По перших двох куріях вибори були прямими, по третій — багатоступеневими.

Такий порядок виборів забезпечував головну роль у земствах поміщикам і сільській буржуазії. В Україні вони склали понад 75 % усіх членів земств, тоді як селяни рідко мали 10 %.

Сфера діяльності земств обмежувалася господарськими питаннями місцевого значення (устрій та утримання місцевих шляхів сполучення, земської пошти, шкіл, лікарень, притулків, місцевої промисловості і торгівлі).

Представляючи місцеві інтереси, земства прихильно ставилися до культурних запитів українців. Так, у другій половині XIX ст. стали помітними українофільські тенденції, зокрема в земствах Полтавщини, звідки вийшло багато діячів українського національного визвольного руху.

У 1870 р. було затверджено «Городовое положение». За цим законом у 509 містах запроваджувалися нові, безстанові органи міського самоврядування — міські думи, що обиралися на чотири роки. Міська дума обирала постійно діючий виконавчий орган — міську управу в складі голови і двох-шести членів залежно від розміру міста. Право обирати і бути обраним у міську думу одержували тільки платники податків. Вони підрозділялися на три курії за

розміром сплачуваних ними в міський бюджет податків: перша курія — найбільш значні платники, які сплачують 1/3 міських податків; друга курія — середні платники, які сплачують другу третину міських податків; третя курія — дрібні платники, які сплачують останню третину міських податків. При цьому кожні виборчі збори обирали рівну кількість гласних, що забезпечувало переважання в міських думах і управах великої буржуазії міста.

Компетенцію органів міського самоврядування було обмежено рамками господарських питань (благоустрій міста, устрій ринків, піклування про місцеву торгівлю і промисловість, охорона здоров'я й освіта).

20 листопада 1864 р. було затверджено Судові статuti, які поклали початок судовій реформі, одній з найбільш послідовних і демократичних, що вивели Росію в число передових країн Європи в галузі судочинства.

Запроваджувалися дві категорії судів: загальні (коронні) і місцеві (мирові).

Коронний суд мав дві інстанції: першою був окружний суд (звичайно в кожній губернії, що складала судовий округ), другою — судова палата, що об'єднувала декілька судових округів. Запроваджувався інститут виборних присяжних засідателів. Беручи участь у судовому засіданні (по найбільш тяжких карних злочинах), присяжні засідателі лише встановлювали винність або невинність підсудного. Вид і міру покарання визначав коронний суддя. Рішення, прийняті окружним судом за участю присяжних засідателів, вважалися остаточними, а без їхньої участі могли бути оскаржені в судовій палаті. Рішення окружних судів і судових палат, прийняті за участю присяжних засідателів (станових представників для судової палати), могли бути оскаржені лише у разі порушення законного порядку судочинства. Апеляції на ці порушення розглядав Сенат, який був вищою касаційною інстанцією, що мала право скасування і перегляду судових рішень, не розглядаючи справу по суті.

Для розгляду дрібних проступків і цивільних справ із сумою позову до 500 карбованців у повітах і містах запроваджувався мировий суд. Склад мирових суддів обирався на повітових земських зборах строком на три роки. Кожний повіт у судовому відношенні складав мировий округ, що поділявся на мирові дільниці, які очолювали мирові судді. Рішення мирового суду могли бути оскаржені на повітовому з'їзді мирових суддів.

Голови і члени окружних судів і судових палат затверджувалися імператором, а мирові судді — Сенатом. Після цього вони не підлягали звільненню (за винятком випадків карного переслідування).

Судові статuti запроваджували інститут присяжних повірених — адвокатуру та інститут судових слідчих.

Судова реформа передбачала нові принципи судочинства: безстановість суду і його незалежність від адміністративної влади, незмінюваність суддів, рівність усіх станів перед законом, усний характер, змагальність і гласність судового процесу, участь у ньому присяжних засідателів і адвоката.

При всій своїй послідовності судова реформа зберегла деякі елементи станово-феодальної політичної системи, зокрема духовний суд (консисторію) у справах духовних осіб і військовий суд для військових. Вищі посадові особи були підсудні Вищому карному суду. В селах зберігався становий селянський суд.

У 60–70-х роках XIX ст. було здійснено військову реформу. У 1864 р. реорганізовано систему військового управління: утворено 15 військових округів із своїм управлінням, підпорядкованих воєнному міністру. Цього ж року прийнято військово-судовий статут, що запроваджував три судові інстанції — польові суди, військово-окружний суд і головний військовий суд, а на час війни — головний воєнно-польовий суд.

Вершиною військової реформи став закон 1874 р., яким вводилася загальна військова повинність. Вона поширювалася на все чоловіче населення, яке досягло 20 років, незважаючи на стан.

Від дійсної військової служби звільнялися духівництво, члени деяких релігійних сект, народи Середньої Азії і Крайньої Півночі, особи за родинним станом (єдиний син, єдиний годувальник, брат того, хто відбуває дійсну службу, та ін.) і фізично непридатні особи. Інші придатні до служби призовники тягли жереб.

Для сухопутних військ установлювалися 6 років дійсної служби і 9 років перебування в запасі, для флоту — 7 років дійсної служби і 3 роки перебування в запасі. Строк дійсної військової служби скорочувався залежно від освіченості призовника: до чотирьох років — для осіб, які закінчили початкову школу, і до півроку — для осіб із вищою освітою.

Реформуванню було піддано і сферу освіти. У 1864 р. розпочалася шкільна реформа. Початкові школи дозволялося відкривати як державним і громадським установам, так і приватним особам. Право вчитися надавалося всім бажаючим, незважаючи на стать, стан і віросповідання. Керівництво навчальним процесом здійснювала держава через повітові і губернські шкільні ради, що складалися з чиновників міністерства народної освіти, представників земств і духівництва.

19 листопада 1864 р. було затверджено статут гімназій. Він запроваджував принцип формальної рівності при одержанні середньої освіти для всіх станів і віросповідань, хоча плата за навчання зберігалася.

У 1863 р. було затверджено університетський статут, що надавав університетам широку автономію. Дія університетського статуту поширювалася на шість університетів, у тому числі на три, що діяли в Україні: Харківський, Київський, Новоросійський (Одеський).

У 70-х роках ХІХ ст. було покладено початок вищій жіночій освіті.

Піднесення суспільно-політичного руху після Кримської війни змусило царський уряд піти на поступки в галузі цензури преси. В квітні 1865 р. було затверджено «Тимчасові правила про цензуру». Скасовувалася попередня цензура для оригінальних творів обсягом менше 10 друкованих аркушів і перекладних — обсягом менше 20 друкованих аркушів.

За розсудом міністра внутрішніх справ центральні періодичні видання звільнялися від попередньої цензури, але при цьому видавець зобов'язаний був внести грошову заставу в розмірі від 2500 до 5000 карбованців.

Початок громадівського руху. На Східній Україні у міру лібералізації суспільно-політичного життя після смерті Миколи І носієм національної ідеї стає молоде покоління інтелігенції. Воно організовує нові напівлегальні гуртки — громади, які виникли в Києві, Харкові, Чернігові, Полтаві, Одесі і об'єднували представників різних верств населення (національну буржуазію, поміщиків, викладачів, лікарів, письменників, студентів).

Громади не мали чіткої організаційної структури, своїх програм і статутів, а їх діяльність не була систематичною. Спільним для всіх громад було те, що їх діяльність мала культурно-просвітницький характер (організація недільних шкіл, вивчення популярної літератури, історії, мови, культури українського народу). Громади не вели політичної боротьби з царатом, оскільки вважали, що український народ до неї не готовий. Вони ставили завдання освіти українського народу і його консолідації в рамках Російської імперії.

В діяльності київської громади поряд зі студентами університету активну участь брав Павло Чубинський. У 1862 р. він написав вірш «Ще не вмерла України і слава, і воля», слова якого стали нині Державним Гімном України.

Петербурзька громада. «Основа». Наприкінці 50-х років ХІХ ст. імперська столиця стала духовним центром українського націо-

нального відродження. Новий імператор Олександр II дозволив приїхати до Санкт-Петербурга членам-засновникам Кирило-Мефодіївського братства. Тут було створено першу українську громаду. Провідну роль у ній відігравали М. Костомаров і П. Куліш. Останньому багаті українські поміщики батько і син Тарнавські і Г. Галаган надали допомогу у видавничій справі. У Санкт-Петербурзі почали друкуватися вірші Т. Шевченка, повісті Марка Вовчок, твори Г. Квітки-Основ'яненка, І. Котляревського, П. Куліша. У 1861–1862 рр. виходив суспільно-політичний і літературний журнал «Основа» — перший україномовний друкований періодичний орган.

Валуєвський циркуляр. Однак навіть ця легальна діяльність громад викликала настороженість і протидію царської влади.

У липні 1863 р. міністр внутрішніх справ П. Валуєв видав секретний циркуляр, який забороняв українські наукові, релігійні й особливо педагогічні публікації.

Польське повстання 1863–1864 рр. і Україна. Національно-визвольне повстання проти соціального і національного гноблення російського царату сталося на території Королівства Польського, Литви, частково Білорусії та Правобережної України.

На початку 1863 р. повстання поширилося на Київську і Волинську губернії. На Київщині повстання очолив В. Рудницький. Його загони витримали декілька сутичок з царськими військами, а 13 травня біля с. Верховісся зазнали поразки.

У Волинській губернії повстанців очолив Е. Ружицький. Його загін здійснив декілька рейдів і мав сутички з царськими військами. Наприкінці травня загін перейшов до Галичини.

Емський указ. У 1875 р. Олександр II створив спеціальну комісію, яка рекомендувала закрити газети, що видавалися українською мовою, повністю заборонити ввезення і видання українських книг, користуватися українською мовою на сцені. Міністерство освіти одержало розпорядження заборонити в початкових школах викладання українською мовою, вилучити зі шкільних бібліотек книги на українській мові, замінити вчителів-українофілів росіянами. Комісія також рекомендувала ліквідувати київську «Громаду» і відправити в заслання деяких українських діячів (М. Драгоманова, П. Чубинського та ін.). Олександр II прийняв усі рекомендації комісії. 18 травня 1876 р. вони набули сили указу, що ввійшов в історію як Емський указ.

Стара київська громада. «Київський телеграф». До складу київської «Старої громади» на чолі з В. Антоновичем входили такі відомі представники наукової і творчої інтелігенції, як М. Зібер, М. Дра-

гоманов, П. Житецький, О. Кістяківський, О. Кониський, І. Лучинський, М. Старицький, П. Чубинський та ін. у 1873 р. вони відкрили Південно-Західний відділ Російського географічного товариства, який плідно працював над вивченням історії, економіки і фольклору. «Стара громада» придбала газету «Київський телеграф» і перетворила її на свій напівофіційний орган.

Михайло Драгоманов, його діяльність за кордоном. Визнаним лідером народницького руху був М. Драгоманов — визначний політичний і суспільний діяч України, мислитель і публіцист, учений-історик, літературознавець і фольклорист.

М. Драгоманов першим у ХІХ ст. виклав широку політичну програму, розробив докладний план політичної перебудови в Росії з надійною гарантією свободи для України, аж до її повної політичної самостійності. Цей план відіграв важливу роль у політичному осмисленні поняття нації.

М. Драгоманов переслідував мету перетворення Росії на демократичну федерацію, в якій Україна отримала б широку автономію і розвивалася шляхом передових країн Західної Європи (ліквідація феодальних пережитків, буржуазно-демократичні інститути і свободи: парламент, загальне виборче право, свобода слова, друку, зборів тощо).

В 1875 р. в період репресій М. Драгоманова звільнено із Київського університету і вислано за кордон. З 1878 по 1882 р. він видавав у Женеві перший український журнал за кордоном «Громада», на сторінках якого пропагував свої ідеї, друкував соціально-економічні, політичні, національно-культурні, історичні статті із життя України.

М. Драгоманов симпатизував ідеям соціалізму, але критикував марксизм. З часом його ідеї заклали фундамент для формування першої української соціалістичної партії.

Братство тарасівців. Братство тарасівців — друге після Кирило-Мефодіївського братства нелегальне політичне українське об'єднання. Утворено у 1891 р. студентами Харківського університету І. Липою, М. Байздренком, М. Базьковичем та студентом Київського університету В. Боровиковим. Центром організації був Харків. Братство підтримувало зв'язки зі студентськими громадами Києва і Полтави, мало свої осередки в Катеринославі і Чернігові.

Тарасівці на таємних зборах обговорювали політичні проблеми, перевозили через кордон і поширювали в студентському середовищі революційну літературу, організовували лекції, ставили п'єси, що вирізнялися політичною спрямованістю.

Виходячи з наявного рівня національної свідомості, тарасівці передбачали вирішення українського питання на автономно-федеративних засадах, засуджували Російську імперію як гнобительку народів, але першочерговим завданням вважали перетворення її на демократичну федеративну республіку.

На початку 1893 р. була зроблена спроба перетворити братство тарасівців на політичну партію, але внутрішні незгоди завадили цьому. В середині того ж року харківське ядро товариства було розгромлено.

Економічна політика російського царату в Україні в пореформений період. Промисловий переворот. Швидкий розвиток капіталізму на українських землях у складі Російської імперії в пореформений період викликав промисловий переворот. На заводах широко впроваджувалися поршневі двигуни, новітні технології, основним промисловим паливом ставало кам'яне вугілля. Економічне становище України в рамках загальноросійського господарства визначало розвиток пріоритетних галузей: важкої, вугільної, залізорудної, металургійної, машинобудівної промисловості.

Україна перетворилася на головну вугільно-металургійну базу Росії. Видобуток кам'яного вугілля в Україні до кінця століття зріс більш ніж у 115 разів і склав 691,5 млн. пудів, або 70 % усієї вугільної продукції Російської імперії. Такими ж швидкими темпами здійснювався і видобуток залізної руди. До початку століття обсяг її видобутку збільшився в 158 разів і склав 200 млн. пудів, або понад 40 % загальноросійського видобутку. До кінця 90-х років XIX ст. Україна давала більше половини загальноросійської виплавки чавуну (92 млн. пудів) і дещо менше половини заліза і сталі (59 млн. пудів).

В останні два десятиліття XIX ст. в Україні було побудовано 17 великих металургійних заводів, більшість із них — на кошти іноземних капіталістів (англійських, французьких, бельгійських). У цілому на рубежі XIX–XX ст. понад 90 % акціонерного капіталу належало іноземцям і, як результат цього, більша частина прибутків йшла за кордон.

Переважно в руках іноземців знаходилися підприємства сільськогосподарського машинобудування (до 65 %), серед них: заводи Гельферих-Саде і Мельгазе — в Харкові, Фільворта і Деніна — в Києві, Гена — в Одесі, Грієвса — в Бердянську.

Наприкінці XIX ст. в Україні виникають перші підприємства транспортного машинобудування — харківський і луганський паровозобудівні заводи. До 1900 р. вони випустили 233 паровози.

Основними центрами великої промисловості були Київщина, Катеринославщина, Херсонщина, Донбас.

Розвиток товарного виробництва у сільському господарстві. Товарно-грошові відносини дедалі все глибше проникали в сільське господарство. Це виявлялося у зміні структури землеволодіння. Протягом 1863–1902 рр. в Україні надійшло в ринковий обіг 25,6 млн. десятин приватновласницьких земель. За останню чверть ХІХ ст. селяни викупили у поміщиків 4,5 млн. десятин землі. Проте більшість приватновласницьких земель (майже 11 млн. десятин) залишалася в руках поміщиків.

Така структура землеволодіння в Україні зумовлювала значний розвиток капіталізму в сільському господарстві, хоча йому й були притаманні два шляхи — прусський і американський. Пруський шлях, що переважав на Лівобережній Україні, передбачав повільне пристосування поміщицьких господарств до праці вільнонайманих робітників зі збереженням їхньої напівкріпосної залежності. Побудовані на капіталістичний лад поміщицькі латифундії Правобережжя і новостворені селянські фермерські господарства Півдня України розвивалися за американським шляхом.

Переважаюча капіталістична система в сільському господарстві в 80-ті роки ХІХ ст. призвела до його суттєвого підйому, що виявилось в поступовому зростанні врожайності, збільшенні площ, котрі засівалися, зміні структури культур, які вирощувалися, збільшенні асортименту сільськогосподарських машин, застосування добрив тощо.

«Цукрова революція». Однак, мабуть, найшвидше в Україні розвивалася цукрова промисловість. На рубежі 1870 р. вона зазнала істотних змін: удосконалювалася технологія виробництва, що дозволяло колосально збільшити продуктивність праці. Так, якщо в 1862–1863 рр. 188 цукроварень давали 1,6 млн. пудів цукру, то в 1890–1891 рр. 153 цукроварні виробляли 23 млн. пудів. Аби запобігти зниженню цін на цукор на внутрішньому ринку, найкрупніші цукрозаводчики України в 1887 р. в Києві об'єдналися в цукровий синдикат — перше в Російській імперії монополістичне об'єднання. І вже через п'ять років під їх контролем знаходилися понад 90 % усіх цукрових заводів України, яка стала одним із лідерів цукрової промисловості у світі.

Міста. Розвиток промисловості, сільського господарства, торгівлі та транспорту спричинив зростання міст. У другій половині ХІХ ст. чисельність їх населення зросла вдвічі. Найбільшими темпами розвивалися чотири найбільші міста України: Одеса (403 тис. чоловік), Київ (247 тис.), Харків (173 тис.) та Катеринослав (112 тис.).

Центрами зовнішньої торгівлі були Одеса, Маріуполь, Миколаїв, Феодосія. Зростали оптово-торговельні центри з купівлі-про-

дажу сільськогосподарських товарів — Полтава, Житомир, Біла Церква, міста — залізничні вузли — Ковель, Шепетівка, Лозова, Жмеринка. Низка великих промислових поселень (Юзівка, Кривий Ріг, Нікополь) ще не отримала статусу міст, хоча за чисельністю населення і роллю в промисловому виробництві вони були такими.

Торгівля. Незмінним супутником розвитку промисловості і сільського господарства була торгівля.

Оптову торгівлю в Україні забезпечували 24 біржі (Харківська спеціалізувалася на купівлі-продажу вугілля і заліза, Миколаївська — хліба).

Особливо швидкими темпами розвивалася роздрібна торгівля внаслідок високих дивідендів і зростання попиту населення на товари. Ця форма торгівлі здійснювалася через магазини, недільні базари в місцях, селах, на залізничних станціях та ярмарках, які організовувалися в місцевостях, де була слабо розвинута стаціонарна торгівля. Згодом ярмарки переросли у великі центри оптової і роздрібною торгівлі.

З України в інші регіони Росії вивозилися вугілля, руда, метал, хліб, цукор, тютюн. В Україну ввозилися: з Кавказу — нафта, керосин, мазут, із Білорусії — ліс, смола, дьоготь, із Польщі і Прибалтики — машини, текстиль, взуття.

Зовнішня торгівля здійснювалася через Чорне море (Одеса, Миколаїв, Феодосія) і сухопутним шляхом через Волинь і Поділля. Україна експортувала зерно, м'ясо, бавовну, цукор, спирт, сукно, імпортувала машини, кольорові метали, шовк, чай, каву, прянощі, вина. Експортно-імпортні потоки з'єднували Україну переважно з країнами Європи.

При такому бурхливому розвитку промисловості і сільського господарства в Україні в другій половині XIX ст. не вдалося уникнути серйозних перекосів, що значною мірою було породженням імперської політики Росії. Тільки 15 % українських промислових підприємств випускали готову продукцію, а інші виготовляли сировину або комплектуючі для подальшого виробничого циклу в Росії. При цьому готові товари, що поставлялися з Росії, коштували значно дорожче, ніж українські напівфабрикати. Таким чином, нагромадження капіталу в Росії здійснювалося і за рахунок нееквівалентної торгівлі з Україною.

Селянська реформа призвела до серйозних демографічних наслідків. Селянство, яке складало понад 80 % населення, отримавши свободу, перетворилося на більш значущу соціальну силу. Після реформи населення України стало різко зростати. Наприклад, на

Харківщині густота населення в 1831 р. становила 24, у 1861 р. — 35, а в 1891 р. — 52 жителя на квадратний кілометр.

Розширення селянства. Скасування кріпосного права і розвиток капіталізму в сільському господарстві України призвели до змін у соціально-класовій структурі суспільства, передусім селянства. Воно перестає бути однорідною масою. Наприкінці XIX ст. 60 % селян складали бідняки, в середньому вони мали 4 десятини землі на один двір. 25 % становили селяни-середняки (до 8 десятин), 15 % — заможні селяни (15 десятин).

Велике значення мало виникнення нового класу — пролетаріату. В 1887 р. загальна кількість промислових робітників в Україні складала близько 425 тис. Половина з них була зайнята у важкій промисловості.

Умови праці в промисловості України, як і всієї Російської імперії, були (за європейськими стандартами) просто жахливі. Робочі зміни нерідко тривали 10–12 і навіть 15 годин. Нагляду за безпекою праці, медичного обслуговування майже не існувало. Оплата праці була низькою і цілком залежала від фабриканта. Промислові кризи 1870 і 1880 рр. позбавляли роботи тисячі робітників.

16. Західноукраїнські землі у складі Австрійської імперії в другій половині XIX ст.

70–90-х роках XIX ст. емігрувала в США, Бразилію, Канаду, Аргентину. До початку Першої світової війни з цих земель виїхало близько 1 млн чоловік.

Формування фабрично-заводської промисловості. Становлення фабрично-заводської промисловості на західноукраїнських землях як окремої галузі народного господарства відбувалося в останні три десятиліття XIX ст. Однак тут переважали дрібні підприємства, що охоплювали головним чином нафто-озокеритову, лісопильну і борошномельну галузі.

Основні течії суспільно-політичного руху: москвофіли і народовці. У останній чверті XIX ст. центром українського національного руху, «українським П'ємонтом» стає Галичина. Саме тут виникають дві протилежні суспільно-політичні течії української інтелігенції Австрійсько-Угорської імперії.

Зрозумівши безперспективність після революції 1848 р. орієнтації на центральний уряд, частина греко-католицьких священників під впливом царських чиновників звертає свої погляди в сто-

рону Росії. Заявивши, що «ми справжні росіяни», вище духовництво стало очищати греко-католицьку обрядовість від руського впливу, взявши за взірець православ'я. Так галицька церква стала основною соціальною базою москвофільства.

Проти цієї консервативної течії виступила молода українська інтелігенція — письменники, вчителі, студенти (В. Шашкевич, К. Климович, Ф. Заревич), які об'єдналися в іншу політичну течію — народовців.

Зміцненню народовства значною мірою сприяло заснування греко-католицьким священиком, публіцистом і громадським діячем Д. Танячкевичем низки громад у містах Східної Галичини.

Тривалий час народовці обходилися без політичної організації. Лише у 1885 р. вони заснували свій представницький орган — Народну раду на чолі з Ю. Романчуком.

Заснування й діяльність культурно-освітнього товариства «Просвіта» і Літературного товариства ім. Т. Шевченка. У 1861 р. народовці у Львові започаткували товариство клубного типу «Руська бесіда», що мало свої відгалуження в усіх куточках Східної Галичини.

У грудні 1868 р. у Львові виникає організація «Просвіта», якій судилося стати родоначальницею мережі місцевих просвіт. Галицькі просвітяни випускали художні й науково-популярні книги для народу, шкільні підручники, альманахи, організовували народні читання.

У 1880 р. було засновано друкований орган народовців — першу щоденну газету «Діло». На початку 90-х років львівська «Просвіта» та її численні філії розгорнули й економічну діяльність: засновували кооперативні крамниці, ощадно-позичкові каси тощо.

У 1873 р. зусиллями О. Кониського і М. Драгоманова у Львові було створено Літературне товариство ім. Т. Шевченка.

Через деякий час воно було реорганізовано в Наукове товариство ім. Т. Шевченка. На кшталт західноєвропейських академій воно поділялося на секції: історико-філософську, філологічну, математико-природознавчо-медичну, намагалося створити Могилансько-Мазепинську академію, але не дістало підтримки австро-угорської влади.

За час своєї діяльності (до 1939 р.) Наукове товариство ім. Т. Шевченка здійснило понад 110 наукових і літературних видань. Цій справі віддавали свої таланти відомі українські учені Ф. Вовк, В. Гнатюк, І. Горбачевський, М. Грушевський, І. Пулай, І. Франко.

Утворення першої політичної партії в Україні — РУРП. Утворення УНДП та УСДП. У 90-х роках XIX ст. національний рух на західноукраїнських землях вступив у політичну стадію свого розвит-

ку. В цей час на базі суспільно-політичних рухів, що існували, створюються перші політичні партії, формуються їх програми і політичні гасла.

Першою політичною партією в Галичині стала заснована в 1890 р. Російсько-українська радикальна партія (РУРП). У подальшому було створено й інші партії: Українську національно-демократичну партію (УНДП, 1899), Українську соціал-демократичну партію (УСДП, 1899) і Католицьку русько-народну спілку (1896).

Найважливішим програмним завданням РУРП і УНДП була боротьба за національно-територіальну автономію Східної Галичини і Південної Буковини з власним сеймом і адміністрацією. УСДП відстоювала ідею культурно-національної автономії. РУРП, УНДП і УСДП за кінцеву мету ставили досягнення культурної, економічної і політичної самостійності українського народу, державної незалежності й об'єднання українських земель.

17. Культура України в другій половині XIX ст.

Особливості розвитку культури.

Розвиток капіталізму на українських землях, що перебували у складі Російської та Австро-Угорської імперій, висував все зростаючу потребу в розвитку освіти і підготовці висококваліфікованих кадрів інженерів, механіків, конструкторів тощо. Все це сприяло формуванню української нації, пробудженню національної свідомості, більш поважливому ставленню українського населення до своєї історії, власного коріння і традицій, давало свободу капіталістичному підприємництву, яке стримувало збереження феодалних пережитків і вимагало демократизації політичної сфери. Тому стали зростати національно-демократичні і революційно-демократичні напрями у розвитку культури.

Вбачаючи в пробудженні національної самосвідомості потенціальну загрозу своїм імперським інтересам, Росія і Австро-Угорщина всіляко стримували розвиток української мови і культури.

Освіта. За реформою 1864 р. всі початкові школи (церковно-приходські і світські) було перетворено на початкові народні училища, які стали загальностановими. Навчання у них велося за єдиною програмою (читання, арифметика, Закон Божий та ін.). Частину училищ було перетворено на «зразкові» з п'ятирічним строком навчання (додатково вивчалися географія, історія, малювання тощо). Початкові училища відкривали і земства, і вони називалися «земськими школами», в яких викладали прогресивно налаштовані вчителі-різночинці.

Повітові училища переводилися на шестирічний строк навчання. Вони готували кадри для роботи в промисловості, на транспорті, в канцеляріях. У них додатково вивчалися геометрія, креслення, фізика, ботаніка тощо.

Недільні школи (1859–1862) відкривалися громадами і були закладами, де навчання велося не тільки російською, а й українською мовою. Більше того, вони мали розширені програми викладання гуманітарних і суспільних наук. У 1862 р. недільні школи були закриті царатом як розсадники українського націоналізму.

Середня освіта давалася в семирічних гімназіях, які поділялися на класичні (з поглибленим вивченням гуманітарних дисциплін; випускники без іспитів приймалися до університетів) і реальні, де викладали точні і природознавчі науки і готували учнів для вищих технічних закладів.

Вища освіта давалася в університетах Харкова, Києва, Одеси (Новоросійський університет), на Західній Україні — в університетах Львова і Чернівців. Вища технічна освіта давалася також в Харкові — технологічному і ветеринарному інститутах; Києві — політехнічному; Ніжині — історико-філологічному; Глухові — вчительському; Львові — політехнічному.

Діяльність у Галичині освітнього товариства «Просвіта». Зусиллями української інтелігенції у 1894 р. у Львівському університеті було відкрито кафедру української історії. Її за рекомендацією В. Антоновича очолив видатний український історик Михайло Грушевський, який по приїзді до Львова активно включився в політичне життя і разом з Іваном Франком став ідейним лідером національного руху.

М. Грушевський вів активну боротьбу за створення українського університету, оскільки Львівський університет того часу був значною мірою полонізований.

Українці Галичини настійно вимагали розширення мережі українських середніх шкіл.

Особливо активну діяльність під керівництвом М. Грушевського розгорнуло Наукове товариство ім. Т. Шевченка, що фактично перетворилося на неофіційну всеукраїнську академію наук. Його члени підготували понад 3000 різноманітних видань із проблем українознавства.

Одночасно діяла широка мережа культурно-освітніх товариств. Найкрупніше з них «Просвіта» мало в Галичині 78 філій, 2944 бібліотеки і налічувало понад 100 тис. членів.

«Літературно-науковий вісник», який редагували І. Франко і М. Грушевський, став істинно всеукраїнським літературним орга-

ном. На його сторінках друкувалися твори М. Коцюбинського, Лесі Українки, В. Винниченка, П. Грабовського, Б. Грінченка, А. Кримського, М. Кропивницького, О. Кобилянської, І. Нечуя-Левицького, В. Стефаника, М. Старицького та ін.

Наука. Розвиток капіталізму спричинив подальший розвиток науки. Науковими центрами були університети і наукові товариства Харкова, Києва, Одеси, інших міст, де проводилися наукові дослідження і видавалися наукові праці в різних галузях науки.

Найбільш помітними вченими були:

М. Бекетов — професор Харківського університету. Створив при фізико-математичному факультеті фізико-хімічне відділення, став засновником нової галузі науки — фізичної хімії;

І. Мечніков — викладач Новоросійського університету. Разом з мікробіологом Гамалією заснував першу в країні бактеріологічну станцію. Фундатор вчення про імунітет;

О. Ляпунов — професор Київського університету. Працював у галузі механіки, математичного аналізу, теорії ймовірності;

О. Єфименко — перша жінка — доктор історичних наук, авторка фундаментальної праці «Історія українського народу».

Крім того, українознавство було представлено такими визначними діячами: в археології — В. Антонович, в антропології — Ф. Вовк, в етнології — М. Драгоманов, у мовознавстві — А. Потебня, А. Кримський, у літературознавстві — В. Петров, Н. Дашкевич, у статистиці — О. Русов. Значного розвитку досягла історіографія. Важливу роль в організації наукового життя відіграв створений київською «Громадою» часопис «Київська Старовина», який став важливим органом українознавства.

Література. Основною особливістю в літературі став розвиток спрямованості критичного реалізму. Твори Марка Вовчка («Інститутка»), І. Нечуй-Левицького («Микола Джеря», «Кайдашева сім'я»), П. Мирного («Хіба ревуть воли, як ясла повні?»), П. Грабовського (поетичні збірки «Пролісок», «З Півночі»), І. Франка («З вершин і низин», «Зів'яле лисття») переповнені пафосом боротьби за «світло правди», глибоку віру в світле майбутнє свого народу.

Великий внесок у справу утвердження національної ідеї зробило театральне мистецтво. Значна заслуга в цьому належала львівському театру товариства «Руська бесіда», його керівнику М. Садовському і незрівнянній акторці М. Заньковецькій.

Поряд з аматорськими драматичними гуртками, що існували в Києві, Харкові, Полтаві, Сумах, драматург М. Кропивницький у 1882 р. в Єлісаветграді створив перший професійний театр. В пер-

шу професійну трупу, яка гастролювала в Україні, Росії, Польщі, Грузії, увійшло понад 100 акторів, найбільш відомими з яких були І. Садовський, М. Заньковецька, С. Панківський, М. Вороний.

У Західній Україні перший професійний театр було створено у Львові в 1864 р. товариством «Руська бесіда».

Найбільш відомими драматургами, за чиїми п'єсами йшли вистави в Україні, були:

М. Кропивницький — автор понад 40 п'єс, з них найбільш відомі «Дай серцю волю, заведе в неволю», «Доки сонце зійде, роса очі виїсть», «Дві сім'ї»;

М. Старицький — автор 25 п'єс, з них найбільш відомі історичні драми «Богдан Хмельницький», «Маруся Богуславка», «Осіньна ніч»;

І. Карпенко-Карий (Тобілевич) — автор 20 драм і комедій, більшість з яких присвячено життю селянства: «Хазяїн», «Сто тисяч», «Розумний і дурень», «Наймичка».

Живопис. Найбільш видатними українськими художниками того часу були:

С. Васильківський — працював у жанрі пейзажу. Автор понад 3,5 тис. творів, сюжети яких пов'язані з життям і побутом України та її народу («Ранок», «Степ на Україні», «На Харківщині»);

І. Рєпін — його твори присвячено історичній тематиці («Запорожці пишуть листа турецькому султану»), класовим суперечностями на селі («У повітовому правлінні»), побутовим сценам («Вечорниці»).

Відомими представниками національного образотворчого мистецтва були І. Труш, М. Сосенко, Ю. Танкевич, А. Монастирський, О. Новаківський та ін.

Серед українських скульпторів світову славу здобув М. Поращук — автор пам'ятника Адаму Міцкевичу у Львові і скульптурних портретів І. Франка, В. Стефаника, М. Лисенка.

Музика. Видатними українськими композиторами, музикантами і педагогами були:

І. Гулак-Артемівський — автор першої української опери «Запорожець за Дунаєм»;

П. Сокальський — автор опер «Мазепа», «Травнева ніч», «Богдан Хмельницький»;

М. Лисенко — фундатор української класичної музики. Написав музичну драму «Тарас Бульба», симфонії «Козак-шумка», «Фантазія». Автор теоретичних праць, що заклали підвалини національної музичної фольклористики. Відомий диригент, громадський діяч, педагог.

Успішно розвивалося музичне життя у західних регіонах України. В 1903 р. у Львові було відкрито Вищий музичний інститут. Величезну роль у пропаганді української музики відіграли співаки зі світовим ім'ям: А. Мигуша, С. Крушельницька, М. Менцинський.

18. Україна на початку ХХ ст. Соціально-економічний розвиток та політичне становище. Створення

РУП. На початку ХХ ст. відбувається зростання політичної активності ліберальної буржуазії, незадоволеної своїм становищем у політичній системі суспільства. Центром опозиції царату стали земства.

Вимоги лібералів-земців включали: розширення прав земств, надання політичних свобод, скасування кріпосницьких пережитків, скликання Установчих зборів для вироблення конституції, допущення української мови в освіту, культуру, державні установи.

Формами діяльності опозиції були: створення ліберальної преси, скликання з'їздів земських службовців, банкети з прийняттям петицій про розширення прав.

На початку ХХ ст. в Україні з'являються перші політичні партії. У січні 1900 р. група харківських студентів на чолі з Д. Антоновичем, Л. Матусевичем, Д. Познанським і М. Русовим створили конспіративну Революційну українську партію (РУП). До 1902 р. вже діяло шість організацій цієї партії (у Києві, Харкові, Полтаві, Лубнах, Прилуках, Катеринославі), що координувалися центральним комітетом. РУП мала закордонні бюро у Львові і Чернівцях.

В агітації РУП царська охранка вбачала одну з причин селянських антипоміщицьких виступів у 1902 р. на Полтавщині та Харківщині.

Мета РУП полягала в боротьбі за національні права і соціальну революцію. Партія відстоювала інтереси селянства, яке вважало основою української нації.

Друкованими органами РУП були нелегальні газета «Селянин» і журнал «Гасло».

При спробі визначення програми РУП між членами партії виникли розходження. Більшість на чолі з М. Поршем вважала, що організація повинна бути національною партією, об'єднувати ідею національного відродження з марксизмом. Інші ж (головний виразник цих поглядів М. Меленевський) хотіли, аби РУП відкинула свою національну орієнтацію, стала автономною організацією Російської соціал-демократичної партії. Харківський адвокат М. Міхновський у програмному документі партії — брошурі «Самостійна Україна» висунув гасло «Україна для українців».

За таких умов розкол був неминучий.

Українська демократична партія. Українська радикальна партія. Формування української соціал-демократії. Українська народна партія. У 1902 р. група М. Міхновського вийшла із РУП і організувала невеличку за чисельністю Народну українську партію (НУП). Не маючи будь-якої масової підтримки в суспільстві, вона незабаром припинила своє існування.

Більш життєздатним виявилось об'єднання, очолюване М. Меленевським і О. Скоропис-Йолтуховським, що вийшло з РУП. У 1904 р. вони проголосили створення Української соціал-демократичної спілки («Спілка»). На початку 1905 р. вона увійшла в меншовицьку фракцію РСДРП на правах автономної частини.

У 1904 р. в Києві було створено ще дві українські національні партії — Українську демократичну партію (УДП), очолювану О. Лотоцьким і Є. Чикаленком, і Українську радикальну партію (УРП) на чолі з Б. Гринченком і С. Єфремовим. Обидві партії, нечисленні за складом, стояли на ліберальних позиціях: їх метою було встановлення конституційного правління, проведення соціальних реформ, одержання для України автономії в рамках федеративної Російської республіки. В 1905 р. обидві партії об'єдналися в Українську радикально-демократичну партію (УРДП).

У 1905 р. відбулася реорганізація залишків РУП, яка після цього стала називатися Українською соціал-демократичною робітничою партією (УСДРП). Її лідери — Д. Антонович, В. Винниченко, С. Петлюра, М. Порш. Гасла партії: демократизація суспільного ладу, автономія України, конфіскація великої земельної власності.

Події революції 1905–1907 рр. в Україні. Під час революції українські національні прагнення виявилися з більшою силою, ніж можна було чекати. Різко посилювався рух за українське національне відродження. Було завдано суттєвого удару по урядовій політиці заборони української мови й українських національних організацій і об'єднань.

В знак солідарності з петербурзьким пролетаріатом почалися страйки в пролетарських центрах України: Києві, Харкові, Катеринославі, Одесі, Миколаєві. У січні–березні 1905 р. страйкували 170 тис. чоловік.

Під впливом робітничого руху на боротьбу піднімалося селянство. Його виступи в більшості випадків мали характер масових погромів панських маєтків (Терешенків на Сумщині). У відповідь поміщики, що потерпали від погромів, чинили самосуд над учасниками виступів. Самосуд і вбивство 15 учасників виступу в с.

Вихвостово Чернігівської губернії стали відомі всій країні і описані М. Коцюбинським у повісті «*Fata morgana*».

В ході революції в Києві, Катеринославі, Луганську, Горлівці, Єнакієво виникали Ради робітничих депутатів, у яких співпрацювали соціал-демократи, есери, представники національних партій. Ради вводили 8-годинний робочий день, регулювали ціни на продукти у фабричних лавках, організовували захист населення від погромів.

Як і по всій Російській імперії, хвиля повстань прокотилася й по Україні.

Повстання на броненосці «Потьомкін» — одне з перших повстань на Чорноморському флоті. Підпільна організація, очолювана більшовиком Г. Вакуленчуком і анархістом А. Матюшенком, 14 червня 1905 р. взяла на себе керівництво повстанням, що стихійно виникло. Командування взяв на себе А. Матюшенко, але через нестачу вугілля, їжі і питної води команда броненосця 25 червня здалася в румунському порту Констанці.

Повстання під проводом лейтенанта П. Шмідта на крейсері «Очаков» відбулося 15–16 листопада 1905 р. в Севастополі і охопило 12 кораблів. Повстанці вимагали скликання Установчих зборів. Після 13-часового бою повстання було придушено. П. Шмідта і його прибічників за вироком воєнного-польового суду було розстріляно.

У Києві повстання саперів очолив поручик Б. Жаданівський. Понад 1000 революційно налаштованих солдатів 18 листопада 1905 р. вийшли на демонстрацію, до них приєдналися 4000 робітників. На Галицькій площі демонстрацію було розстріляно. 250 чоловік вбито і поранено.

Найвищого піднесення збройна боротьба набула у грудні 1905 р. Повстання спалахнули в Харкові, Катеринославі, Олександрівську, Горлівці. Але всі вони зазнали поразки через відсутність єдності дій серед революційних партій, різний час виступів, неорганізованість і слабку підготовку, недосвідченість їх керівників.

Поступки царату українству, активізація громадсько-політичного життя. Під час революції 1905–1907 рр. на перший план суспільно-політичної боротьби вийшло українське національне питання.

Провідними установами в цьому стали «Просвіти» — українські самодіяльні культурно-просвітницькі організації, якими керували демократичні і ліберальні діячі із середовища національно свідомої української інтелігенції. Першу в східній Україні «Просвіту» утворено в Катеринославі наприкінці 1905 р., а в середині 1907 р. у ве-

ликих містах України їх налічувалося вже 35. Виникали різноманітні кооперативні організації: у Київській губернії їх кількість зросла з трьох у 1904 р. до 193 у 1907 р., на Поділлі — з 18 у 1905 р. до 200 у 1908 р., у Харківській губернії — з двох у 1905 р. до 50 у 1907 р. Активну участь у роботі «Просвіт» брали Б. Гринченко, Леся Українка, М. Лисенко (Київ), М. Коцюбинський (Чернігів), П. Мирний (Полтава), Д. Яворницький (Катеринослав), М. Аркас (Миколаїв).

«Просвіти» намагалися піднести національну свідомість українства, для чого створювалися бібліотеки, видавалася українською мовою науково-популярна література, організовувалися лекції та вистави, створювалися школи з викладанням українською мовою. Царська влада всіляко перешкоджала діяльності «Просвіт».

Під час революції громадськість України боролася за право користуватися українською мовою в школах, на сцені, в державних установах і особливо в пресі.

Після затвердження 17 жовтня 1905 р. Миколою II маніфесту «Про удосконалення державного порядку», яким оголошено свободу слова, виникла українська національна преса. Першим українським виданням був журнал «Хлібороб», який випускали брати Шемети в Лубнах. У 1906 р. в Києві, Харкові, Одесі та інших містах України, а також в Москві і Петербурзі видавалося 18 українських газет і журналів.

Думські вибори та діяльність парламентських громад в I та II Державних думах. Під час виборів у I Державну думу (весна 1906 р.) українські революційні партії, за винятком радикальної та демократичної, бойкотували вибори. Від України були обрані 102 депутати (поміщики — 24, представники інтелігенції — 26, селяни — 42, робітники — 8, священники — 1). За партійною належністю переважали кадети — 36 і трудовики — 28.

У I Державній думі сформувалася «Українська думська громада», яка об'єднувала 45 депутатів, під головуванням адвоката з Чернігівщини І. Шрага. Найбільш відомі її діячі — В. Шемет, П. Чижевський, Ф. Штейгель, О. В'язлов. Громада випускала журнал «Український вісник», з яким плідно співпрацювали М. Грушевський, М. Туган-Барановський, І. Франко, О. Русов.

Політична платформа «Української думської громади» зводилася до вимоги автономії України у складі Росії. З цього приводу М. Грушевський склав декларацію, яка мала бути оголошена з думської трибуни. Проте внаслідок розпуску Думи реалізувати цю ідею не вдалося. Через участь у виборах у січні 1907 р. в II Державну думу

всіх політичних партій її склад виявився ще більш лівим. Україну представляли 102 депутати: поміщики — 16, представники інтелігенції — 17, селяни — 59, робітники — 6, священники — 4. За партійною належністю переважали соціал-демократи, трудовики і кадети — 65. Октябристів і поміркованих було 29.

47 депутатів знов об'єдналися в «Українську думську громаду», яка видавала часопис «Вести из Думы». Громада вимагала автономії України, допущення української мови в систему освіти і державного управління, створення кафедр української мови, літератури та історії в університетах і введення української мови в учительських семінаріях.

Через розпуск II Державної думи українське питання знову залишилося невирішеним.

Навіть у III Державній думі, що складалася переважно з консерваторів, українська група була нечисленною.

У 1907 р. російський уряд, підтриманий консервативною більшістю в Державній думі, готувався до наступу на революційний рух. 3 червня 1907 р. було вчинено державний переворот, у країні оголошено надзвичайний стан, заборонено всі демонстрації та інші прояви протесту. По всій імперії вводилися військові трибунали, що засуджували до страти сотні революціонерів і повсталих селян. Політичні партії були змушені йти у підпілля, а деякі їх керівники, включаючи активних діячів РУП, емігрували. Розпускалися українські клуби та інші національні організації. Українські періодичні видання практично зникли, а розмови про українізацію освіти драгували царський уряд.

Земельна реформа Петра Столипіна та її вплив на Україну. Важливою подією періоду першої російської революції було здійснення аграрних перетворень. Прем'єр-міністр П. Столипін протягом 1906—1910 рр. провів нову аграрну реформу.

Указом від 9 листопада 1906 р. і законом від 14 червня 1910 р. селянам дозволялося виходити із общини і закріплювати землю в приватну власність.

Відповідно до реформи селянська община позбавлялася права перерозподіляти орні землі і пасовиська. Кожний селянин одержав право продавати свій земельний наділ і купувати землю. Виходячи з общини, селянин мав право вимагати об'єднання належних йому в різних місцях земельних угідь в одну рівноцінну ділянку (відруб) або взагалі виселитися за межі села і створити своє окреме господарство (хутір). Уряд підтримував такі акції селян грошовими кредитами на влаштування.

19. Українська культура та духовне життя народу на початку ХХ ст.

У цій частині столипінська аграрна реформа на українських землях мала позитивні наслідки. На відрубів та хутори переселилося 468 тис. селянських господарств (приблизно половина їх загальної кількості). Це сприяло розвитку ринкових відносин, широкому впровадженню техніки і, як наслідок, підвищенню товарності сільського господарства. З 1910 по 1913 р. посівні площі в українських губерніях збільшилися на 900 тис. десятин і склали 22,9 млн. десятин. У 1913 р. тут було одержано найбільший валовий збір зерна — 1200 млн. пудів.

Аграрна реформа сприяла подальшому соціальному розширанню на селі. Зокрема, в Україні значно скоротилися земельні наділи селянської бідноти: якщо в 1906 р. на одне бідняцьке господарство в середньому припадало 3,7 десятини, то в 1914 р. — тільки 2,2. Тому другим напрямком столипінської аграрної реформи була переселенська політика. З метою послабити земельний «голод» і породжувану ним соціальну напруженість із центральних районів країни селяни переселялися в малозаселені і зовсім не заселені регіони Сибіру. Протягом 1906–1912 рр. з України в Сибір переселилося понад 1 млн селян. Найбільшу кількість переселенців дали Полтавська і Чернігівська губернії, оскільки тут переважали мало-земельні селяни. Не маючи засобів для обзаведення господарством на новому місці, близько чверті переселенців повернулися назад. Продавши свої земельні наділи і витративши гроші на проїзд, селяни поповнили ряди батраків, чим підсилили соціальну напруженість на селі. Недивно, що в цей період в Україні відбулося понад 1400 селянських виступів.

19. Українська культура та духовне життя народу на початку ХХ ст.

Розвиток української культури характеризувався подальшим наступом правлячих кіл Росії та Австро-Угорщини на українську літературу, мову, пресу, театр, який особливо посилювався після поразки революції 1905–1907 рр. Проте за своїми культурними досягненнями Україна всупереч політиці царату стояла в одному ряду з Росією і країнами Західної Європи.

Освіта. У зв'язку з потребою в освічених людях і фахівцях збільшувалась кількість навчальних закладів. У 1914–1915 рр. в Україні налічувалося 26 тис. загальноосвітніх шкіл, в яких навчалося 2,6 млн. учнів. У 80 середніх спеціальних навчальних закладах і 60 професійних училищах навчалося 17,5 тис. учнів і у 27 вищих навчальних закладах — 35,2 тис. студентів. Але при цьому непись-

менність серед населення українських земель сягала понад 70 %. Ситуація дещо поліпшилася, коли проблеми освіти взяли під свій контроль земства. Земські шкільні комітети контролювали 85 % шкільного бюджету.

Позитивним моментом в освіті було створення у Харківському та Одеському університетах українознавчих кафедр.

Література. На початку ХХ ст. успішно розвивався революційно-демократичний напрямок у літературі. Його яскравими представниками були І. Франко, П. Мирний, М. Коцюбинський, Леся Українка, В. Винниченко.

В західноукраїнському регіоні відомими демократичними письменниками були В. Стефаник, Л. Мартович, О. Кобилянська.

Демократичними ідеалами була перейнята творчість О. Олеса. Колонізаторську політику царату нещадно таврували поети В. Самійленко, М. Чернявський, М. Вороний.

Справжньою епопеєю життя українського села на початку ХХ ст. стала повість М. Коцюбинського «*Fata morgana*». Життя всіх основних соціальних груп українського суспільства тієї пори талановито показав у своїх оповіданнях, повістях і романах В. Винниченко.

Після революції 1905–1907 рр. царський уряд дещо послабив дію Емського указу 1876 р., що сприяло збільшенню видання книжок українською мовою, хоча в загальноросійському тиражі частка україномовних видань була незначною (0,65 %).

Завдяки спонсорській допомозі В. Леонтовича, Є. Чикаленка, В. Симиренка видавалися періодичні видання «Громадська думка» і «Рада» та функціонувало Товариство допомоги українській літературі, науці і мистецтву.

Впливовою силою національного відродження стала публіцистика. У періодичних виданнях і брошурах всі головні діячі культури піднімали найактуальніші проблеми громадського життя, серед яких усе чіткіше позначалося прагнення до відродження української державності.

Наука. Українські учені зробили значний внесок у розвиток природознавчих наук. У Київському університеті працював засновник київської алгебраїчної школи Д. Грабе, в Харківському університеті — професори В. Стеклов, Д. Спіцов, С. Бернштейн.

У розвиток фізики і радіофізики значний внесок зробив професор Харківського університету Д. Рожанський — засновник харківської школи радіофізики. Видатний фізик Б. Грабовський став одним із фундаторів теорії телебачення.

Широко розвивалася і хімічна наука. В Києві плідно працював С. Реформаторський, в Харкові — І. Осипов.

В галузі біології і медицини особливо виділялися професори Київського університету О. Северцов, С. Навалшин, у Харкові — В. Арнольд, В. Данілевський, М. Тринклер, М. Гіршман.

Багато зробили епідеміологи та мікробіологи М. Гамалія та Д. Заболотний для боротьби з чумою, холерою, тифом, туберкульозом.

Світове визнання дістали праці з теоретичної механіки С. Тимошенка, географів П. Тутковського, В. Линського, геолога Р. Медведцького.

В історії найбільш видатним ученим був М. Грушевський. Його «Історія України-Русі» в 10 томах — перша фундаментальна праця, в якій в широкому плані висвітлено історію України. На початку ХХ ст. плідно працювали історики О. Єфіменко, В. Іконніков, Д. Багалій, Д. Яворницький, М. Аркас та ін.

Розвиток авіації. У 1908 р. в Одесі створено перший в Росії аероклуб. Його члени С. Уточкін та М. Єфімов у 1910 р. вперше в Росії здійснили політ на аероплані. Поручик П. Нестеров, член київського осередку льотчиків, у 1910 р. у Києві продемонстрував «мертву петлю».

Архітектура. Музика. Живопис. Революція 1905—1907 рр. позбавила український театр репертуарних обмежень і дала величезний імпульс піднесенню його соціальної ролі. Провідними діячами театрального мистецтва того часу були М. Кропивницький, П. Саксаганський, М. Заньковецька, М. Садовський. У 1907 р. відкрито перший стаціонарний театр Садовського у Києві. В його репертуарі — п'єси М. Кропивницького, І. Франка, Лесі Українки.

Видатними діячами музичного мистецтва були М. Лисенко, К. Стеценко, Я. Степовий, С. Людкевич. У 1904 р. М. Лисенко створив музично-драматичну школу, яку згодом було перетворено на консерваторію. Співаками світової величини вважалися С. Крушельницька і О. Мигуша.

Видатними українськими живописцями були С. Васильківський, О. Мурашко, І. Труш.

В архітектурі виділялися П. Альошін, О. Бекетов, Г. Гай. У 1905 р. в Севастополі за проектом архітектора В. Фельдмана побудовано панораму «Оборона Севастополя».

20. Україна в Першій світовій війні

Влітку 1914 р. спалахнула Перша світова війна. Її почали два імперіалістичні угруповання: Блок Центральних держав (Німеччина, Австро-Угорщина, Італія) та Антанта (Англія, Франція, Росія).

Плани щодо України Антанти і Троїстого союзу. Українські землі виявилися в колі першочергових інтересів ворогуючих дер-

жав і стали одним з епіцентрів майбутнього воєнного протиборства.

Австро-Угорщина претендувала на розширення своїх володінь в Західній Україні (Волині і Поділлі), Німеччина — на протекторат над рештою української території (крім того, на Прибалтику, Білорусію і Кавказ), аби мати сухопутний торговий шлях в Персію і Середню Азію.

На момент початку світової війни українські землі продовжували залишатися поділеними між двома найбільшими імперіями — Російською та Австро-Угорською. Імперіалістична війна поглибила трагедію позбавленого державності і роз'єданого українського народу. Величезна кількість українців (у російській армії їх налічувалося близько 3,5 млн. чоловік, в австрійській — 250 тис.) боролися і вмирали за інтереси імперій, що ігнорували їх нагальні проблеми і придушували прагнення до незалежності.

Перебіг військових дій на території України в 1914–1916 рр. На Східному фронті у 1914 р. розпочався успішний наступ російських армій в Східну Пруссію і Галичину. Побоювання, що російські війська захоплять Берлін і Відень, змусили німецьке командування передислокувати свої війська із Західного фронту. Відтак, Східний фронт став для Німеччини головним.

У 1915 р. на Східному фронті німецькі війська перейшли у наступ. І хоча їм вдалося захопити Польщу, Західну Україну, Західну Білорусію і частину Прибалтики, розгрому Росії не сталося.

У 1916 р. на Західному фронті розпочався успішний наступ німецьких військ. Франція, яка зазнала поразки, просить Росію посилити воєнні дії на Східному фронті. Росія проводить успішний наступ своїх військ в Західній Україні. Внаслідок Брусилівського прориву було взято в полон 400 тис. австрійських і німецьких солдат, звільнено Буковину і Північну Галичину. Але через невідготовленість, нестачу резервів і боєприпасів, а також через те, що Німеччина передислокувала на Східний фронт 11 своїх і 6 австрійських дивізій, наступ російської армії було припинено.

В українських політичних колах розуміли, що настав зручний момент для українського національного державного відродження, але не було єдиного погляду на питання про те, на кого орієнтуватися.

На підтримку віденського уряду виступила Українська січова спілка, яка об'єднувала 16 тис. юнаків-добровольців. На початку війни готовність приєднатися до неї висловили ще 14 тис. чоловік. Проте блискавичне захоплення Галичини російською армією не дало можливості реалізувати цей план. Відступивши у район

Стрия — Мукачева, 2 тис. легіонерів сформували перший полк січових стрільців під командуванням Г. Коссака.

Більшість діячів українських партій і організацій виступали на підтримку Росії.

Незначна частина партійних лідерів орієнтувалася на «німецький штик».

Орієнтацію на власні сили у справі національно-державного відродження підтримувала невелика частина українських політиків.

Однак цей успіх обернувся трагедією для українського населення. Відступаючи з українських земель, австро-угорське командування вдавалося до масових репресій проти місцевих жителів. У пошуках винних за провал воєнної кампанії воно обвинувачувало українців у зраді, таємному співчутті і допомозі росіянам.

З приходом російських військ на території Галичини і Буковини було засновано чотири губернії — Львівська, Перемишльська, Тернопільська, Чернівецька, об'єднані у військово-генерал-губернаторство на чолі з графом Р. Бобринським, який взявся «розпеченим залізом» викорінювати «мазепинство» і перетворювати місцеве населення на «справжніх росіян». Заборонялися періодичні видання, вводилися обмеження на викладання українською мовою в школах. Розпочалися переслідування греко-католицької церкви і насильницьке введення православ'я.

За розпорядженням генерал-губернатора закривалися українські школи, костьоли, припинялася діяльність громадських організацій і товариств. Здійснювалися масові депортації та вивіз заручників. З Галичини було вивезено 34 греко-католицьких священника, а у вересні 1914 р. зі Львова вивезено в Росію і ув'язнено у монастир греко-католицького митрополита А. Шептицького.

Проте панування росіян у Галичині виявилось нетривалим. Унаслідок контрнаступу австрійських і німецьких військ у квітні 1915 р. Галичина і більша частина Волині перейшли під їхній контроль. Це стало новим актом трагедії для України. Тисячі українців були кинуті в концтабори.

Господарська розруха. У цілому воєнні дії на українських землях серйозно підірвали їх продуктивні сили. Протягом 1914–1916 рр. в Україні було закрито понад 1400 підприємств, задуто 26 доменних печей. У сільському господарстві відчувалася гостра нестача робітників, тяглової сили, інвентаря. Посівні площі в 1916 р. скоротилися на 1,9 млн. десятин, а врожай зернових зменшився на 200 тис. пудів порівняно з 1913 р. Одночасно зростали податки і розвалювалася грошова система (лише 15 % грошей було забезпечено золотом).

Українські січові стрільці. З початком війни у Східній Буковині почала діяти Головна українська рада у складі трьох партій: національно-демократичної, радикальної і соціал-демократичної. Її головою було обрано К. Левицького. Рада звернулася до українського населення із закликом створити національну військову організацію — Український легіон. Австрійський уряд не заперечував цьому, передбачаючи використовувати ці формування проти російської армії. Віддаючи перевагу добровільно увійти до складу національного військового підрозділу, ніж бути мобілізованими, багато українських юнаків з організацій «Січ», «Пласт», «Сокіл» відгукнулися на цей заклик. До легіону записалося близько 30 тис. добровольців.

Це занепокоювало Польську державу, оскільки вона розглядала Східну Галичину в майбутньому своєю територією і не бажала мати на ній такі значні військові формування. Під тиском польських політиків австрійський уряд обмежив кількість Українського легіону до 2 тис. чоловік і включив його до складу австро-угорської армії під назвою Легіон українських січових стрільців.

«Союз визволення України», його політична платформа і практична діяльність. Група діячів українського визвольного руху, які були змушені в різні часи емігрувати з Російської імперії, заснувала в серпні 1914 р. у Львові «Союз визволення України». На чолі цієї організації стояли Д. Донцов, В. Дорошенко, М. Залізник, А. Жук, М. Меленевський, О. Скоропис-Йолтуховський та ін.

Союз мав за допомогою австрійської влади створити політичні передумови утворення на території Російської імперії самостійної Української держави з конституційним монархом-гетьманом і демократичним внутрішнім устроєм, однопалатним парламентом, громадянськими, мовними і релігійними свободами, самостійною українською церквою.

Австрійський уряд сприяв до ідей «Союзу визволення України», намагаючись використовувати його у своїх інтересах. Навпаки, українці, що проживали в Російській імперії, не поділяли програмних установок і діяльності Союзу.

Зусиллями Союзу вдалося сконцентрувати полонених українців в окремих таборах: близько 30 тис. в Австрії і 50 тис. у Німеччині, що заклало підґрунтя для формування сіро- і синьо-жупанних дивізій.

Проте надії Союзу на серйозну підтримку ідеї української державності з боку країн Центрального Блоку не виправдалися. Відень явно додержувався польської орієнтації. Відмежувався від «Союзу визволення України» й уряд Німеччини.

**21. Українська революція.
Початок революції**

Початок революції. 27 лютого 1917 р. самодержавство в Росії перестало існувати. Влада перейшла до Тимчасового уряду.

Після одержання цих звісток у Києві стали формуватися революційні органи влади. Найбільш впливовою була Рада об'єднаних громадських організацій на чолі з М. Страдомським. Паралельно з нею діяли призначені Тимчасовим урядом губернські і повітові комісари. Одночасно створювалися і ради робітничих і солдатських депутатів. У Харкові Рада сформувалася 2 березня, в Києві — 3—4 березня. Ради було створено також у Катеринославі, Одесі, Миколаєві, Херсоні, Вінниці, Полтаві, Чернігові та інших містах.

Демократизація суспільства, що здійснювалася під впливом революційних змін, позначилася на українському національно-визвольному русі. Як наслідок цього в Україні на політичну арену вийшла третя сила: 4 березня 1917 р. за ініціативи Товариства українських поступовців було створено організацію національного відродження — Центральну Раду. До її складу ввійшли представники українських політичних партій і громадських організацій.

Утворення Української Центральної Ради, її керівництво, партійний склад і політична програма. Центральна Рада стала представницьким органом української демократії, що виник на хвилі революційних подій і очолив національно-визвольний рух в українських губерніях.

Ініціатором заснування Центральної Ради було Товариство українських поступовців (ТУП). Воно скористалося рекомендацією Тимчасового уряду створювати на місцях ради об'єднаних громадських організацій як представницькі органи влади. Внаслідок цього 4 березня 1917 р. створено Центральну Раду.

Крім провідних діячів ТУП, до неї увійшли представники православного духівництва, українських соціал-демократів, культурно-освітніх, кооперативних, військових, студентських організацій, громад та гуртків, а також наукових товариств.

Головою Центральної Ради заочно було обрано лідера всеукраїнського руху за національне відродження професора М. Грушевського.

У перших відозвах Центральної Ради кінцева мета національно-визвольного руху викладалась в завуальованій, абстрактній формі: готуватися до всенародних Установчих зборів, на яких має постати питання про автономію Україні у перебудованій на федералістських засадах Росії. Національна програма висувалась в пе-

реважно культурницькій площині: українізації школи, церкви, суду, преси тощо.

Автономна Україна мала постати на землях, де переважало українське населення.

Михайло Грушевський. Головою Центральної Ради було обрано лідера українського руху за національне відродження М. Грушевського.

З ім'ям М. Грушевського пов'язана активізація громадсько-політичного руху в Галичині наприкінці XIX ст., де він очолював кафедру історії України Львівського університету, а потім — Наукове товариство ім. Т. Шевченка.

Після повернення на Східну Україну М. Грушевський у 1906 р. заснував у Петербурзі «Український вісник», який став друкованим органом української громади в Державній думі Росії.

У 1908 р. М. Грушевський очолив найавторитетнішу серед українців політичну організацію — Товариство українських поступовців.

Восени 1914 р. М. Грушевський був заарештований і висланий до Симбірську, Казані, Москви. Після лютневої революції 1917 р. він повернувся до Києва, де незабаром очолив Центральну Раду.

У 1919 р. М. Грушевський емігрував до Австрії, а потім — до Чехословаччини, де продовжував займатися науковою і публіцистичною діяльністю.

З еміграції М. Грушевський повернувся у 1924 р. і очолив історичні дослідження у Всеукраїнській академії наук.

У 1929 р. М. Грушевського обрано дійсним членом Академії наук СРСР.

Помер М. Грушевський у 1934 р. в Кисловодську.

Український національний конгрес. У квітні 1917 р. було скликано Український національний конгрес, сформований як представницький орган українських етнічних губерній і українських громад великих міст Росії у кількості 900 делегатів. На пропозицію М. Грушевського Конгрес ухвалив такий принцип конструювання Центральної Ради: 2/3 депутатських мандатів отримували губернії і міста, 1/3 — центральні партійні комітети. Конгрес обрав новий склад Центральної Ради (118 чоловік), передавши їй свої представницькі повноваження і зміцнивши тим самим її становище як головного органу національно-державного відродження, своєрідного революційного парламенту. Головою оновленої Центральної Ради було обрано М. Грушевського, його заступниками — В. Винниченка і С. Єфремова. Мандати членів Центральної Ради одержали відомі

українські діячі І. Стешенко, Л. Старицька-Черняхівська, С. Русов, Д. Дорошенко, В. Леонтович, В. Прокопович, Є. Чикаленко, Ф. Матушевський, І. Шраг, С. Шелухін, М. Міхновський та ін.

Центральній Раді було надано право кооптувати до свого складу нових членів. Цим правом вона скористалася влітку 1917 р., коли всеукраїнські з'їзди селянських, військових і робітничих депутатів обрали кандидатів (відповідно 212, 132 і 100) для включення до складу Центральної Ради. Трохи пізніше її склад було розширено представниками національних меншин (202 чоловіки). До осені 1917 р. обліковий склад Центральної Ради налічував 798 членів і кандидатів.

Головним гаслом Центральної Ради стало національно-державне відродження України. Його зміст було розкрито М. Грушевським у низці брошур, виданих у 1917 р. («Вільна Україна», «Якої ми хочемо автономії й федерації», «Хто такі українці і чого вони хочуть?» та ін.). Під національно-територіальною автономією розумілося територіальне об'єднання всіх етнічних українських земель із власним самоврядуванням, віданню органів якого підлягали всі економічні, культурні та політичні питання крайового життя, власні армія, законодавство, адміністрація і суд. За концепцією М. Грушевського, автономія повинна була мати майже всі атрибути держави.

При цьому М. Грушевський усвідомлював, що глибоко укорінена думка про «єдину і неподільну Росію» несумісна з постулатами української автономії, і тому відстоював принцип федерації — об'єднання в одній федеративній державі кількох національних держав (Білорусії, Литви, Грузії та ін.).

Наприкінці травня 1917 р. Центральна Рада відправила до Петрограду делегацію для ведення переговорів із Тимчасовим урядом про надання Україні автономії. Однак Тимчасовий уряд відповів на це відмовою, чим підштовхнув український національний рух до самостійних дій.

І Універсал Центральної Ради. 10 червня 1917 р. на військовому з'їзді було оголошено документ з урочистою назвою «Універсал Української Центральної Ради до українського народу, на Україні й поза Україною сущого». Спираючись на волю українського народу, який скинув імперське ярмо, Центральна Рада оголошувала себе органом, здатним приймати акти конституційного значення — універсали. В І Універсалі фактично проголошувалася автономія України. «Хай буде Україна вільною. Хай порядок і лад на Україні дають вибрані вселюдним, рівним, прямим і тайним голосуванням Всенародні Українські Збори (Сейм)». Це стало етапною подією у

відродженні української державності. За словами М. Грушевського, Центральна Рада заговорила «як влада».

Універсал справив величезне враження на суспільство. Вітаючи Центральну Раду як найвищий державний орган, український народ вітав своє власне національне відродження.

Утворення Генерального Секретаріату. Проголосивши в I Універсалі автономію України, Центральна Рада взяла на себе нові державні функції. Виникла потреба у створенні виконавчого органу крайової влади, оскільки виконавчий комітет — Мала Рада все більше перетворювався на орган з підготовки законопроектів. 15 червня 1917 р. було створено виконавчий орган Центральної Ради, по суті перший уряд автономної України — Генеральний Секретаріат у складі 8 генеральних секретарів і генерального писаря. Першими його членами стали В. Винниченко (голова), Х. Барановський, С. Єфремов, Б. Мартос, С. Петлюра, В. Садовський, М. Стасюк, І. Стешенко та ін. Секретарства були прообразами майбутніх міністерств. За партійним складом у першому уряді переважали соціал-демократи. При формуванні уряду Центральна Рада керувалася професійною ознакою, включивши до його складу найбільш кваліфікованих і досвідчених фахівців, відкидаючи партійні стосунки.

II Універсал Центральної Ради. Спостерігаючи, як Україна набуває атрибутів державності, Тимчасовий уряд намагався порозумітися з Центральною Радою. З цією метою 11 липня 1917 р. до Києва прибули міністри Тимчасового уряду І. Церетелі, М. Терещенко, О. Керенський.

У ході переговорів було досягнуто компромісу: Тимчасовий уряд погоджується визнати Генеральний Секретаріат крайовим органом влади, а Центральна Рада відмовляється від самочинного встановлення автономії України до скликання Установчих зборів. Ці положення було закріплено у II Універсалі Центральної Ради, оголошеному 16 липня 1917 р.

Після досягнення угоди з Тимчасовим урядом Центральна Рада поповнила свій склад 30 % представників неукраїнських політичних і громадських організацій, ставши на шлях трансформації в орган, що представляє інтереси всього населення України.

У зв'язку зі зростаючим обсягом роботи було розширено склад Генерального Секретаріату — створено нові секретарства: шляхів сполучення, торгівлі і промисловості, пошт і телеграфів, державного контролю. У такому складі Генеральний Секретаріат було подано Тимчасовому уряду на затвердження.

Крім того, Центральна Рада подала Тимчасовому уряду на затвердження проект Статуту вищого управління України, який, за словами М. Грушевського, повинен був стати першою конституцією України.

Спроба більшовицького повстання в Петрограді у червні 1917 р. призвела до кризи Тимчасового уряду, тепер очоленого О. Керенським. Новий кабінет міністрів зайняв досить жорстку позицію щодо автономії України. Проект Статуту було відхилено і затверджено Інструкцію Генеральному Секретаріату, що перекреслювала попередні домовленості. Центральна Рада в ній згадувалася мимохідь, Генеральний Секретаріат розглядався як місцевий орган Тимчасового уряду, який мало чим відрізнявся від губернського комісаріату. Його юрисдикція поширювалася на 5 із 9 українських губерній (Київську, Полтавську, Волинську, Подільську і частково Чернігівську). З його складу виключалися секретарства військових, продовольчих і судових справ, шляхів сполучення, пошт і телеграфів.

Захоплення влади в Петрограді більшовиками поставило Центральну Раду перед рішучим вибором. 27 жовтня 1917 р. вона ухвалила резолюцію про владу, в якій засудила більшовицький переворот і заявила, що рішуче боротиметься проти будь-яких спроб підтримати його в Україні.

Збройний виступ самостійників та їх поразка. Серед деяких українських діячів ця відмова викликала негативну реакцію. Так, М. Міхновський розробив план проголошення незалежної Української держави, де передбачалося, що 2-й Український полк ім. П. Полуботка захопить владу в Києві і передасть її Центральній Раді. Остання під тиском сили зброї змушена буде проголосити самостійну Українську державу і видворити за її межі всіх представників Тимчасового уряду. Однак Центральна Рада виступила проти цього плану.

Підсумки виборів до Установчих зборів в Україні. Вибори до Всеросійських Установчих зборів у листопаді — грудні 1917 р. показали: більшовиків підтримувало менше 25% населення, в той час як партію есерів — 40%. В Україні за більшовиків голосувало 10% населення, а за українські партії — понад 75%.

Після розгону більшовиками Установчих зборів суспільство втратило можливість мирним демократичним шляхом впливати на владу. Основною формою політичного діалогу в країні стала збройна боротьба.

III Універсал і проголошення Української Народної Республіки. 20 листопада 1917 р. Центральна Рада приймає III Універсал. Голо-

вним його положенням було проголошення Української Народної Республіки (УНР).

Програма III Універсалу була величезною: ліквідувалася приватна власність, націоналізувалося поміщицьке і церковне майно, встановлювався 8-годинний робочий день, скасовувалася смертна кара й оголошувалася амністія, національним меншинам України надавалися права і свободи, призначалися вибори до Українських Установчих зборів.

Проте III Універсал містив і спірні положення, проголошуючи УНР у федерації з майбутньою, небільшовицькою Росією. Цей крок суперечив логіці подій і мав трагічні наслідки для України. Тимчасового уряду, з яким Центральна Рада уклала угоди про автономію, не стало, від більшовиків Центральна Рада не мала ніяких підтверджень визнання ними автономії України. Більше того, Центральна Рада з самого початку негативно поставилася до більшовицького перевороту, але іншого уряду в Росії не було.

Незабаром стало очевидним, що конфлікту між Центральною Радою і більшовиками не уникнути. Центральна Рада критикувала більшовиків за насильство при захопленні влади в Петрограді, а Раднарком Росії дорікав Центральній Раді, що вона пропускала білогвардійські війська через свою територію, дозволяючи їм концентруватися на Півдні Росії, де формувався російський антибільшовицький рух

22. Війна радянської Росії з УНР. Проголошення незалежності УНР

У відповідь на звістку про те, що в Києві розпочалася підготовка до скликання Українських Установчих зборів, міністр юстиції П. Малентович наказав прокурору Київської судової палати розпочати слідство з метою притягнення до кримінальної відповідальності В. Винниченка та інших генеральних секретарів.

Однак 25 жовтня в Росії стався державний переворот, унаслідок якого Тимчасовий уряд було повалено, а до влади прийшли більшовики. На II Всеросійському з'їзді рад вони проголосили про перехід влади до рад робітничих, селянських і солдатських депутатів і обрали більшовицький уряд — Раду народних комісарів на чолі з В. Леніним.

Отримавши звістку про події в Петрограді, Центральна Рада утворила Комітет охорони революції в Україні. У Києві склалися три

Прихід більшовиків до влади в Росії та вплив цієї події на Україну. У жовтні 1917 р. спалахнув черговий конфлікт між Тимчасовим урядом і Центральною Радою.

табори, які протистояли один одному в боротьбі за владу. Прибічники поваленого Тимчасового уряду спиралися на загальноросійські політичні партії і штаб Київського військового округу. Більшовики мали підтримку рад робітничих і солдатських депутатів і планували встановлення радянської влади. Обом таборам протистояла Центральна Рада, яка обстоювала власне право на владу.

Ліквідувавши Тимчасовий уряд, більшовики ще довго не могли поширити свій вплив за межі Центральної Росії. Більшість регіональних урядів Росії прямо висловлювалися за формування однорідного демократичного ладу в країні.

І Всеукраїнський з'їзд рад у Києві. Поряд зі спробами Центральної Ради створити Українську державу боротьбу за владу і створення в Україні Республіки рад вела невеличка за кількістю, але добре організована більшовицька партія.

Перша спроба проголосити Українську республіку рад була розпочато 4–5 грудня 1917 р. шляхом проведення в Києві I Всеукраїнського з'їзду рад і переобрання на ньому складу Центральної Ради. Проте ця акція виявилася невдалою, оскільки з більш ніж 2000 делегатів з'їзду, в основному представників «Спілки», більшовиків налічувалося близько 130 чоловік.

Ультиматум російського Раднаркому та початок війни більшовиків з Центральною Радою. Напередодні з'їзду рад у Києві Раднарком Росії направив Центральній Раді ультиматум. Він розпочинався з пропагандистської заяви про те, що Раднарком визнає все, що стосується національних прав і незалежності українського народу, визнає суверенність України, а також її право відокремитися від Росії або вступити з нею в договір про федеративні відносини. Далі виявлялося, що Раднарком не ставить знака рівняння між Центральною Радою і проголошеною нею Українською Народною Республікою. Центральна Рада обвинувачувалася в дезорганізації фронту, роззброєнні червоних військ, підтримці генерала Каледіна та ін. Закінчувався ультиматум прямою погрозою: коли протягом 48 годин Центральна Рада не дасть позитивної відповіді, то Раднарком вважатиме Центральну Раду в стані війни з радянською владою.

5 грудня 1917 р. Генеральний Секретаріат дав офіційну відповідь на ультиматум Раднаркому, в якій говорилося, що не можна визнавати право на самовизначення аж до відділення і водночас грубо його порушувати, нав'язуючи свої форми політичного ладу державі, яка самовизначається.

Проголошення у Харкові радянської влади. Провал організованого більшовиками з'їзду рад в Києві змусив їх діяти більш енергійно

і відверто. В. Антонов-Овсієнко, у розпорядження якого Раднарком передав значні воєнні сили, успішно діяв на харківському напрямку. За допомогою Харківської міської ради робітничих і солдатських депутатів, що перебувала під впливом більшовиків, він домогся роззброєння гарнізону. 10 грудня 1917 р. влада в Харкові перейшла до Військово-революційного комітету. 11 грудня приблизно 120 делегатів з'їзду рад у Києві прибули до Харкова, де об'єдналися з депутатами обласного з'їзду рад Донецько-Криворізького басейну і проголосили себе Всеукраїнським з'їздом рад.

Легітимність цього з'їзду викликає сумніви, оскільки в його роботі взяли участь близько 200 делегатів, які представляли 89 рад із більш ніж 300, що існували в Україні на той час.

Проте I Всеукраїнський з'їзд відбувся і працював 11–12 грудня 1917 р. У своїх рішеннях він привітав установлені в Росії радянську владу і диктатуру пролетаріату. В резолюціях «Про організацію влади на Україні» і «Про самовизначення України» з'їзд вирішив питання про утворення Української СРР, організацію влади та її взаємовідносини з Російською республікою рад. Структуру органів влади Української СРР з'їзд визначив, орієнтуючись на сформовану вже структуру в радянській Росії — з'їзд Рад, Центральний виконавчий комітет, Раднарком. З числа своїх делегатів з'їзд обрав Центральний виконавчий комітет у складі 41 чоловіка, 35 із них були більшовиками.

17 грудня 1917 р. було утворено робітничо-селянський уряд України — Народний секретаріат, членами якого стали: Артем (Ф. Сергєєв), Є. Бош, С. Бакинський, В. Затонський, Р. Люксембург, М. Скрипник, Є. Терлецький, В. Шахрай, Г. Лапчинський.

Так в Україні виникли два центри державності: національно-патріотичний в особі Центральної Ради і Генерального Секретаріату в Києві та маріонетковий, більшовицький в особі Центрального виконавчого комітету і Народного секретаріату в Харкові.

Похід більшовицьких військ на Київ. Таке становище було надзвичайно вигідним для Раднаркому більшовицької Росії, який формально залишався осторонь від подій, які відбувалися в Україні, вдаючи, що там іде внутрішня боротьба між радами робітничих і солдатських депутатів та Центральною Радою. Раднарком направив в Україну на допомогу більшовицькому урядові війська на чолі з В. Антоновим-Овсієнком і М. Муравйовим для боротьби з Центральною Радою.

25 грудня 1917 р. В. Антонов-Овсієнко віддав наказ про наступ червоних військ на УНР. Перший удар було завдано по Катеринославу, Олександрівську, Полтаві.

Бій під Крутами. Особливо жорстокі бої розгорнулися за Київ. Центральній Раді довелося спішно формувати добровольчі загони. Про готовність захищати Центральну Раду заявила студентська молодь Києва. 250 юнаків об'єдналися в «Помічний студентський курінь» і разом із сотнею гайдамаків пішли на залізничну станцію Крути, щоб зупинити наступ червоних військ. Цей загін повністю загинув у бою 15–17 січня 1918 р. Однак жертви виявилися даремними, вірні Центральній Раді війська не змогли зупинити наступ червоних загонів.

Повстання робітників заводу «Арсенал». Тим часом у січні 1918 р. в Києві спалахнуло більшовицьке повстання. Центральна Рада направила проти повсталих січових стрільців і зняті з фронту війська. Повсталі мужньо обороняли завод «Арсенал», але 22 січня змушені були здатися. Вступивши на територію заводу, загони «вільних козаків» жорстко розправилися з робітниками. Загинуло понад 300 арсенальців. Такі були, на жаль, трагічні реалії громадянської війни, що почалася.

Мирний договір УНР у Брест-Литовському. Переговори про укладення сепаратного миру між Росією і країнами Центрального Блоку розпочалися ще 9 грудня 1917 р. Тоді ж Генеральний Секретаріат проголосив, що стає на шлях самостійних міжнародних відносин.

Німеччина і Австро-Угорщина погодилися з можливістю участі делегації УНР в переговорному процесі. З цим погодився і голова російської делегації Л. Троцький.

З прийняттям IV Універсалу у країн Центрального Блоку виникли підстави розглядати УНР як суверенну державу, здатну самостійно укладати міжнародні договори. 27 січня 1918 р. було підписано договір між Українською Народною Республікою, з одного боку, і Німеччиною, Австро-Угорщиною, Болгарією і Туреччиною — з другого. За цим договором сторони відмовлялися від взаємних претензій щодо відшкодування збитків, заподіяних війною, обмінювалися військовополоненими, надлишками сільськогосподарських і промислових товарів, установлювали економічні відносини і паритетні курси національних валют.

Протягом першої половини 1918 р. УНР зобов'язувалася поставити до Німеччини та Австро-Угорщини велику кількість продовольства.

Після підписання договору делегація УНР не приховувала свого безпорадного стану і запросила військової допомоги. Союзники швидко погодилися, оскільки розуміли, що отримати з України продовольство можна лише за умови її фактичної окупації.

Додатком до договору стала таємна угода УНР з Австро-Угорщиною про поділ Галичини на польську і українську частини і з'єднання Східної Галичини з Буковиною в один український коронний край. Але ця домовленість не була реалізована.

Проте підписання Брестського мирного договору стало великим успіхом молоді української дипломатії. Це був перший значний акт УНР на міжнародній арені. Однак сам по собі він мало що вирішував, тому після підписання основного договору було укладено угоду з Німеччиною та Австро-Угорщиною про військову допомогу в боротьбі проти більшовиків в Україні.

IV Універсал Центральної Ради та проголошення незалежності УНР. Через наступ радянських військ керівництво Центральної Ради позбулося ілюзій щодо можливості перетворення Росії на демократичну федеративну республіку. Відокремлення від режиму більшовицької диктатури стало проблемою першочергового значення. Усе це змусило Центральну Раду прискорити проголошення незалежності УНР. На засіданні Центральної Ради 22–24 січня 1918 р. було затверджено IV Універсал, в якому говорилося, що відтепер Українська Народна Республіка стає самостійною, ні від кого не залежною, вільною, суверенною державою українського народу.

25 січня 1918 р. Центральна Рада та український уряд лишили Київ і переїхали до Житомира, а потім — у Сарни. Після цього врятувати Центральну Раду від остаточного більшовицького розгрому могла тільки військова допомога.

23. Українська Держава

Вступ німецько-австрійських військ до України. В лютому 1918 р. німецько-австрійські війська в

кількості 450 тис. чоловік вступили на територію України. В авангарді їх підрозділів ішли нечисленні українські військові частини. До квітня 1918 р. вся територія України опинилася під контролем німецької та австро-угорської армій.

2 березня 1918 р. Центральна Рада і український уряд повернулися до Києва. Населення, що пережило жахи більшовицької окупації, розстріли і погроми М. Муравйова, не знало, чого чекати від німців. У цілому політика Центральної Ради викликала в народі розчарування.

Конфлікт Центральної Ради з німецько-австрійською адміністрацією та консервативними колами України. У цей час в Україні визрівав внутрішній конфлікт, породжений невдоволенням засто-

ної частини селянства аграрним законодавством Центральної Ради, в основу якого було покладено конфіскаційний принцип.

Конфлікт земельних власників з урядом використав у своїх цілях Павло Скоропадський, який навесні 1918 р. розгорнув активну діяльність по захопленню влади. Він створив і очолив політичну організацію «Українська народна громада», яка ввійшла в контакт з Українською демократично-хліборобською партією і Спілкою земельних власників.

Зміст Брестського договору для Німеччини і Австро-Угорщини полягав в одержанні від України якомога більшої кількості продуктів. 23 квітня 1918 р. між УНР, з одного боку, і Німеччиною і Австро-Угорщиною — з другого було укладено господарський договір, за яким Україна зобов'язувалася поставити Німеччині і Австро-Угорщині 60 млн. пудів зерна і виробів із нього, 400 млн. штук яєць, 2,75 млн. пудів великої рогатої худоби, 3 млн. пудів цукру. Центральна Рада була не в змозі виконати умови договору, внаслідок чого між німецьким командуванням і українським урядом виникли серйозні розбіжності. Трагічні для Центральної Ради наслідки мав конфлікт із приводу наказу головнокомандуючого німецькими військами в Україні генерала Айхгорна, який цілком ігнорував аграрне законодавство Центральної Ради і викликав обурення її членів.

24 квітня 1918 р. на нараді керівництва військ Німеччини і Австро-Угорщини в Україні було вирішено усунути Центральну Раду. Цього дня генерал Гренер зустрівся з делегацією «Української народної громади». Сторони дійшли повного порозуміння. 26 квітня імператор Вільгельм II дав згоду на заміну українського уряду.

Фельдмаршал Айхгорн зробив усе можливе, аби переворот не викликав ніяких ускладнень. В Україні були введені військово-польові суди, обеззброєні лояльні до Центральної Ради військові підрозділи, заарештовані декілька міністрів уряду УНР.

29 квітня 1918 р. став останнім днем діяльності Центральної Ради.

Прийняття Конституції УНР. Цього ж дня Центральна Рада затвердила Конституцію Української Народної Республіки. Відповідно до неї Україна проголошувалася суверенною, демократичною, парламентською державою, заснованою на принципі поділу влади. Конституція проголошувала і гарантувала широкі громадянські права і свободи громадянам УНР, приділила багато уваги забезпеченню прав і свобод національних меншин.

І хоча Конституція УНР не набрала чинності, вона важлива як документ свого часу, бо свідчить про те, що її укладачі були ліберальними, глибоко демократичними діячами.

Переверот 29 квітня 1918 р. 29 квітня 1918 р. на з'їзді, скликаному в Києві Спілкою земельних власників, П. Скоропадського було проголошено гетьманом України. Того ж дня він оприлюднив два документи: Грамоту до всього українського народу і Закон про тимчасовий державний устрій України. У Грамоті розкривалася ідеологічна платформа тих, хто прийшов до влади; в Законі визначався державний лад України.

Центральна Рада і всі місцеві комітети розпускалися, міністри УНР та їхні заступники звільнялися з роботи. УНР перейменовувалася в Українську Державу. Верховна влада в державі належала гетьману. Він призначав голову Ради міністрів, підтверджував і відправляв у відставку уряд, представляв Україну на міжнародній арені, був верховним головнокомандувачем, мав право оголошувати амністію, вводити в країні воєнний стан. Парламентську республіку в Україні змінив тоталітарний режим. При цьому нова держава ґрунтувалася на поєднанні монархічних, республіканських і диктаторських інститутів. Соціальну основу гетьманату склали вищі прошарки суспільства: підприємці, великі власники, службовці, заможнє селянство.

Гетьман Павло Скоропадський та його уряд. Ставши при владі, П. Скоропадський задекларував свій маніфест, в якому зобов'язувався збудувати таку державну владу, яка здатна була б забезпечити населенню спокій, закон і можливість творчої праці.

Одночасно з маніфестом вийшли друком «Закони про тимчасовий державний устрій України». Замість УНР утворювалася Українська Держава. Тимчасово, до скликання парламенту, законодавча влада зосереджувалася в руках гетьмана. Він залишав за собою повноту виконавчої і судової влади. Це означало, що в Україні було покінчено з республіканською формою правління.

Головою гетьманського уряду став полтавський поміщик, виходець із старовинного козацького роду Ф. Лізогуб.

Внутрішня і зовнішня політика Української Держави. Поставлений німецькою владою гетьман змушений був підпорядковуватися її вимогам, насамперед у справі виконання умов Брестського договору.

10 вересня 1918 р. між Українською Державою, Німеччиною та Австро-Угорщиною було укладено нову господарську угоду, за якою Україна зобов'язувалася поставити 75 млн. пудів зерна, 11 млн. пудів великої рогатої худоби, 2 млн. пудів м'ясних консервів, 2 млн. штук домашньої птиці, 400 тис. пудів сала, олії, сиру, 37,5 млн. пудів залізної і 3 млн. пудів марганцевої руди.

Виконання цих домовленостей було пов'язано з примусовими заходами стосовно селянства. Гетьманський уряд прийняв закон про передачу хліба врожаю 1918 р. у власність Української Держави. У тих, хто ухилився від здавання хліба, його могли реквізувати. Напередодні жнив 1918 р. гетьманський уряд прийняв закон, яким поміщикам було надане право використовувати примусову працю селян під час збирання врожаю. З цією метою при німецьких комендатурах запроваджувалися посади «агрономічних» офіцерів.

Такі заходи гетьманського уряду викликали протест українського селянства, що вилився у повстання.

П. Скоропадський докладав великих зусиль для створення української армії, але істотних успіхів йому домогтися не вдалося, оскільки цьому активно перешкоджало німецьке командування, яке вважало небезпечним для себе існування української армії. Розуміючи це, гетьман шукав обхідних шляхів для створення збройних сил, зокрема намагався відродити козацтво.

Українська Держава в зовнішній політиці продовжила курс УНР, оскільки дотримання Брестського договору було головною вимогою німців. Пріоритетне місце в зовнішньополітичній діяльності Української Держави посідала Німеччина, про що свідчить єдиний офіційний зарубіжний візит гетьмана у вересні 1918 р. до Берліна.

Безсумнівним успіхом гетьманської дипломатії було встановлення контактів із державними утвореннями, що виникли на території колишньої Російської імперії: Фінляндією, Литвою, Грузією, Кримом та ін.

Велися активні переговори з нейтральними державами — Швецією, Данією, Італією, Іспанією, Швейцарією та ін.

У цілому гетьманський уряд проводив досить активну зовнішню політику. Українську Державу де-факто визнали 38 держав, проте розвинути ці контакти у взаємовигідні відносини не вдалося.

Особливе місце в зовнішньополітичній діяльності гетьманського уряду посідали і відносини з радянською Росією. Між ними велися тривалі і широкомасштабні переговори, але мирного договору укладено не було.

Однак до деяких сфер державного життя, зокрема культурного будівництва України, німці та австрійці ставилися байдуже, і тут гетьманський уряд зумів повною мірою проявити себе.

Було засновано 150 українських гімназій. У жовтні 1918 р. в Києві і Кам'янці-Подільському відкрито два українських університети. У Київському, Харківському та Одеському університетах по-

чали діяти кафедри української мови, літератури, історії і права.

У листопаді 1918 р. відкрилася Українська академія наук. Серед перших академіків, призначених гетьманом, були такі відомі українські вчені, як Д. Багалій, А. Кримськимй, В. Вернадський, М. Кашенко, М. Туган-Барановський, О. Левицький, Ф. Тарановський та ін. Першим президентом академії став В. Вернадський.

Трохи раніше, у серпні 1918 р., організовано Національну бібліотеку, в якій було зібрано пам'ятки духовного життя українського народу. Засновано Національний архів, Національну галерею мистецтв, Історичний музей тощо.

Ставлення політичних партій до гетьманського режиму. Прихід до влади П. Скоропадського було неоднозначно сприйнято у суспільстві, особливо в політичних колах. Українська партія соціалістів-федералістів вважала гетьманський режим недемократичним і оголосила, що стає в опозицію до уряду.

Відверто ворожу позицію щодо гетьмана зайняли соціал-демократи та есери, які закликали селянство до збройних виступів проти гетьмана.

На підтримку гетьмана виступили кадети і «Протофіс» — об'єднання промисловців, торговців і фінансистів України. Кадети стали ядром гетьманського уряду, який очолив великий земельний власник, голова Полтавського губернського земства Ф. Лизогуб. 12 із 16 членів уряду за походженням були українцями, але більшість із них виховувалася на російській політичній культурі.

Селянські повстання влітку — восени 1918 р. Нестор Махно. Спроби гетьмана П. Скоропадського повернути поміщикам земельні маєтки викликали стійкий опір з боку селянства, яке не бажало повертати конфісковане у поміщиків майно і землю. Ширилися підпали маєтків, отрави посівів, убивства поміщиків. Гетьманський уряд і німецька військова влада відповідали на це ексекуціями. Розлючені селяни утворювали партизанські загони. Більшовики й есери намагалися підпорядкувати собі цей стихійний селянський рух.

Найбільших масштабів селянська війна набула у Київській губернії. На чолі повстанського руху тут стояв колишній начальник військового округу, український лівий есер М. Шинкар, на Чернігівщині — більшовик М. Кропив'янський, на Катеринославщині в районі Гуляй-Поля — прихильник анархізму Н. Махно.

Анулювання РСФРР Брестського миру та наслідки цієї акції для України. 11 листопада 1918 р. Німеччина підписала акт про перемир'я, що означало її фактичну капітуляцію. Користуючись цим,

радянська Росія 13 листопада заявила про анулювання Брестського миру. Раднарком оголосив, що більше не вважає Україну самостійною державою. Радянським установам наказувалося вважати документи, видані українською владою, недійсними.

Одночасно Раднарком дав доручення Реввійськраді готувати вторгнення в Україну. У грудні почався наступ на Чернігів, Київ та Харків.

Поразка країн Центрального Блоку в Першій світовій війні викликала різкий поворот у зовнішньополітичній орієнтації Української Держави. 14 грудня 1918 р. гетьман у Грамоті до українського народу заявив, що Україні слід взяти участь у створенні всеросійської федерації, кінцевою метою якої має стати відновлення Великої Росії. Для цього було сформовано новий, орієнтований на Антанту уряд на чолі із С. Гербелем.

Реакція опозиційних гетьману сил виявилася негайно: почалася підготовка повстання проти режиму П. Скоропадського. Для керівництва повстанською боротьбою було створено Директорію.

Українська Держава знову була втягнута у вир громадянської війни. 14 грудня 1918 р. П. Скоропадський зрікся влади і виїхав у Німеччину.

24. Директорія УНР

Утворення Директорії. 14 листопада 1918 р. в Києві відбулося таємне засідання керівництва українських політичних партій, об'єднаних в Національний союз. На ньому були присутні селянська спілка, профспілка залізничників і українські січові стрільці. Присутні відхилили ідею негайного відновлення Центральної Ради, хоча і заявили про відновлення Української Народної Республіки. Опозиційні гетьману сили створили керівний центр повстання — Директорію у складі В. Винниченка (голова), С. Петлюри, Ф. Швеця, О. Макаренка, Б. Андрієвського. 15 листопада Директорія виступила із закликом до «збройної боротьби проти скоропадщини». Повстання, підняте Директорією, швидко поширювалося. 14 грудня 1918 р. німецькі війська залишили Київ. Того ж дня війська Директорії увійшли в столицю.

19 грудня 1918 р. після урочистостей з нагоди перемоги функції Директорії як органу, що готував повстання, вичерпалися. Лідери українських есерів наполягали на відновленні Центральної Ради, проте керівництво Директорії не бажало поступатися.

Відновлення УНР. Після зречення П. Скоропадського скасовувалася Українська Держава і проголошувалося відновлення Укра-

їнської Республіки («друга УНР»). Хоча факт відновлення УНР не був офіційно проголошений, а впливав із назви «Директорія Української Народної Республіки», фактично від УНР часів Центральної Ради бралася лише назва. Форма правління, організація владних структур «другої УНР» принципово відрізнялися від УНР доби Центральної Ради. М. Грушевський пропонував відновити саму Центральну Раду, її законодавство, створити новий уряд, який би передав владу Установчим зборам. Але всього цього не сталося. Директорія вдалася до пошуків власного, оригінального шляху в державотворенні.

Політичний курс Директорії. Перед Директорією відразу ж постали складні внутрішні і зовнішньополітичні проблеми, від успішного розв'язання яких залежала доля Української держави. Незабаром з'ясувалося, що серед членів Директорії немає єдиного погляду на форму Української держави, її соціально-економічний устрій, зовнішньополітичні пріоритети.

У питанні про форму Української держави Директорія поставила себе в скрутне становище. Почавши збройну боротьбу проти режиму П. Скоропадського, вона відкинула гетьманат як можливу форму Української держави. Директорія не відновила владу Центральної Ради. Серед членів Директорії були прихильники як парламентської республіки, так і радянської системи. Наслідком компромісу між цими антиподами став трудовий принцип, який полягав у створенні на місцях вертикалі трудових рад — повіт, губернія, а в центрі — Конгрес трудового народу.

26 грудня 1918 р. було сформовано уряд — Раду Народних Міністрів УНР, який очолив український соціал-демократ В. Чеховський.

Трудовий конгрес. 23 січня 1919 р. розпочав роботу Конгрес трудового народу. Із 593 депутатів, як передбачав виборчий закон, на Конгрес прибуло понад 400, із них 36 представників Західноукраїнської Народної Республіки. Всі суперечності в поглядах на форму Української держави, її соціально-економічний устрій, зовнішньополітичні орієнтири виявилися в ході роботи Конгресу. 28 січня Конгрес трудового народу прийняв Закон про форму влади в Україні, відповідно до якого вся повнота влади тимчасово переходить до Директорії. Вона одержувала право видавати закони, здійснювати верховне управління в країні, формувати уряд. Закон визнав владу Директорії легітимною.

Внутрішньополітичні проблеми значною мірою були зумовлені зовнішньополітичним становищем України. Країни Антанти вба-

чали в ній супротивника і різновид більшовизму. Антанта з підозрою ставилася до відновлення УНР, бо, відстоюючи плани відновлення єдиної і неподільної Росії, вважала Україну її південною частиною. Наприкінці 1918 р. країни Антанти розпочали інтервенцію на Півдні Росії, висадивши в Одесі 15-тисячний англо-французький десант.

Більшовицька агресія проти УНР. 11 листопада 1918 р. Німеччина підписала акт про перемир'я, що означало її капітуляцію. Для радянської Росії відкрилась можливість анулювати Брестський мир і готуватися до військового походу на Україну.

Для керівництва вторгненням була створена Українська революційна військова рада у складі Й. Сталіна, Г. Пятакова, В. Затонського і В. Антонова-Овсієнка. Аби надати акції хоч якоїсь легітимності, 28 листопада був проголошений Тимчасовий робітничо-селянський уряд України на чолі з Г. Пятаковим.

В грудні 1918 р. 1-а повстанська дивізія почала наступ на Чернігів і Київ. 2-а дивізія наступала на Харків. 3 січня радянські війська вступили до Харкова, з ними — Тимчасовий уряд України.

За якийсь місяць стратегічне становище в північних районах України різко змінилось. Причини крилися не стільки в наступі червоної армії, скільки у розкладі військ Директорії.

Війська Антанти на Півдні України. Восени 1918 р. керівні кола Антанти стурбувало те, що поразка Німеччини створить вакуум влади в Україні. Антанта вирішила замінити німецькі та австро-угорські гарнізони на власні. 16 листопада флот Антанти увійшов у Чорне море і висадив десант загальною кількістю 60 тис. чоловік.

Появу Директорії Антанта зустріла вороже. Нехтуючи гетьманську адміністрацію, вона не поспішала визнавати й відновлену УНР. Директорія хоча і мала десятки тисяч загартованих у боях повстанців, але знаходилася у складному становищі, оточена з усіх боків ворогами: на заході — армія Ю. Пілсудського, на півночі і сході — Л. Троцького, на півдні — А. Денікіна.

За цих умов основну боротьбу з інтервентами взяли на себе ліві есери й більшовики, які розгорнули в зоні окупації партизанські дії.

На початку лютого 1919 р. радянські війська разом з партизанами підійшли до зони, контрольованої інтервентами. Після боїв під Вознесенськом війська Антанти були змушені відступити, а в березні—квітні вони залишили чорноморські порти.

Поразка Директорії. Після анулювання Росією Брестського миру на зламі 1918—1919 рр. стратегічне становище на півночі України різко змінюється, війська Директорії зазнають поразок.

Наприкінці листопада 1918 р. у Курську більшовики створили маріонетковий Тимчасовий робітничо-селянський уряд України, підтримуваний Раднаркомом Росії. Цей уряд, сформувавши свої збройні сили, почав тіснити війська Директорії. На частині території України було відновлено радянську владу.

Директорія пішла на поступки Антанті. З її складу вийшов В. Винниченко. С. Петлюра і Ф. Швець вийшли з УСДРП. В. Чеховського на посаді прем'єра змінив С. Остапенко. Однак це не врятувало ситуацію. В Україні швидко поширювалася анархія. Збройні з'єднання, очолювані отаманами Махно, Зеленим, Григор'євим, діяли на свій розсуд, часто змінюючи орієнтацію то на білих, то на червоних. Всеволоддя і свавілля отаманів стали прикметою часу.

25. Західноукраїнська Народна Республіка (ЗУНР)

Проголошення Західноукраїнської Народної Республіки. Поразка Австро-Угорщини в Першій світовій війні поставила на поря-

док денний питання про самовизначення націй, що входили до складу цієї імперії.

18 жовтня 1918 р. у Львові скликано нараду депутатів австрійського парламенту від Галичини і Буковини, де було обрано Українську Національну Раду. Серед її членів були А. Шептицький, Ю. Романчук, К. Левицький, В. Стефаник, С. Дністрянський. Головою було обрано Є. Петрушевича.

Українська Національна Рада взяла на себе установчі функції, заявивши, що: 1) українські землі в складі Австрії становлять єдину етнічну спільність; 2) відтепер вони представляють єдину Українську державу; 3) найближчим часом для нової держави буде прийнята Конституція; 4) на майбутній мирній конференції український народ мають представляти власні органи. Це рішення було прийнято 19 жовтня 1918 р., що і вважається днем проголошення Західноукраїнської Народної Республіки (ЗУНР). Її територія складала близько 70 тис. кв. км, де мешкали понад 6 млн. чоловік.

Організація влади на західноукраїнських землях. Вищим органом влади ЗУНР стала Українська Національна Рада.

4 січня 1919 р. Українська Національна Рада створила так званий «Виділ Української Національної Ради» у складі 9 чоловік. Це був постійно діючий орган Української Національної Ради, який одночасно виконував функції колективного глави держави.

Виконавчим органом ЗУНР став створений 9 листопада 1918 р. уряд — Державний Секретаріат. Його очолив К. Левицький.

Одним з перших кроків уряду ЗУНР було створення Української галицької армії (УГА). Однак сформувати достатнє власне військо на практиці уряду не вдалось. Після жорстоких боїв 22 листопада польські збройні сили зайняли Львів. Уряд ЗУНР був змушений переїхати до Тернополя.

Яскравим свідченням схильності лідерів ЗУНР до ідеї правової, демократичної держави стало прийняття 13 листопада 1918 р. Конституції ЗУНР. Її положення зводилися до такого: 1) держава, проголошена 19 жовтня 1918 р., має назву Західноукраїнська Народна Республіка; 2) до її складу входять усі українські етнічні території, що знаходилися в складі Австро-Угорщини; 3) ця територія становить Західноукраїнську Народну Республіку; 4) сувереном у ній є весь народ, що обирає своїх представників у Сейм ЗУНР, а до того часу Українська Національна Рада і Державний Секретаріат здійснюють владу; 5) гербом ЗУНР є золотий лев на синьому полі.

Польсько-український конфлікт. 18 жовтня 1918 р., коли Австро-Угорська імперія розпалася, у Львові зібралися представники громадськості, щоб утворити Національну Раду — вищий орган майбутньої держави. Рада задекларувала претензії на етнографічні українські землі в складі імперії — Східну Галичину, Лемківщину, північно-західну частину Буковини та Закарпаття.

Відроджена Польща також готовилася взяти владу в Галичині. Щоб запобігти цьому, Національна Рада в ніч на 1 листопада зайняла збройними силами Львів, а потім і всю територію Східної Галичини, що призвело до глибокого військового польсько-українського конфлікту.

Створення Української Галицької Армії. Першим кроком уряду ЗУНР було створення Української Галицької Армії (УГА). Однак сформувати власне велике військо він не встиг, і польські збройні сили після жорстоких боїв 22 листопада зайняли Львів. Уряд ЗУНР змушений був переїхати до Тернополя.

Злука УНР і ЗУНР. Одним із найважливіших напрямків діяльності ЗУНР було прагнення до об'єднання зі східноукраїнськими землями в єдину соборну Українську державу. Для укладення договору було сформовано спеціальну делегацію ЗУНР на чолі з Л. Бачинським. 1 грудня 1918 р. у Фастові було укладено попередній «договір про злуку». 3 січня 1919 р. Українська Національна Рада затвердила й оприлюднила цей договір і доручила урядові вжити заходів щодо реалізації ідеї соборності української нації. Урочистий акт соборності — злуки відбувся 22 січня 1919 р. на Софійській

площі в Києві. Після цього ЗУНР стала називатися Західною областю Української Народної Республіки.

Відаючи належне акту соборності як важливій і довгоочікуваній події в історії консолідації української нації, слід урахувувати, що фактичного об'єднання не сталося. Це зумовлювалося витисненням польськими військами адміністрації ЗУНР із західноукраїнських земель і вторгненням радянських військ в УНР. Серйозної шкоди справі фактичного об'єднання українських земель завдавало особисте суперництво С. Петлюри та Є. Петрушевича.

Поглинення Північної Буковини, Бессарабії та Закарпаття іноземними державами. До державного самовизначення і соборності з Наддніпрянською Україною прагнули українці Буковини і Закарпаття.

Буковина направила своїх представників на збори Української Національної Ради у Львові 18 жовтня 1918 р., а 25 жовтня створила власну філію Української Національної Ради — Український крайовий комітет у Чернівцях.

Проте добитися незалежності буковинці не змогли і опинилися під владою Румунії. 11 листопада 1918 р. румуни оволоділи Чернівцями. Сен-Жерменська конференція 1918 р. визнала всю Буковину за Румунією.

Аналогічно розвивалися події й у Закарпатті. В липні 1918 р. на з'їзді в Гомстеді закарпатські українці висловилися за приєднання до Галичини. Однак в листопаді на з'їзді в Скрентоні більшість учасників з'їзду виступила за приєднання Закарпаття до Чехословацької Республіки.

26. Україна в 1919 р.

Формування більшовицького режиму в Україні та його політика.

Наприкінці 1918 р. більшовики знову захопили владу в Україні. Систему влади очолив створений 9 листопада 1918 р. в Курську Тимчасовий робітничо-селянський уряд України. 6 січня він установив нову назву держави — Українська Соціалістична Радянська Республіка (УСРР). Діяльність уряду суттєво гальмувалася через суперництво за лідерство між Г. П'ятаковим і С. Артемом. За рекомендацією В. Леніна на посаду голови уряду було призначено Х. Раковського.

Християн Раковський. На посаді голови уряду працював до 1923 р. Він був людиною виняткової обдарованості і незвичайної долі: нащадок національного героя Болгарії Г. Раковського, учень Г. Плеханова, автор десятки книжок, сотень статей, ініціатор створення соціал-демократичних партій Болгарії і Румунії, учасник усіх кон-

гресів Комінтерну, в'язень болгарських, німецьких, російських, французьких, швейцарських і румунських тюрем. Засуджений радянською владою до 20 років позбавлення волі. Розстріляний 11 вересня 1941 р. Реабілітований у лютому 1988 р.

Націоналізація промисловості. Аграрна реформа. Продовольча диктатура. У березні 1919 р. на III Всеукраїнському з'їзді рад було затверджено конституцію УСРР.

Основний закон УСРР у питаннях структури і повноважень державних органів, виборчої системи, прав і свобод громадян дублював відповідні положення конституції РСФРР 1918 р.

Однак конституція України залишалася лише декорацією: державне і соціально-економічне будівництво в Україні здійснювалося за цілком іншими законами.

У 1919 р. в умовах громадянської війни стрижень внутрішньої політики в УСРР, її економічну основу становили воєнно-комуністичні методи, взяті на озброєння з радянської Росії.

Найхарактернішими рисами воєнного комунізму були прискорені темпи націоналізації промисловості, згортання товарно-грошових відносин і заміна їх усілякими розкладками, насамперед продовольчою, перехід до усупільненого виробництва в сільському господарстві шляхом створення комуни, артілі. В політичній сфері воєнний комунізм проявлявся у спробі затвердити диктатуру пролетаріату, що тлумачилася як встановлення однопартійної, більшовицької системи в країні. Це стало підґрунтям диктатури комуністичної партії, а з часом — її верхівки.

У відповідь на спроби перетворити поміщицькі маєтки на радянські господарства, де б позбавлені власності селяни працювали як робітники на державному підприємстві, прокотилася хвиля селянських виступів. Першим підняв бунт проти уряду отаман Зелений. Масштабними були виступи отамана Григор'єва, загони якого захопили Миколаїв, Херсон, Катеринослав, Кременчук, Умань, Черкаси.

Наступ білогвардійців в Україні. Денікінський режим. Піднесенням селянського руху скористався генерал А. Денікін. У серпні 1919 р. територія України була зайнята білогвардійськими військами під його проводом. А. Денікін розпочав з відновлення поміщицького землеволодіння, чим відразу відштовхнув від себе селян. Встановлений білогвардійською владою продовольчий податок був не краще радянської продрозкладки. На підприємствах ліквідовано 8-годинний робочий день. Будучи поборником «єдиної і не-

подільної» Росії, А. Денікін не визнавав державної незалежності України. Більше того, він придушував будь-які ознаки українського національного життя. Не дозволялося розмовляти українською мовою і видавати нею книги і газети. Були закриті національні школи і Академія наук. У Києві було знищено погруддя Т. Шевченка. Територія України була поділена на три області: Харківську, Київську і Новомосковську, де управляли денікінські генерали.

Як наслідок восени 1919 р. в партизанських загонах, що виступали проти А. Денікіна, налічувалося понад 100 тис. чоловік.

Контрнаступ радянських військ і поразка денікінців. У жовтні 1919 р. радянські війська досягли значної переваги над денікінськими у живій силі і артилерії. У середині листопада червона армія розгромила денікінську кінноту. Білогвардійці почали відступати на Ростов і Крим. 15 грудня 1919 р. радянські війська зайняли Київ. Успішним був в Україні наступ армій, якими командував Л. Троцький.

У цей час активізувала свою діяльність армія УНР, але найважливішу роль у розгромі денікінського тилу зіграли загопи Н. Махна.

5 серпня 1919 р. Н. Махно видав наказ про створення Революційної повстанської армії України. За своєю структурою вона складалася з чотирьох корпусів — 40 тис. піхотинців і 10 тис. кавалеристів. Армія мала на озброєнні 1000 кулеметів і 20 гармат. Особовий склад переміщався на 12 тис. тачанках, що робило армію дуже мобільною. Протягом доби вона могла проходити понад 100 км.

27 вересня 1919 р. у районі с. Перегонівка відбувся вирішальний бій між денікінцями і махновцями. З усіх поразок Добровольчої армії в Україні ця була найбільш нищівною: армія втратила близько 18 тис. солдатів і офіцерів.

27. Україна в 1920 р.

Відновлення більшовицького режиму. На початку 1920 р. в Україні була знову відновлена радянська влада.

Українська державність мала формальний характер. Більшовики не поспішали з проведенням виборів у ради. Продовжували діяти надзвичайні органи влади — ревкоми, склад яких не обирався, а призначався.

Формальне визнання радянською Росією незалежності УСРР. Маючи негативний досвід двох війн з УНР, більшовицький керівний центр намагався зробити все, аби в очах українського народу новий прихід червоної армії не виглядав як чергова окупація. У листопаді 1919 р. Х. Раковський звернувся до В. Леніна з листом під назвою «Тези з українського питання», в якому йшлося про не-

обхідність подальшого існування УСРР як незалежної держави, але при об'єднанні оборонного і господарсько-економічного апарату. Цей документ розглядався на політбюро ЦК РКП(б), пленумі ЦК, і VIII Всеросійська партійна конференція затвердила його як резолюцію «Про радянську владу на Україні».

Резолюція проголошувала, що РКП(б) визнає самостійність УСРР. На практиці ця резолюція дала змогу більшовикам зайнятися організацією влади, зустрічаючи замість опору співробітництво з боку найпопулярнішої серед селянства партії боротьбистів.

Всеукраєвком. 11 грудня 1919 р. у Москві було затверджено п'ятиособовий Всеукраєвком: Г. Петровський (голова), Д. Мануїльський, В. Затонський — від більшовиків, Г. Гринько — від боротьбистів, В. Качинський — від боротьбистів.

Нове керівництво пріоритетним напрямом проголосило земельну політику, яка здійснюватися з особливою увагою до інтересів трудящих селян, бо розуміло, що попередня радянська влада в Україні була зметена не стільки денікінцями, скільки селянськими повстаннями.

Наприкінці лютого 1920 р. Всеукраєвком припинив своє існування. Влада була передана уряду — Раднаркому на чолі з Х. Раковським і вищому законодавчому органу — ВУЦВК, який очолив Г. Петровський.

Відновлення політики «воєнного комунізму». У 1920 р. продовжували панувати воєнно-комуністичні методи господарювання. З новою силою розгорнулася націоналізація промисловості. В руки держави перейшло 11 тис. промислових підприємств. У 1920 р. було створено Українську трудову армію. Підприємства забезпечували робочою силою 30 тис. її бійців, нерідко в примусовому порядку.

У не менш важкому стані знаходилося село. Основним тягарем для селян, як і раніше, залишалася продрозкладка. У 1920 р. вона була поширена ще й на олію, яйця, окремі види овочів та ін. Все це перетворювало продовольчу політику на один із компонентів класової боротьби в Україні. Каральна політика в цей час набула величезного розмаху. Протягом року в Україні було створено 18 концентраційних таборів, через які пройшли 25–30 тис. чоловік.

Жорстока воєнно-комуністична політика розорила село і породила продовольчу кризу в місті. У відповідь на це ширився повстанський рух, який набув загрозливих масштабів для радянської влади. Кількість збройних сил, кинутих на боротьбу з повсталими селянами, за словами Ф. Дзержинського, становила 18 піхотних бригад (107 батальйонів), 1 кавалерійську дивізію (5 полків), 6 артилерійських батареї (24 гармати).

Напрямки комуністичного руху в Україні (КП(б)У, УКП(б), УКП).

Більшовики намагалися перетворити свою партію на державну. Для цього було необхідно створити в Україні однопартійну систему. РКП(б) не мала в Україні міцних позицій, доки тут існували інші комуністичні партії, що справляли значний вплив на селянство. Однією з таких партій була Українська комуністична партія боротьбистів — УКП(б). Наприкінці 1919 р. відбулися переговори між центральними комітетами КП(б)У і УКП(б). Лідери боротьбистів були змушені укласти угоду про спільні дії на умовах, запропонованих більшовиками, бо не могли дозволити собі збройну боротьбу з ними. У березні 1920 р. ЦК УКП(б) прийняв рішення про самоліквідацію. За індивідуальними заявами до КП(б)У було прийнято 4 тис. боротьбистів (приблизно 1/5 членів партії). Решта боротьбистів, що потрапляли в поле зору органів Всеукраїнської незвичайної комісії (ВУНК), нещадно знишувалися.

Слід за боротьбистами КП(б)У поглинула боротьбистську партію, яка налічувала 7700 членів. У червні 1920 р. вони змушені були прийняти рішення про самоліквідацію і входження до КП(б)У за індивідуальними заявами.

В УСРР діяла Українська комуністична партія — УКП. Вона налічувала кілька сотень членів і була відірвана від села, а відтак, не становила загрози для більшовиків і отримала дозвіл на легальне існування на певний час.

Усунувши з політичної арени інші партії, КП(б)У стала однією із всесильних складових державного апарату. Рішення її політбюро завжди передували постановам ВУЦВК і Раднаркому УСРР і визначали їх зміст.

Варшавська угода між УНР і Польщею. Відчайдушні зусилля щодо збереження української національної держави розпочала Директорія на чолі з Симоном Петлюрою. У Варшаві 21–23 квітня 1920 р. було підписано політичну і воєнну конвенції між УНР і Польщею з метою досягнення єдності дій у боротьбі з більшовиками. Відповідно до першої польський уряд визнавав Директорію «верховною владою в Україні». Директорія ж, у свою чергу, погоджувалася на відновлення Польської держави в кордонах 1772 р. Це була зрада національним інтересам українського народу, оскільки в цьому разі до складу Польщі повинні були ввійти Східна Галичина, частина Волині та Полісся — територія площею 100 тис. кв. км із населенням близько 10 млн. чоловік. Директорія дала згоду на відновлення прав польських поміщиків на землі в межах самої УНР. Воєнна конвенція передбачала спільні дії польських і українських

військ у поході проти радянської Росії. Керівництво військами УНР переходило до головного командування Польської республіки. М. Грушевський і В. Винниченко засудили позицію С. Петлюри.

Наступ польсько-українських сил і взяття Києва. 25 квітня 1920 р. Ю. Пілсудський розпочав наступ на Україну силами трьох польських армій чисельністю майже 150 тис. чоловік. Ефект раптовості дав змогу його військам захопити значну територію України і 6 травня вступити до Києва.

Обіцяне С. Петлюрою народне повстання в Україні не відбулося. Навпаки, вторгнення поляків викликало глибоке обурення населення. На окупованій території розпочався партизанський рух, який істотно порушував комунікації польської армії.

Контрнаступ радянських військ був настільки вдалим, що війська М. Тухачевського 13 серпня 1920 р. заволоділи населеним пунктом за 23 км від Варшави. Але, відірвані від баз постачання, вони зазнавали значних втрат і були змушені відступити.

У жовтні 1920 р. перемир'я зафіксувало згоду радянської сторони на те, аби Західна Білорусія і Західна Україна залишилися в кордонах Польської держави.

18 березня 1921 р. у Ризі делегація РСФРР і УСРР та делегація Польської республіки підписали мирний договір, за яким до Польщі відходили західноукраїнські і західнобілоруські землі. Натомість Польща визнавала незалежність радянської України і Білорусії.

Розгром більшовиками військ П. Врангеля і махновського руху. Добровольча армія, очолювана А. Денікіним, рятуючись від остаточного розгрому, укріпилася на Кримському перешийку. 4 квітня 1920 р. А. Денікіна на посаді головнокомандуючого заступив П. Врангель. Він реорганізував армію, відродив її боєздатність та істотно змінив політичний курс свого попередника. П. Врангель відмовився від ідеології «єдиної і неподільної» Росії і спробував створити на невеликій території порядок, про який мріяв народ. Однак масового припливу селян у білу армію не відбулося, а розгром військ П. Врангеля наприкінці 1920 р. у Криму поклав край громадянській війні в Україні, переможцями з якої вийшли більшовики.

Позбавлена військової підтримки Директорія вже не могла чинити серйозний опір наступаючим радянським військам. 16 листопада 1920 р. було взято Кам'янець-Подільський — резиденцію Директорії, 18 листопада — Проскурів. Через два дні Директорію і залишки її військ було інтерновано до Польщі.

На зламі 1920–1921 рр., після розгрому військ П. Врангеля, радянський уряд кинув червону армію на розгром махновщини. Се-

ляни, котрі підтримували повстання Н. Махна, розстрілювалися тисячами. Однак більшовикам не вдалось загасити полум'я селянської війни, спрямованої проти продрозкладки, заборони торгівлі, свавілля надзвичайних комісій, диктатури комісарів.

28. Культура і духовне життя в Україні у 1917-1920 рр.

Револьюційні події в Україні в 1917 р. поклали початок потужному сплеску національно-патріотичних почуттів українського народу. Головним його виявом стало прагнення до політичної консолідації і державного відродження України. Дуже багато для цього зробила Центральна Рада.

Проте зльоту національно-патріотичних почуттів українського народу перешкоджали більшовики з їх відверто ворожим ставленням до українського руху. Один із лідерів більшовиків в Україні Х. Раковський взагалі ставив під сумнів самий факт існування українського народу. Російські більшовики дивилися на Україну з суто утилітарних позицій. Росія не може існувати, говорив Л. П'ятаков, без українського цукру, промисловості, вугілля, крупи тощо.

Однак, незважаючи на протидію, українізація суспільно-політичного життя в період Центральної Ради досягла значних висот, що проявилось в літературі, освіті, книговидаванні, періодичній пресі.

Цю тенденцію було продовжено гетьманом П. Скоропадським. Особливо суттєвою вона була у сфері освіти і науки. Широко відомі досягнення гетьманського уряду в справі створення українських національних шкіл і гімназій, університетів, національних архіву і бібліотеки, Української академії наук.

Величезну роль у духовному житті українського народу відіграла релігія. За гетьмана П. Скоропадського було засновано Українську автокефальну церкву.

У часи Директорії політика українізації в деяких питаннях перетворилася на фарс. Після вступу військ Директорії до Києва запровадження української мови зводилося лише до насильницької заміни вивісок і афіш у місті, що тільки дратувало населення.

29. Українська СРР в умовах нової економічної політики (1921–1928)

Внутрішнє і міжнародне становище. Зусилля більшовиків протягом 1918–1920 рр. створити безтоварну централізовану економіку мали згубні наслідки для України. Спочатку кризові явища в одержавленій економіці можна було списувати на війну, а не на реформи. Однак ці явища посилювалися на рубежі 1920–1921 рр., коли війна закінчилася.

Українські селяни особливо активно протестували проти насильницького вилучення продовольства (продрозкладки). Цей протест виявлявся в зниженні посівних площ і продуктивності праці, зведенні їх до рівня споживчих потреб селянства, а часом набував форми партизанської війни.

Для реквізиції продовольства більшовики утримували величезну армію, що й поглинало його левову пайку. Зростала загроза голоду в містах. Робітничий пайок скоротився до чверті фунта (близько 100 г), та й то видавався не щодня. Це призводило до катастрофічного зниження продуктивності праці в промисловості, змушувало робітників залишати підприємства та йти в село. До цього слід додати, що воєнні дії, які відбувалися на території України майже безперервно протягом семи років, завдали величезної шкоди її народному господарству. Загальні збитки становили 10 млрд. золотих карбованців.

Незважаючи на таке складне економічне становище, УСРР після закінчення громадянської війни активно виходить на міжнародну арену. Перша мирна угода УСРР підписана 14 лютого 1921 р. з Литвою. Цього ж року було встановлено дипломатичні відносини з Латвією та Естонією. 18 березня 1921 р. підписано Ризький мирний договір, яким нормалізувалися відносини УСРР і Польщі. Цей договір нейтралізував діяльність уряду УНР. 2 січня 1922 р. підписано договір про дружбу між Туреччиною та УСРР, що істотно активізував зовнішню торгівлю України. Частка Туреччини в ній становила 45 %. У квітні 1921 р. було знято напруженість у відносинах із Німеччиною шляхом підписання угоди про обмін військово-виполоненими й інтернованими особами.

На початку 20-х років Україна здійснила справжній дипломатичний прорив. Він став можливим значною мірою завдяки зусиллям Х. Раковського, який контактував із головними європейськими політиками і користувався великим авторитетом у радянського керівництва.

Однак на рубежі 1921–1922 рр. дипломатична активність УСРР знижується. Це було зумовлено як небажанням великих держав визнавати всі радянські республіки, що виникли на руїнах Російської імперії, так і посиленням центристських тенденцій з боку Москви.

У квітні 1922 р. УСРР була змушена ліквідувати свої дипломатичні представництва в країнах Прибалтики. В жовтні 1922 р. ЦК КП(б)У прийняв постанову про згортання апарату Наркомату закордонних справ УСРР. Остаточну крапку в зовнішньополітичній діяльності УСРР поставило утворення Союзу РСР. У серпні 1923 р. всі посольства і дипломатичні служби УСРР було з'єднано з апара-

том союзного Наркомату закордонних справ, а Наркомат закордонних справ УСРР ліквідовано.

Політична криза на початку 1921 р. Колосальна розруха народного господарства України в перебігу Першої світової і громадянської війн, поєднана зі спробами більшовиків побудувати не сумісну з інтересами переважної більшості населення економічну модель, призвела на зламі 1920–1921 рр. до глибокої політичної кризи.

По-перше, вона виявилась в порушенні союзу робітничого класу і селянства. Останнє, незадоволене продрозкладкою, зі зброєю виступило проти радянської влади. І без того вузький прошарок пролетаріату в Україні за цей період зменшився в 10 разів унаслідок загибелі на фронтах і переходу до села через голод.

По-друге, виникла внутрішньопартійна криза з приводу шляхів подолання цих негативних наслідків. У РКП(б) існувало 10 платформ виходу країни з кризи — від посилення репресивних заходів (Троцький, Сокольников) до повернення до демократичних порядків (Медведев, Коллонтай).

Це збільшувалося складною міжнародною обстановкою, яка могла через скрутне внутрішнє становище країни викликати нову інтервенцію і загибель радянської влади.

Статус УСРР у складі Радянського Союзу та ставлення політичних сил і населення України до її членства в СРСР. І з'їзд Рад СРСР 30 грудня 1922 р. затвердив Декларацію і Договір про утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік. Його фундаторами стали чотири республіки — РСФРР, УСРР, БСРР і ЗСФРР (Азербайджан, Вірменія, Грузія).

Цій події передували воєнно-політичний союз радянських республік (1919 р.), договірна федерація (1920 р.) і дипломатичний союз (1922 р.). Головним у всіх цих угодах було прагнення здійснити централізацію радянських республік, звузити їхні повноваження і зосередити всі важелі управління в Москві. Активним прихильником такої концепції був Й. Сталін. Це зустріло опір з боку лідерів союзних республік, зокрема Х. Раковського, який наполягав на наданні реальних гарантій рівноправності і суверенності республікам у рамках СРСР. З ініціативою надання союзним республікам більшої свободи він виступив на XII з'їзді РКП(б) у квітні 1923 р. Однак делегати з'їзду його не підтримали, і в липні цього ж року Х. Раковського було усунуто з посади голови уряду України і призначено повноважним представником СРСР в Англії.

У цей час процес ліквідації суверенності України вступає в завершальну фазу. 26 січня 1924 р. II з'їзд Рад СРСР прийняв першу

союзу конституцію. В ній було окреслено коло питань, що знаходились у віданні союзних органів влади: зовнішня політика, кордони, збройні сили, транспорт, зв'язок, планування народного господарства, оголошення війни та укладання миру.

Формально кожна союзна республіка мала право виходу зі складу СРСР, але механізму такого виходу не було передбачено.

Неп і особливості його впровадження в Україні. Політика «воєнного комунізму» після закінчення громадянської війни з кожним днем збільшувала безодню, що розділяла владу й основну масу населення — селянство. Усвідомлюючи це, більшовики змушені були істотно переглянути свою економічну політику.

Поява нової економічної політики (неп) як нової моделі господарювання була зумовлена низкою об'єктивних причин: 1) закінчення війни і перехід до мирного будівництва; 2) криза в економіці, що мала тенденцію до посилення, сприяла відмові від воєнно-комуністичної доктрини; 3) невдоволення селян продрозкладкою, що періодично виливалося у збройні повстання, на придушення яких направлялася армія (77 % її особового складу — селяни); 4) спад світового революційного руху, який розвіяв надії на перемогу світової революції і допомогу західного пролетаріату.

Неп серйозно вплинув на розвиток України. Замість реквізиції зерна уряд оподатковував селян. На розвиток положень X з'їзду РКП(б) ВУЦВК ухвалив закон про заміну продрозкладки податком, а Раднарком УСРР — декрет про норми і розмір цього податку. Продподаток із врожаю 1921 р. визначався в розмірі 117 млн. пудів замість установленої раніше продрозкладки в 160 млн. пудів. Сплативши податок, селяни могли продавати надлишки зерна за ринковими цінами.

Для стимулювання промислового сектору економіки було ліквідовано урядовий контроль над внутрішньою торгівлею, в оренду колишнім власникам поверталися невеличкі підприємства, залучався іноземний капітал у формі концесій, загальну трудову повинність замінено вільним набором робочої сили, здійснено перехід до відрядної заробітної плати, створено єдиний центр планування — Держплан тощо. При цьому уряд зберігав «командні висоти» в економіці: важкій промисловості, банківській справі, транспорті, зовнішній торгівлі.

Перехід до непу сприяв розгортанню кооперативного будівництва в Україні. У 1921 р. в республіці було сформовано єдину систему споживчої кооперації. До кінця 20-х років усіма видами кооперації було охоплено 85 % господарств.

Причини і масштаби голоду 1921–1922 рр. в Україні. Перші роки непу не обходилися без катаклізмів, одним з яких був голод.

Протягом 1921–1923 рр. по Україні прокотилися дві хвилі голоду. Катастрофічна посуха спричинила неврожай 1921 р., що загостило ситуацію з хлібом в основних зернових районах Росії і на півдні України. В УСРР було зібрано 30 % врожаю порівняно з 1916 р., 25 % її населення голодувало.

Взимку 1922–1923 рр. в Україні почалася друга хвиля голоду. Його спричинило інтенсивне вивезення зерна за межі республіки. За неповними даними, з УСРР було вивезено майже 18 млн. пудів зерна: 2,5 млн. пудів у РСФРР і понад 15 млн. пудів на експорт.

Проте була ще одна, мабуть, головна причина трагедії 1921–1923 рр. Численними конфіскаціями продовольства уряд штучно посилював голод і використовував його як ефективний засіб придушення антибільшовицького повстанського руху. Те, що не могли подолати зброя і каральні акції, подолав голод.

Культурне і духовне життя народу в роки непу. У 1923 р. XII з'їзд партії поклав початок політиці коренізації. Зміст її полягав у тому, аби керівництво партійних комітетів і державних структур радянських республік поповнювалося представниками корінної національності. Повинні були широко використовуватися національні мови. Політика українізації мала позитивні моменти. Так, у 1922 р. українською мовою велося лише 20 % урядових справ, а в 1927 р. — 70 %. Зросла кількість українців у державних установах. У 1923 р. українці становили 35 % урядових службовців і 23 % членів партії. У 1926–1927 рр. їхня частка склала відповідно 54 і 52 %.

Найбільших успіхів політика українізації досягла у сфері освіти. Під час революції в Україні було 40 % письменого міського населення, а через десять років — 70 %. У селі письменність зросла з 15 до 50 %.

Відродження переживала й українська преса. Так, якщо в 1922 р. тільки 27 % книжкових і журнальних видань і 10 % газет виходили українською мовою, то в 1927 р. — більше половини всіх видань (із 426 республіканських газет 373 виходили українською мовою).

Особливо яскраво свіжі віяння проявилися в літературі. В 1922 р. у Харкові під керівництвом С. Пилипенка було створено першу масову літературну організацію «Плуг», яка об'єднала 200 письменників і тисячу літераторів-початківців. Через рік В. Блакитний організував літературну групу «Гарт».

Одночасно виникали невеличкі групи ідеологічно нейтральних письменників і художників. Серед символістів найбільше виділявся П. Тичина, футуристів — М. Семенко, неокласиків — М. Рильсь-

кий і М. Зеров. Найвідомішим драматургом того часу був М. Куліш. Його перші п'єси поставив режисер Л. Курбас на сцені театру «Березіль» у Харкові.

Великі зміни відбулися у вищій освіті. Університети було реорганізовано в інститути: медичного, технічного, агрономічного і педагогічного профілів. Серед студентів українці становили 53 %.

20-ті роки стали періодом відродження науки й особливо українознавства. Серед визначних учених того часу слід назвати М. Грушевського, В. Вернадського, Д. Багалія.

30. Сталінська індустріалізація в Україні

Перехід до форсованої індустріалізації. План розвитку народного господарства був сприятливим для

України. З 1500 нових промислових підприємств, що споруджувалися в СРСР, 400 припадало на Україну. Деякі з них мали гігантські масштаби.

Однак фінансування індустріалізації планувалося здійснювати за рахунок заниження цін на сільськогосподарські продукти, які держава купувала в селян, та істотного обмеження реальної заробітної плати робітників і службовців.

Приймаючи директиви щодо розвитку народного господарства в першій п'ятирічці, XV з'їзд ВКП(б) (грудень 1927 р.) виходив із реальних можливостей. Проте одночасно з'їзд проголосив пріоритет державного плану над ринком. Йшлося про те, щоб товарообмін поступово перетворився на продуктообмін, а торговий апарат поступився місцем апарату «соціалістичного розподілу продуктів».

Незабаром у настроях керівництва країни відбувся різкий перелом щодо питань про темпи індустріалізації. Резолюції XV з'їзду намічали надзвичайно високий щорічний приріст промислової продукції — 19 %. Однак XVI конференція ВКП(б) затвердила «оптимальний» варіант — до 22 %. У 1928 р. Сталін став вимагати підсилення «теперішнього темпу розвитку індустрії», у 1929 р. вже йшлося про необхідність «будь-якими засобами», «за будь-яку ціну» прискорити розвиток промисловості. На XVI з'їзді партії Сталін закликав до перегляду п'ятирічного плану, стверджуючи, що в окремих галузях п'ятирічку можна виконати «в які-небудь 2,5–3 роки». Водночас він попереджав: «Люди, які базикають про необхідність зниження темпу розвитку нашої промисловості, є ворогами соціалізму».

Політика комуністичного штурму зустріла опір з боку М. Бухаріна, О. Рикова, М. Томського. Однак розумну позицію цих ав-

торитетних політиків було названо «правим ухилом» і піддано нещадній критиці.

Проте «підхльостування» країни принесло протилежний результат. Не були виконані завдання, намічені п'ятирічним планом, не кажучи вже про їх перевиконання.

Результати перших п'ятирічок. Перша п'ятирічка (1928–1932) характеризувалася форсованими темпами розвитку важкої промисловості (20–22 %). В Україні було побудовано велетенські заводи з випуску сільськогосподарської техніки: Харківський тракторний завод, Харківський завод «Серп і Молот», Запорізький завод «Комунар». Створено міцну енергетичну базу — Дніпрогес і десятки менш потужних електростанцій. Розширено і оновлено металургійну базу. Побудовано нові заводи «Запоріжсталь», «Азовсталь», «Криворіжсталь». Реконструйовано металургійні заводи в Дніпропетровську, Дніпродзержинську, Макіївці, Комунарську.

Другий п'ятирічці (1933–1937) було притаманне подальше наростання темпів індустріалізації (13–14 %). В Україні побудовано нові підприємства — Харківський турбінний завод, Новокраматорський завод важкого машинобудування, азотний завод у Горлівці тощо. Під час п'ятирічки відбулося найвище піднесення соціалістичного змагання (О. Стаханов, М. Ізотов, І. Кривоніс).

Третя п'ятирічка (1938–1941) характеризувалась спадом виробництва, що зумовлювалося масовими репресіями спеціалістів і пов'язаними з цим страхом проявляти ініціативу, відсутністю матеріальної зацікавленості.

Матеріальне становище населення. Сталінський «стрибок» в індустріалізацію завдав Україні багато шкоди. Максимальна концентрація сил і засобів на розвитку важкої індустрії негативно позначалася на житловому будівництві, охороні здоров'я, життєвому рівні трудящих. З осені 1928 р. у містах почали вводити картки на хліб та інші продукти харчування.

Очевидні провали в економіці поклали початок штучному відродженню протистояння соціальних сил, властивому періоду громадянської війни. Свідомо створювалася атмосфера масового психозу щодо шкідництва. Головними його винуватцями стали спеціалісти з дореволюційними дипломами. ДПУ розкручувало маховик репресій.

Бурхливий розвиток важкої промисловості в 30-х роках вплинув не тільки на зайнятість населення, а й на його розселення. У період 1926–1930 рр. чисельність міського населення подвоїлася. Такими ж темпами збільшувалася частка етнічних українців в

«урбанізованому бумі». В 1920 р. українці склали 32 % міського населення, а в 1939 р. — понад 58 %.

Форсовані темпи індустріалізації призвели до кардинальних змін у структурі робітничого класу. У важкій промисловості України в 1929 р. працювало 690 тис. робітників, а в 1932 р. — вдвічі більше.

Промисловість України напередодні Другої світової війни. Величезні мобілізаційні можливості директивного планування були єдиною перевагою економіки комуністичного типу над ринковою. Це значною мірою сприяло створенню потужного воєнно-економічного потенціалу СРСР напередодні Другої світової війни. За рахунок колосального напруження сил народу до 1940 р. промисловий потенціал України збільшився в 7 разів порівняно з 1913 р. Україна перетворилася на одну із значних промислових держав Європи.

Проте в цілому друга спроба вийти за рамки стихії ринку і побудувати народногосподарську систему без товарно-грошових відносин закінчилася так само, як і перша, — економічною катастрофою.

3.1. Суцільна колективізація в Україні

Кооперування і колективізація.

В роки непу послідовно, на добровільних засадах, здійснювалося кооперування селянства, передбачене ленінським планом. До кінця 20-х років усіма видами кооперації, включаючи споживчу, було охоплено 85% селянських господарств.

Намагаючись зовнішньо зберегти образ послідовника ленінських ідей, Сталін на практиці прагнув підмінити ленінську концепцію кооперування комуністичною концепцією колективізації. Колективізація здійснювалася і в роки непу. В 1926 р. з ініціативи Сталіна політбюро ЦК ВКП(б) створило комісію для вивчення становища колгоспів. Було вжито заходів щодо стимулювання їх створення. Селяни, які зважувалися на колективізацію, отримували від держави податкові пільги і матеріальну допомогу. Це певною мірою сприяло колгоспному будівництву. З 1925 по 1928 р. кількість колгоспів в Україні зросла вдвічі — з 5454 до 12 тис. Проте було колективізовано лише 4 % селянського землекористування. Селяни не поспішали змінювати звичний для себе спосіб життя, а це не відповідало інтересам держави.

Перехід до прискореної колективізації. Держава не могла забезпечити прискорених темпів індустріалізації, коли мала справу з мільйонами селян-одноосібників, вільних у своїй господарській діяльності. Тому партійно-державне керівництво прагнуло створити

на селі замість індивідуальних неконтрольованих господарств велике виробництво у формі колективних господарств із повною або частковою відчуженістю селянської власності.

Процес перетворень на селі був більш драматичним, ніж у місті. За першим п'ятирічним планом прогнозувалося колективізувати 20 % селянських подвір'їв (для України — 30 %). Проте орієнтація на дешеві сільськогосподарські продукти (насамперед хліб) як джерело фінансування індустріальних програм і гігантські темпи їх здійснення породили прихований опір, вираженням якого став саботаж хлібозаготівель у 1927–1928 рр. Для їх виконання все більше застосовуються насильство та «надзвичайні заходи».

У листопаді 1929 р. пленум ЦК ВКП(б) визнав недостатніми намічені XV з'їздом партії темпи колективізації і проголосив перехід до суцільної колективізації. 5 травня 1930 р. було ухвалено постанову «Про темпи колективізації і заходи допомоги держави колгоспному будівництву», відповідно до якої Україні пропонувалося завершити колективізацію восени 1931 або навесні 1932 р., тобто на 1,5–2 роки раніше закінчення п'ятирічки. Наприкінці 1929 р. Сталін поставив завдання «ліквідації куркульства як класу».

«Ліквідація куркульства як класу». Порядок розкуркулювання було визначено у постанові ЦК ВКП(б) від 30 січня 1930 р. Відповідно до нього господарства, що підлягали колективізації, поділялися на три категорії. До першої належали «учасники й організатори антирадянських виступів і терористичних актів» (вони підлягали ізоляції у в'язницях і таборах); до другої — ті, хто «здійснював менш активний опір» (їх разом із сім'ями висилали в північні райони країни); до третьої — розкуркулені, що не чинили ніякого опору (вони одержували зменшені земельні наділи за межами колгоспних масивів). Чисельність селянських господарств, запланованих для включення до першої і другої категорій, визначалася заздалегідь. На 1930 р. для України було встановлено виселити у віддалені райони країни 60 тис. селян першої категорії і 150 тис. — другої. Зрозуміло, що держава завчасно не могла знати, скільки селян і в яких саме формах чинитимуть опір майбутній політиці розкуркулювання. В даному разі більшовицьке керівництво хотіло мати справу з прогнозованим і керованим процесом.

За даними ЦСУ СРСР, частка куркульських господарств в Україні з 3,8% у 1927 р. скоротилася до 1,4 % у 1929 р. За роки ж суцільної колективізації сільського господарства було експропрійовано понад 200 тис. селянських господарств (близько 10 %). Отже, основний удар репресій прийшовся на середняка, чесного, працьовитого селянина.

На практиці у селян відбирали все: велику і дрібну рогату худобу і навіть птицю. Це викликало в них серйозний опір. Сталін дещо відступив, назвавши у своїй статті «Запаморочення від успіхів» колективізацію села «перегином», і поклав відповідальність за це на місцеву владу.

До кінця 1932 р. в Україні було колективізовано майже 70 % господарств і усупільнено понад 80 % посівних площ.

Усупільнені посівні площі можна було опрацювати тільки за допомогою машин, які поставляла держава. З цією метою було створено машинно-тракторні станції (МТС), що стали засобом економічного контролю над колгоспами. Протягом 1930–1932 рр. в Україні було створено 592 МТС.

Обсяг хлібозаготівель із врожаю 1930 р. досяг в Україні 477 млн. пудів проти 310 млн. у попередній заготівельний сезон.

Для того щоб колгоспники не могли вільно продавати свій хліб, у 1930 р. було заборонено приватну торгівлю.

У 1933 р. введено обов'язкову для колгоспів поставку сільгоспродуктів для держави. Було врегульовано оплату праці по трудових днях і встановлено розміри присадибних ділянок (1/2–1/4 га).

У 1935 р. було прийнято новий Примірний устав колгоспу, яким земля закріплювалася за колгоспами довічно, а праця селянина в колгоспі мала переважати над роботою на присадибній ділянці.

Голодомор 1932–1933 рр.: причини, передумови, масштаби жертв, наслідки. Внаслідок такої політики в Україні у 1932–1933 рр. вибухнув страшний голод, який забрав життя мільйонів людей. Врожаї 1931 і 1932 рр. були лише трохи нижче середніх і не погрожували голодом. Біда прийшла тому, що хліб, включаючи насінні фонди, цілком вилучався й у колгоспів, і в одноосібних господарств. Основними методами хлібозаготівель були повальні обшуки, масові арешти, розстріли. Більшовицьке керівництво будь-що намагалося змусити селян працювати в колгоспі. Головна ставка робилася на суворі каральні заходи. 7 серпня 1932 р. ЦВК і Раднарком СРСР прийняли сумно відому постанову «Про охорону майна державних підприємств, колгоспів і кооперативів і зміцнення суспільної (соціалістичної) власності». Відповідно до неї розкрадання колгоспного майна каралося розстрілом, а при пом'якшуючих обставинах — позбавленням волі на строк не менше 10 років. Цей драконівський закон у народі названо «законом про п'ять колосків». За таких умов населення вимирало. Кількість прямих жертв голоду в Україні склала від 3 до 3,5 млн. чоловік.

32. Громадсько-політичне, духовне і культурне життя

Конституція УРСР 1937 р. 5 грудня 1936 р. VIII з'їзд Рад Союзу РСР затвердив нову конституцію СРСР. У ній проголошувалося, що в СРСР

побудоване соціалістичне суспільство. До конституції СРСР 1936 р. уперше було включено положення про комуністичну партію як керівне ядро всіх громадських і державних організацій.

Зліпком загальносоюзної конституції стали конституції союзних республік. 1 січня 1937 р. для обговорення було оприлюднено проект нової конституції УРСР, а наприкінці цього ж місяця XIV з'їзд Рад УРСР її затвердив. Перші вибори у Верховну Раду УРСР відбулися 26 липня 1937 р.

Однак всі ці конституційні положення знаходилися ніби поза простором і часом. Саме на 1937 р. припадає пік масових репресій. Для керівництва ними з Москви в регіони направлялися спеціальні уповноважені в супроводі підрозділів НКВС. В Україну були направлені М. Єжов і М. Хрущов. Після цього почалася суцільна заміна керівних кадрів республіки.

Судові процеси. Масові репресії та їх жертви. Відверте сповзання країни до диктатури викликало прихований опір здорових сил у партії і державі. Це стало очевидним у січні 1934 р. на XVII з'їзді ВКП(б), коли було зроблено спробу в ході таємного голосування при обранні ЦК забалотувати Сталіна. Ця акція провалилася, але вона показала, що великою популярністю в партії користується С. Кіров.

1 грудня 1934 р. С. Кірова було вбито. Цього ж дня було прийнято постанову ЦВК СРСР про внесення змін до кримінально-процесуальних кодексів союзних республік. Відтепер розслідування справ про «терористичні акти» проти представників радянської влади повинно тривати не більше 10 днів, слухалися ці справи без участі сторін, не допускалися подача клопотань про помилування і касаційний перегляд справ, вирок — вища міра покарання (розстріл) — здійснювався негайно. Все це відкривало простір для розгулу репресій.

На пленумі ЦК ВКП(б), що відбувся в лютому — березні 1937 р., Сталін заявив, що країна знаходиться в небезпечному стані через саботажників, шпигунів, диверсантів. Після цього репресії в країні стають масовими. 31 липня 1937 р. ЦК ВКП(б) затвердив наказ наркома М. Єжова місцевим органам НКВС, відповідно до якого за чотири місяці слід репресувати 268 950 чоловік, із них негайно знищити 75 950. Репресії здійснювалися позасудовими трійками у

складі першого секретаря обкому партії, начальника обласного управління НКВС і прокурора області.

Україна від такого «полювання на відьом» постраждала більше, ніж інші регіони. Так, із 62 членів ЦК КП(б)У, обраних XIII з'їздом республіканської партійної організації, у ворожій діяльності було звинувачено 55 чоловік. Із 11 членів політбюро ЦК КП(б)У репресовано 10, із 5 кандидатів у члени політбюро — 4. Загинули всі 9 членів оргбюро ЦК КП(б)У, включаючи С. Косіора.

Хвиля репресій прокотилась і по військових кадрах. Смертні вироки були винесені командуючим Київським і Харківським військовими округами І. Якіру та І. Дубовому.

Становище в галузі освіти. Одним із важливих завдань культурного будівництва в Україні була ліквідація неписьменності серед населення. Значних успіхів у цьому було досягнуто ще в 20-х роках. В аналізований період цю роботу було продовжено. Так, у 1930 р. в школах лікнепу навчалось 1,6 млн. чоловік, які, крім загальної, одержували початкову технічну і сільськогосподарську освіту.

Не менша увага приділялася шкільній освіті. У 1932 р. було затверджено єдину для всієї країни структуру загальноосвітньої трудової школи: початкова (I–IV класи), неповна середня (I–VII класи) і середня (I–X класи). У 1935 р. було введено єдиний день початку навчального року — 1 вересня.

У 30-х роках швидкими темпами йшло будівництво шкіл і зростала чисельність учнів. Так, із 1933 по 1938 р. кількість шкіл в Україні збільшилася з 261 до 2531, а кількість учнів у них зростала в 7,5 рази.

Багато уваги приділялося і професійно-технічній освіті. За станом на 1 січня 1938 р. в УРСР діяли 242 школи, фабрично-заводські училища, ремісничі і залізничні училища, в яких навчалось близько 50 тис. чоловік.

Однією з найважливіших складових частин культурного будівництва в Україні в аналізований період було формування нової інтелігенції. Важливу роль у цьому відіграла вища та середня спеціальна освіта. В 1934 р. було скасовано плату за навчання в усіх вищих навчальних закладах і технікумах республіки. Близько 90 % студентів стали одержувати державну стипендію.

Наука. Художня література і мистецтво. Основні наукові розробки велися в Українській академії наук, яка об'єднувала 30 наукових організацій. Окремі наукові досягнення того часу і зараз мають велике значення (наприклад, штучне розщеплення атомного ядра в Харківському фізико-технічному інституті в 1932 р.).

Для запровадження тотального контролю над творчістю митців у середині 30-х років було утворено відповідні спілки (письменників, художників, композиторів). За їх допомогою тоталітарна держава придушувала в зародку будь-яке відхилення від регламентованої лінії поведінки.

Церковна політика. Величезну роль у духовному житті народу продовжувала відігравати релігія. Пануюча партія прагнула контролювати або зовсім знищити релігійні установи — єдиний елемент дореволюційних структур, що зберігся. Ставилося завдання виховати нове покоління людей з атеїстичною свідомістю.

У квітні 1929 р. було заборонено всі види діяльності культових релігійних об'єднань, крім богослужіння. Почалося масове знищення матеріальної основи релігійних громад. У приміщеннях храмів створювалися школи, клуби, а часом вони віддавалися під гаражі і склади. В 1930 р. Українську автокефальну православну церков було оголошено поза законом.

33. Західноукраїнські землі в 1921–1939 рр. **Українські землі у складі Польщі.** Польща перемогла у воєнному конфлікті у Східній Галичині, але її влада над цими землями з точки зору міжнародного права залишалася спірною. Лише у 1923 р., після того як польський уряд запевнив західні держави в тому, що він надасть автономію Західній Галичині, було визнано суверенітет Польщі над Східною Галичиною.

Українці в Польщі склали дві окремі громади. Більшість проживала на колишніх габсбурзьких землях Східної Галичини і належала до греко-католицької церкви. Решта заселяла Західну Волинь, Полісся, Холмщину і сповідувала православ'я.

Польський уряд проводив відносно української меншини політику конфронтації. У 1924 р. уряд на законодавчому рівні заборонив використання української мови в державних установах. Більшість україномовних шкіл було перетворено на двомовні з переважанням польської мови. Українці не допускалися у Львівський університет, а створення українського університету лишилося лише обіцянкою.

Характер промисловості. У розподілі промисловості центральні райони Польщі мали пріоритет над окраїнами. Близько 130 тис. західних українців мали можливість працювати в лісовій та нафтовидобувній промисловості.

Українська кооперація. Одним із засобів подолання економічних проблем був кооперативний рух, що невпинно зростав. У 1921 р. у

Східній Галичині налічувалося 580 кооперативів, у 1929 р. — 2,5 тис., а у 1939 р. — 4000. Вони забезпечували роботою понад 15 тис. українців. Загальна кількість членів кооперативів сягала 700 тис. чоловік. Занепокоєні зростанням кооперативного руху польські чиновники чинили йому всілякі перепони.

Аграрні відносини і характер аграрних реформ. Населені українцями землі, що складали 25 % території Польщі, були малорозвиненими аграрними придатками, які постачали в центральні райони дешеву сировину, а натомість покупали дорогі готові товари.

Навіть за польськими мірками Західна Україна була надзвичайно аграрною. Більше 80 % її населення становили селяни. Економічні труднощі в сільському господарстві поглиблювалися крихітними наділами селян.

«Пацифікації». Влітку 1930 р. в Галичині прокотилася хвиля нападів на польські маєтки та їх підпалів. Було зафіксовано 2200 таких випадків. У відповідь на це польський уряд вдався до масових жорстоких дій. Підрозділи поліції та кавалерії проводили політику «пацифікації» (умиротворення), яка охопила понад 800 сіл. Поляки руйнували осередки українських громад, конфісковували майно, карали тих, хто чинив опір, застосовували принцип колективної відповідальності. В ході цієї кампанії було заарештовано понад 2000 українців, переважно молоді.

Політика «пацифікації» набула характеру міжнародного скандалу. Багато європейських політиків засуджували поведінку поляків, але Комітет Ліги Націй звинуватив українських екстремістів у провокуванні репресій.

УВО. Євген Коновалець. Хоча польський уряд і придушив заворушення, але він ще більше розлютив українців і викликав зростання екстремізму з обох сторін. На початку 30-х років Організація українських націоналістів (ОУН) активізувала тактику вбивств польських політичних діячів і урядовців та експропріацію коштів. Зі свого боку уряд скасовував самоврядування в українських селах і віддавав їх під владу польських чиновників.

У 1920 р. невеличка група офіцерів заснувала у Празі підпільну Українську військову організацію (УВО), що прагнула продовжувати збройну боротьбу проти польської окупації. Її лідером став Євген Коновалець — колишній командир січових стрільців, поборник української державної незалежності, здібний організатор і тонкий політик.

УВО таємно готувала демобілізованих солдатів до можливого антипольського повстання і проводила операції щодо дестабілізації

польського окупаційного режиму. Найбільш відомими з них були замах на голову Польської держави Ю. Пілсудського у 1921 р. та широка кампанія саботажу в 1922 р.

УВО налічувала близько 2000 членів.

У 1923 р., коли Антанта визнала законність польської влади у Східній Галичині, серед членів УВО виникли сумніви щодо доцільності проведення збройного опору.

У 1929 р. представники УВО та студентських груп у Відні заснували ОУН. Вона бралась виконувати набагато складні завдання, ніж УВО. Як і її попередниці, ОУН залишалась підпільною організацією, що дотримувалась військових засад керівництва, суворої дисципліни і проводила політику політичного терору проти представників Польської держави. На початку 30-х років ОУН організувала кілька сот актів саботажу, десятки експропріацій державних фондів, понад 60 замахів та вбивств.

Політика насильства викликала відповідну реакцію польської влади. У 1934 р. польська поліція розпочала широку каральну акцію, заарештувавши майже увесь провід ОУН у Галичині, включаючи Степана Бандеру. На судових процесах сотні членів ОУН одержали тривалі строки ув'язнення.

Напередодні Другої світової війни чисельність ОУН становила приблизно 20 тис. чоловік.

Політичні партії у Східній Галичині. У середині 20-х років українці мали 12 політичних партій, які відображали різноманітні політичні традиції «австрійських» українців Східної Галичини та «російських» українців Волині, Полісся і Холмщини.

У 1925 р. в результаті злиття Трудової партії з низкою менших угруповань було створено Українське національно-демократичне об'єднання (УНДО). Ця по суті ліберальна партія виступала за конституційну демократію та незалежність України, але з огляду на реалії підтримувала політику «органічного розвитку».

На виборах УНДО одержало близько 600 тис. голосів, що дало їй змогу отримати переважну більшість українських мандатів у сеймі. Лідери партії — Д. Левицький, В. Мудрий, С. Баран.

У 1919 р. невеличкою групою галичан було створено комуністичну партію Східної Галичини. У 1923 р. її було перейменовано на Комуністичну партію Західної України (КПЗУ), і згодом вона стала автономною частиною Польської комуністичної партії. У 30-х роках КПЗУ налічувала понад 4 тис. членів, половину з яких становили українці.

Політика румунського уряду щодо українців. Іншою країною, котра в ході 1918–1919 рр. захопила значну частину українських зе-

мель, була Румунія. В її межах проживало майже 800 тис. українців. Найбільшу українську громаду склали українці Буковини.

Своєю нетерпимістю до національних меншин Румунія перевершила навіть Польщу. Після визнання у 1920 р. західними державами румунських претензій на Буковину румунський уряд закрив тут усі українські школи і навіть відмовився визнавати українців за окрему націю («громадяни румунського походження, що забули рідну мову»). У 1927 р. було остаточно ліквідовано автономію Буковини, і вона стала однією із румунських провінцій.

Закарпаття у складі Чехословаччини. Падіння Австро-Угорської імперії поклато край мадярському гнітові у Закарпатті, і цей регіон увійшов до складу Чехословаччини. На відміну від насильницької анексії інших західноукраїнських земель об'єднання Карпатської України з Чехословаччиною було добровільним унаслідок підписання угоди в м. Скрантон (США) у 1918 р.

У 1925 р. у Чехословаччині проживало близько 500 тис. українців.

Маючи демократичний політичний режим, Чехословаччина не проводила щодо національних меншин політики дискримінації, як Польща і Румунія. Як наслідок українці отримали можливості для політичної і культурної самореалізації.

Надання автономії Карпатській Україні та проголошення її незалежною державою. Але в самому українському середовищі існували різні погляди на національне питання. Тут спостерігалися русофобські тенденції, подібні тим, що раніше мали місце в Галичині. Інша тенденція зводилась до абсолютизації місцевих особливостей і визнання населення Закарпаття окремою нацією — русинами. Українофільська течія виходила із спільності мови, народної культури і традицій між українцями по обидва боки Карпат.

Ці чвари між українцями давали привід Празі для зволікання з наданням регіону автономії. Цьому сприяли міжнародні події. Внаслідок Мюнхенського пакту 1938 р. до Німеччини відійшла населена переважно німцями частина Чехословаччини. При підтримці німців словаки дістали автономію в межах Чехословацької республіки. За цих умов зажадали автономії і українці. 11 жовтня 1938 р. Закарпаття одержало самоврядування.

Українофільський уряд, очолюваний А. Волошиним, негайно приступив до українізації адміністрації, освіти, видавничої справи. У лютому 1939 р. на виборах до регіонального парламенту українофілів підтримали 86 % виборців.

У таємному пакті з Угорщиною А. Гітлер погодився на окупацію нею Закарпаття, й 14 березня 1939 р. у край увійшли угорські

війська. 15 березня уряд А. Волошина символічно проголосив незалежну Республіку Карпато-України.

34. Україна під час Другої світової війни (1939–1945). Радянсько-німецькі договори 1939 р. та західноукраїнські землі

Українські землі за радянсько-німецьким пактом про ненапад від 23 серпня 1939 р. та таємний протокол до нього. Наприкінці 30-х років західноукраїнські землі опинилися в колі інтересів двох тоталітарних держав — Німеччини на заході і Радянського Союзу — на сході.

Починаючи з березня 1939 р. у Москві йшли переговори з представниками Англії і Франції про створення системи колективної безпеки проти країни-агресора, під якою розумілася Німеччина. Гітлер волів запропонувати Сталіну більше, ніж той міг отримати від союзу з західними державами.

Наділений надзвичайними повноваженнями міністр закордонних справ Німеччини Й. Ріббентроп 23 серпня 1939 р. прибув до Москви і в той самий день було підписано, а наступного дня оприлюднено радянсько-німецький пакт про ненапад (більше відомий як пакт Молотова-Ріббентропа). Пакт мав таємний протокол, за яким розмежовувалися сфери інтересів обох держав у Східній Європі.

Безпосередній результат пакту Молотова — Ріббентропа проявився вже 1 вересня 1939 р. в агресії Німеччини проти Польщі. Так почалася Друга світова війна.

Вступ Червоної армії на територію Західної України; включення останньої до складу СРСР і возз'єднання з Українською РСР. 28 вересня 1939 р. радянсько-німецький воєнно-політичний альянс, скріплений спільними бойовими діями проти Польщі, було підтверджено новим договором про дружбу і кордони.

Для радянських людей, вихованих у душі ненависті до фашизму, події 1939 р. були незбагненними. Договір про дружбу з фашистською Німеччиною, заборона антифашистської пропаганди, повне умовчування про війну, що насувалася, — все це вносило сум'яття в душі людей.

Новий договір СРСР із Німеччиною формально підтвердив включення західноукраїнських і західнобілоруських земель до складу СРСР. Він створив умови для розв'язання проблеми Бессарабії і Буковини — споконвічних українських земель. Після пред'явлення ультиматуму про повернення цих земель Румунія в червні 1940 р. задовольнила вимоги СРСР.

22 жовтня 1940 р. у Західній Україні відбулися вибори у Народні збори, які відкрилися 26 жовтня і прийняли декларацію, в котрій проголошувалося встановлення радянської влади на території Західної України і висловлювалося прохання про приєднання краю до складу СРСР і УРСР. У листопаді Верховна Рада СРСР і Верховна Рада УРСР позитивно вирішили дані питання. На цій території утворювалися шість областей: Волинська, Дрогобицька, Львівська, Рівненська, Станіславська, Тернопільська.

«Радянізація» західних областей України. На території Західної України розпочалися перетворення, що мали на меті зрівняти соціально-економічний лад з радянським. Було експропрійовано понад 2200 фабрик і заводів. Близько півмільйони безземельних і малоземельних селян одержали 1 млн га поміщицьких земель. Радянський уряд організував 182 МТС.

Одним із серйозних випробувань для населення Волині, Галичини, Буковини і Бессарабії було запровадження нових, радянських порядків на їхніх територіях. Спочатку процес «радянізації» зустрів співчуття і навіть підтримку місцевого населення, що настраждалося під час польської і румунської окупацій. Однак незабаром населення повною мірою випробувало на собі всі негативні наслідки цього процесу.

Відомство Л. Берії організувало депортацію службовців колишнього державного апарату, органів суду, прокуратури, поліції, функціонерів політичних партій, поміщиків і підприємців. Головний удар спрямовувався проти політичної і культурної інфраструктури, створеної українською інтелігенцією.

Будь-яка протидія політиці радянської влади нещадно придушувалася. Протягом року в Західній Україні було репресовано за політичними мотивами і депортовано до Сибіру близько 10 % населення. Всього ж було вислано 312 тис. сімей, або 1 173 170 чоловік.

35. Україна в 1941 – 1945 рр.

Напад Німеччини на СРСР.

22 червня 1941 р. було відкрито ще одну трагічну сторінку в історії українського народу — нападом гітлерівської Німеччини на СРСР почалася Велика Вітчизняна війна.

Смертельна загроза змусила всі народи СРСР піднятися на відсіч ворогові. 2,5 млн. громадян України було мобілізовано до лав Червоної армії, близько 1,5 млн. добровільно вступило до народного ополчення, понад 2 млн. працювало на будівництві оборонних споруд.

На п'ятий день війни в Україні було створено комісію у справах евакуації, яка мала очолити роботу з вивезення матеріальних цінностей і спеціалістів. На схід було евакуйовано 3,5 млн. чоловік (крім мобілізованих в армію), відправлено устаткування 550 великих підприємств, понад 6 млн. голів великої рогатої худоби, 30 тис. тракторів тощо.

У планах німецького командування Україна посідала дуже важливе місце. За рахунок її величезних ресурсів Гітлер хотів підсилити свій воєнно-економічний потенціал і створити зручний плацдарм для швидкої перемоги над СРСР.

Бойові дії влітку і восени 1941 р. Перебіг воєнних дій на початку війни складався вкрай несприятливо для СРСР. У перші тижні війни Червона армія загубила близько 1 млн чоловік особового складу, 3,5 тис. літаків, 6 тис. танків, 9,5 тис. гармат. Втрати німців були в 10 разів менші. Противник просунувся всередину країни на 350–600 км. Було захоплено міста Луцьк, Львів, Рівне, Тернопіль, Житомир та ін. Німці вийшли до Києва й Одеси, інших стратегічно важливих центрів республіки. І лише на окремих дільницях завдяки величезній самовідданості і мужності солдатів і офіцерів Червоної армії удавалося стримувати натиск ворога. З 11 липня по 26 вересня трималися захисники Києва, з 5 серпня по 16 жовтня оборонялась Одеса, понад 250 днів тривала героїчна оборона блокованого з суші, моря і повітря Севастополя.

Парадокс історичної ситуації полягав у тому, що тоталітарна система, яка кинула країну в безодню, змушена була тепер, в умовах найгострішої воєнно-політичної кризи, своїми нещадними методами рятувати її від загибелі. Так, 16 серпня 1941 р. Сталін підписав наказ № 270 «Про полонених», за яким усі військовослужбовці, що потрапили в полон, без урахування обставин полонення, оголошувалися зрадниками, а члени їхніх сімей піддавалися репресіям. Ще більш жорстоким був наказ № 227 від 28 липня 1942 р. «Ні кроку назад!», яким заборонявся відступ без дозволу вищестоящего командира і вводилися загороджувальні загони.

Окупаційний режим. Нав'язаний українському населенню у вигляді «нового порядку» окупаційний режим характеризувався крайньою формою українофобства. Новоявлені колонізатори визнавали тільки один метод управління на захоплених територіях — фізичний і моральний терор. Вони знищили на українських землях 5264 тис. чоловік мирного населення і військовополонених, близько 2,5 млн. чоловік, переважно молодих, було вивезено на примусові роботи до Німеччини. У червні 1942 р. було створено Український штаб пар-

тизанського руху. За німецькими даними, партизанський рух відтягнув на себе 10 % сил вермахту на Східному фронті.

Розчленування України. На загарбаних територіях окупанти використовували різні форми адміністративної організації. Одеська, Чернігівська та Ізмаїлівська, а також частково Вінницька і Миколаївська області було об'єднано в провінцію «Трансісторія». Львівська, Дрогобицька, Станіславська та інші області утворювали «Дестрик Галіцію». Правобережна Україна і частково Лівобережна становили «Рейхскомісаріат Україна». Східні райони України до узбережжя Азовського моря і Кримський півострів перебували під військової адміністрацією.

Голокост. До мирного населення єврейської нації фашисти застосовували геноцид (голокост). Захопивши Київ, нацисти відразу ж здійснили надзвичайно жорстоку, навіть в їхній практиці, операцію: в урочищі Бабин Яр було розстріляно понад 50 тис. євреїв. Бабин Яр став місцем розстрілу (двічі за тиждень) людей протягом всього періоду окупації. Загалом тут було знищено понад 100 тис. громадян.

Радянське підпілля і партизанський рух. У перспективі колонізатори мали намір розмістити на українських землях фермерські господарства ветеранів вермахту. Місцеве міське населення підлягало поступовому знищенню. Німці мали намір використовувати некваліфіковану робочу силу, залишивши її не більш ніж потрібно для обслуговування панських маєтків. Серед різних форм народної боротьби в тилу ворога найактивнішими були збройні дії партизанських загонів.

Найбільш відомі з них путівльські партизанські загони під командуванням С. Ковпака і С. Руднева перетворилися на велике Сумське з'єднання, якому судилося відіграти важливу роль в історії руху Опору в Україні. На Чернігівщині діяло чисельне з'єднання під командуванням О. Федорова. Міцним партизанським формуванням став і загін О. Сабурова, що діяв на території Сумської і Брянської областей. Їхніми зусиллями саботувались економічні, політичні і воєнні заходи окупантів, чим послаблювався ворожий тил.

ОУН на початку війни. Створення Української повстанської армії. Складовою частиною партизанського руху в Україні стали дії військових формувань ОУН. Восени 1941 р. Т. Бульба (Боровець) сформував на Поліссі і Волині загони «Поліської Січі», що боролися із загонами Червоної армії. Згодом загони Т. Бульби були перейменовані на Українську повстанську армію (УПА).

Восени 1942 р. ОУН (Бандери) взяла курс на створення партизанської армії, що мала боротися як з окупантами, так із польськи-

ми й радянськими партизансько-підпільними формуваннями. До цієї армії включено збройні формування Т. Бульби і ОУН (Мельника). Армію назвали, як і бульбівську, УПА. Очолив її один з керівників розформованого німцями «Нахтігалю» — Р. Шухевич (Т. Чупринка). Завдяки широкій підпільній мережі УПА швидко виросла в велику, добре організовану партизанську армію, що поширила свої дії на значну частину території Волині, Полісся, а пізніше і Галичину.

З приходом Червоної армії в процесі звільнення країни від фашистів у регіон Західної України її сутички з УПА набули з часом масштабного характеру. УПА організувала низку акцій, спрямованих проти мобілізації і депортації українського населення, боролася і з відновленими органами радянської влади, і з тими, хто її підтримував.

Початок розгрому фашистських загарбників в Україні. У грудні 1943 р. почався наступ радянських військ на Правобережжі України. Перемога під Корсунь-Шевченківським відкрила шлях до державного кордону. У березні 1944 р. радянські війська вийшли до кордону з Румунією. Звільнення Одеси створило сприятливі умови для розгрому кримського угруповання гітлерівців. У травні 1944 р. Крим було очищено від ворога. Продовжуючи наступ, радянські війська в липні 1944 р. звільнили Львів. На початку жовтня 1944 р. у ході Карпатсько-Ужгородської операції завершилося звільнення всієї території України.

Перемога далася ціною величезних людських втрат. Під час Другої світової війни на території України загинуло від 7 до 8 млн. чоловік. Разом з мирними витратами (знищення народжуваності) демографічні наслідки війни становлять 10 млн. чоловік.

36. Післявоєнна відбудова і розвиток України в 1945–середині 50-х років

Українська РСР — співзасновниця ООН, інших міжнародних організацій. Після закінчення Другої світової війни Україна стала

відігравати значну роль у зовнішній політиці Радянського Союзу.

Перемога в Другій світовій війні створила умови для справедливого врегулювання територіальних проблем і кордонів між УРСР і Польською державою. Ще на Ялтинській конференції 1945 р. було досягнуто згоди про возз'єднання з УРСР тих земель, де українці становили більшість населення. Внаслідок цього Польща відмовилася від своїх претензій на Галичину і Волинь.

УРСР стала одним із фундаторів і перших членів Організації Об'єднаних Націй. Делегація України працювала над проектом Статуту ООН. На першій сесії Генеральної Асамблеї ООН у 1945 р.

Україну було обрано членом Економічної і соціальної ради. В 1948–1949 рр. УРСР була постійним членом головного органу ООН — Ради безпеки.

Водночас слід зауважити, що Україну було введено до складу ООН дещо штучно, з тактичних міркувань Сталіна — для пом'якшення негативного резонансу, викликаного у міжнародній спільноті війною в Західній Україні. Проте, незважаючи на це, українські дипломати багато зробили для подальшого розвитку і посилення ролі ООН і таких її органів, як Міжнародна організація праці (МОП), Організація об'єднаних націй із питань освіти, науки і культури (ЮНЕСКО) та ін.

Особливості відбудови промисловості. Повоєнні роки стали часом, коли країна перетворилася на величезний будівельний майданчик. У трудовому героїзмі народу крилося джерело багатьох подальших досягнень радянського суспільства, економічного, науково-технічного прогресу. Було б необ'єктивним забувати про це, однак треба пам'ятати, що в цей час посилювалося панування адміністративно-командної системи управління, продовжувалися зловживання владою, кричущі порушення законності.

По території України двічі пронеслася смертоносна хвиля війни. Республіці було заподіяно величезні збитки. У руїни перетворено 714 міст і селищ міського типу і понад 28 тис. сіл (понад 250 із них пережили долю Хатині), 16 тис. промислових підприємств, 18 тис. лікувальних закладів, близько 33 тис. шкіл, технікумів, вищих навчальних і наукових закладів. Припинили існування близько 30 тис. колгоспів, радгоспів, МТС.

Завдання по відновленню народного господарства було поставлено в п'ятирічному плані розвитку народного господарства на 1946–1950 рр. Ціною величезного напруження фізичних і духовних сил народу в найкоротші строки було в основному відновлено народне господарство. Запрацювали шахти Донбасу, Дніпрогес, «Запоріжсталь» і «Азовсталь», машинобудівні заводи в Києві і Харкові. Валова продукція сільського господарства в республіці в 1950 р. склала 91 % довоєнного рівня.

Голод 1946–1947 рр., його причини, масштаби та наслідки. У 1946 р., коли ще не було ліквідовано розруху, на країну звалилася небачена за останні 50 років посуха, що призвело до нестачі продовольства. За підсумками 1946 сільськогосподарського року колгоспники Київської області одержали по 150 грамів зерна за трудові дні. У деяких областях цей показник складав 50–100 грамів, а в інших областях колгоспники на трудові дні взагалі нічого не одержували.

Не завжди і не в усіх регіонах України зусилля по відновленню народного господарства були достатньо продуманими і відповідали інтересам народу. Так, в Західній Україні партійні і радянські органи, не беручи до уваги специфіку історичного і соціально-економічного розвитку цього регіону, вдавалися до насильницьких, тоталітарних методів його форсованого залучення в єдине річище радянського життя. У 1947–1948 рр., після придушення опору УПА, більшовицький режим зміг у повну силу зайнятися колективізацією в Західній Україні.

Суспільно-політична ситуація в Україні в аналізований період характеризувалася подальшим посиленням культу особи Сталіна. Розгортався новий виток репресій. Становище в республіці особливо загострилося, коли в березні 1947 р. за ініціативою Сталіна першим секретарем ЦК КП(б)У став Л. Каганович.

Культурне життя. В умовах панування бюрократичної адміністративно-командної системи управління особлива увага приділялася ідеологічній роботі, невсипущому контролю за діяльністю вчених-суспільствознавців, істориків, літераторів. Сталін вважав, що війна завдала радянському суспільству серйозних ідеологічних утрат. Населення СРСР поповнили мільйони нових людей, які ставилися до більшовицької ідеології, політичної системи й економічного порядку негативно. Режим повинен був знову підсилити контроль над суспільством. Укріпити «ідеологічну чистоту» суспільства було доручено одному з найближчих помічників Сталіна А. Жданову. «Ждановщина» завдала величезної шкоди розвитку науки, літератури, мистецтва.

Творчість визначних представників української літератури О. Довженка, П. Панча, М. Рильського, В. Сосюри, Ю. Яновського, істориків С. Белоусова, К. Гулистого, М. Петровського, М. Супруненка та інших піддавалася трафаретному обвинуваченню в націоналізмі, космополітизмі, антинародності, формалізмі. Були засуджені і вилучені твори В. Винниченка, Б. Гринченка, М. Грушевського, П. Куліша і багатьох інших діячів національної науки і культури, які були оголошені «фундаторами» і «провідниками» буржуазно-націоналістичних концепцій і шкіл.

37. Україна в умовах десталінізації (1956–1964)

Суспільно-політичне життя і політична боротьба в Україні. Сталін був стрижнем тоталітарної системи.

Тому його смерть 5 березня 1953 р. поклала початок визволенню народів СРСР, в тому числі й України, від жорстокого режиму культу особи Сталіна. Це явище одержало назву десталінізації. Воно

було головним змістом розвитку суспільних відносин, держави і права, культури та інших галузей радянських республік, приблизно протягом десятиріччя.

Перші ознаки десталінізації дали взнаки незабаром після смерті Сталіна. Вже червневий пленум ЦК КПРС у 1953 р. проголосив курс на відбудову внутріпартійної демократії, усунення зловживань законністю. Пленум ЦК Компартії України, що проходив 29–30 липня 1953 р., цілком погодився з рішеннями червневого пленуму ЦК КПРС.

XX з'їзд КПРС і Україна. Особливого розмаху процес десталінізації дістав після XX з'їзду КПРС (лютий 1956 р.), на якому за доповіддю першого секретаря ЦК партії М. Хрущова було прийнято постанову про культ особи і подолання його наслідків.

Через чотири місяці після з'їзду — 30 червня 1956 р. ЦК КПРС ухвалив постанову «Про подолання культу особи та його наслідків», де висловлювалась рішучість держави і партії продовжувати боротьбу проти культу особи, тобто викривати й усувати негативні наслідки цього явища. Викриття культу особи Сталіна — найбільш грандіозна подія в житті радянського суспільства в період, що розглядається, яка за своїм значенням далеко виходить за межі цього періоду. Вона вплинула на весь наступний розвиток радянського суспільства і держави, а також на подальший перебіг світової історії.

Масштаби демократизації державного життя. Однак не можна не бачити, що дії партії та уряду по розвінчуванню культу особи були половинчасті, непослідовні, суперечливі, чому було немало причин. Одна з них — очевидний страх людей з оточення Сталіна, що у ході боротьби з культом його особи буде виявлена й їхня причетність до злочинів системи; друга — відсутність у той час необхідних наукових і фактичних даних про режим культу взагалі та тоталітарний режим в СРСР зокрема. Внаслідок цього на XX з'їзді культ особи виявили як явище, пов'язане з особистими рисами характеру Сталіна, а також важкими умовами зовнішньополітичного становища радянської держави, і справа обмежилася засудженням зловживань владою, явищ огидних крайностей режиму, таких як масові незаконні репресії, девальвація моральних цінностей, ідеологічний тиск, самоізолювання в зовнішній політиці.

Відповідно до цього намічалися заходи боротьби з культом, але вони не могли бути ефективними, бо не пов'язувалися з дійсними причинами прояву культу особи, його природою. Річ у тім, що модель соціалізму, який будувався, стратегія і тактика її будівництва сумніву не піддавалися, а проголошувалися єдино вірними. При та-

кому підходить до культу особи питання про відповідальність осіб і організацій, винних у створенні і підтримці режиму культу, не ставилося.

Стан економіки України наприкінці 50-х — у першій половині 60-х років. Економіка значною мірою, залікувавши рани війни, відновивши народне господарство, створювала умови для подальшого розвитку.

Проте не слід забувати, що у другій половині 50-х — першій половині 60-х років соціалізм в СРСР, як і раніш, розвивався за сталінською моделлю.

У промисловості, як завжди, панувала група «А», а в ній — воєнні галузі. Сільське господарство хронічно відставало, займало підлегле відносно промисловості становище. І хоча у 1954–1955 рр. українці створили на цілих землях Казахстану 54 зернових радгоспи, хлібна проблема в країні була далека від розв'язання. Загалом економіка була розбалансована, розвивалася екстенсивним шляхом, мала мілітаристський та затратний характер. Соціальна сфера була запущена.

Істотні суперечності спостерігалися в розвитку сільського господарства. З одного боку, підвищення майже втричі до кінця 50-х років закупівельних цін на сільськогосподарську продукцію зробило сільське господарство вперше за багато років рентабельним, але з другого — політика диктату над селянством (регламентування таких питань, як строки посівів і збирання врожаю, які культури і де висівати тощо) мала негативні наслідки для сільського господарства.

XXI з'їзд КПРС (1959 р.) констатував, що соціалізм одержав у нашій країні повну і остаточну перемогу, став реальністю. Отже, соціалізм був дійсно побудований, але то був державний (або казарменний, воєнно-комуністичний) соціалізм, який може бути лише в екстремальних умовах.

Але при цьому здійснювалися певні кроки в реформуванні економіки. Ініціатором господарської реформи виступив М. Хрущов. Однак він і його найближче оточення не ставили і не могли порушувати питання про повний злам старої адміністративно-командної системи управління, оскільки самі були її продуктом. Реформа мала за мету дещо демократизувати управління, розширити господарські права республік, наблизити управління до виробництва, скоротити управлінський апарат.

У лютому 1957 р. запроваджується нова структура управління, при якій централізоване планове керівництво поєднувалося б із розширенням самостійності республік, країв і областей. Народне гос-

38. Україна в період загострення кризи радянської системи (1965–1985)

подарство переходило на територіальне управління через ради народного господарства (раднаргоспи). На території України було створено 11 таких районів. Проте з ліквідацією міністерств порушувалися принципи централізованого управління галузями промисловості. Раднаргоспи виявилися неможливими забезпечувати єдність технічної політики, розв'язувати науково-технічні проблеми. Спробою усунути ці недоліки було створення в 1962 р. республіканських раднаргоспів і Вищої ради народного господарства СРСР.

Культура і духовне життя в Україні. Після XX з'їзду партії розпочався рух до духовного розкріпачення радянських людей, суспільного прозріння. Уперше вони усвідомили себе не «гвинтиками», а самостійними особистостями, творцями.

На жаль, процес духовного розкріпачення ще тільки намітився. Існувало немало стереотипів, які перешкождали повному духовному визволенню. Все ще зберігалось зневажливе ставлення властей до інтелігенції. Періодично учинялися образливі публічні проробки або цькування видних представників інтелігенції, особливо національної. Консервативні сили вміло настроювали М. Хрущова проти найбільш ненависних їм представників інтелігенції.

«Шестидесятники». Люди, які рішуче і безповоротно засудили культ особи, з ентузіазмом включилися у боротьбу з тоталітаризмом, за демократизацію усіх сфер суспільного і державно-правового життя, склали значну частину соціуму. Їх стали називати «шестидесятниками». Вони представляли здорові сили суспільства, які стали основою демократичних перетворень. Поступово це явище перетворюється на дисидентський рух, розвиток якого припадає на роки застою, а в період, що досліджується, спостерігається його початок.

38. Україна в період загострення кризи радянської системи (1965–1985)

Неосталінізм. Діяльність П. Шелеста в Україні. В. Щербицький. Деформація відбувалась і в політичному житті. Поступово форму-

валися культ особи Л. Брежнєва і культу місцевих «вождів». Перші секретарі ЦК компартії України П. Шелест і В. Щербицький не тільки вихваляли Л. Брежнєва, а й, висуваючи особисто відданих їм людей, самі намагалися стати «вождями» в Україні. Все відвертішою ставала розбіжність між словами і справами радянсько-партійного керівництва. Робилися спроби реабілітувати сталінізм. Бюрократична верхівка СРСР добивалася того, аби зберегти, хоча б у більш м'яких формах, систему, створену Сталініним.

Наростання економічної кризи. Пошук нових шляхів піднесення економіки в Україні виразився у спробах здійснити господарську реформу, розпочату в 1964 р. Однак при її реалізації було зроблено тільки перші і не в усьому вдалі кроки. Надто повільно запроваджувалися госпрозрахунок та економічні методи управління промисловістю. Україні, як і раніше, доводилося рухатися екстенсивним шляхом розвитку, тобто за рахунок розширення виробництва.

Дуже складним було становище в сільському господарстві.

Не приділялося належної уваги і питанням соціального розвитку.

Бездумно, без належної наукової експертизи руйнувалися природні багатства України. Під водою штучних морів тонули родючі землі, ліси, пасовища, зникали археологічні пам'ятки і сотні сіл.

Невдалі спроби господарської реформи, серйозні недогляди в сільському господарстві, занедбаність соціальної сфери, зневажливе ставлення до охорони природи — все це призвело до застою в соціально-економічній сфері життя України.

Активізація опозиційного руху. Проте сильному і всюдисущому адміністративному центру не завжди вдавалося здійснювати повний контроль над суспільством. У 60–70-х роках у країні виникає явище, що заслуговує на увагу: політику комуністичної партії й уряду стала критикувати група людей, яких називали дисидентами. Вони вимагали розширення громадянських, релігійних і національних прав народу. В Україні цю групу спочатку складали «шестидесятники» Л. Костенко, В. Симоненко, І. Драч, І. Дзюба та ін. Пізніше до них приєдналися В. Стус, М. Осадчий, брати Горині.

У першій половині 60-х років у Західній Україні було організовано декілька нелегальних груп, серед яких виділялася «Група юристів» на чолі з Л. Лук'яненком.

Форми діяльності дисидентів. Дисидентами стали називати людей, які у своєму мисленні та діях розходилися з офіційними настановами. Дисиденти вийшли з лав людей із загостреним почуттям людської та громадської гідності, справедливості, моральності. Вони сміливо критикували дії влади і окремих посадових осіб, посягання на демократію та права людини. В Україні дисидентський рух розпочався наприкінці 50-х років. Серед його представників — І. Дзюба, І. Драч, Л. Костенко, Д. Павличко, Є. Сверстюк, В. Симоненко та ін.

Прояви дисидентського руху були різні. Це і страйки робітників (виступи у Кривому Розі), і підпільна видавнича діяльність — «самвидав», і симпозіуми (з проблем української мови і літератури 1963 р.), і створення груп, які розробляли свої економічні і політичні про-

39. Розпад Радянського Союзу і відродження незалежності України

грами (група Л. Лукьяненко, створена у 1958 р., виступала за мирний вихід Україні зі складу СРСР).

Утворення Української Гельсінкської спілки. Новий імпульс дисидентський рух одержав у 1975 р., коли СРСР підписав Гельсінкську угоду й офіційно погодився додержуватися прав людини. В листопаді 1976 р. у Києві було створено Українську Гельсінкську спілку. До 1980 р. більшість членів спілки було заарештовано.

39. Розпад Радянського Союзу і відродження незалежності України

Спроби оздоровлення суспільно-політичного життя у період проголошеної М. Горбачовим «перебудови».

Новий етап національно-визвольного демократичного руху в Україні пов'язаний із процесом перебудови, що розгорнувся в усій країні в квітні 1985 р. І хоча консервативні сили в Україні чинили опір процесам відновлення, суспільно-політична активність населення поступово зростала. Міцніла національна самосвідомість українського народу.

Нові громадські об'єднання та рухи. В Україні стали з'являтися різноманітні громадські організації та об'єднання. У вересні 1989 р. з ініціативи київських літераторів було створено масову організацію «Народний рух України за перебудову» (Рух). Услід за нею виникла екологічна асоціація «Зелений світ» (Світ). Було засновано історико-просвітительське товариство «Меморіал». Виникли також Спілка незалежної української молоді (СНУМ), Українська Гельсінкська спілка (УГС).

У міру того, як комуністична партія втрачала свій авторитет, розвивалися й міцніли нові політичні сили. Навесні 1990 р. було створено Українську республіканську партію. З'явилися демократична партія, селянсько-демократична партія, партія зелених та ін.

Одночасно створювалися національно-культурні товариства. У 1990 р. в Україні діяли угорські, болгарські, румунські, німецькі, молдавські, польські, єврейські національні асоціації, культурні товариства та центри.

Важливою подією суспільно-політичного життя республіки стали вибори до Верховної Ради УРСР та місцевих рад народних депутатів, що відбулися в березні 1990 р. Новий, більш демократичний виборчий закон надав можливість у ході гострої політичної боротьби оновити депутатський корпус, потіснити представників офіційної влади і партійного апарату.

Декларація про державний суверенітет України 16 липня 1990 р. 16 липня 1990 р. Верховна Рада України прийняла Декларацію про

державний суверенітет України. Україна пішла шляхом відродження державної незалежності.

Спроба державного перевороту в Москві і Україна. 19–21 серпня 1991 р. в СРСР було здійснено спробу державного перевороту. Змовники мали намір захопити владу, розгромити демократичні сили, спираючись на створений під час путчу антиконституційний державний комітет з надзвичайного стану (ДКНС). Організатори змови зазнали поразки і були заарештовані. Серед організаторів і натхненників путчу виявилися віце-президент СРСР Янаєв, голова Верховної Ради СРСР Лук'янов, глава уряду СРСР Павлов, міністр оборони Язов, голова КДБ Крючков та інші діячі вищого партійно-державного керівництва Союзу РСР.

Акт проголошення незалежності України 24 серпня 1991 р. Наслідки невдалого державного перевороту були дуже серйозні. Республіки були змушені захищати себе від дій подібного «центру». 24 серпня 1991 р. Верховна Рада України прийняла Акт проголошення незалежності України. В цьому документі говорилося, що Верховна Рада республіки «урочисто проголошує незалежність України і створення самостійної української держави — України». Одночасно було заборонено діяльність компартії України.

Результати референдуму 1 грудня 1991 р. 1 грудня 1991 р. на Всеукраїнському референдумі 92,5 % учасників всенародного опитування відповіли «так» на питання про незалежність України.

Вибори Президента України. Було також проведено вибори Президента республіки. Ним став Леонід Кравчук.

Припинення існування СРСР. 8 грудня 1991 р. у Біловезькій Пущі керівники Російської Федерації, України і Беларусі по суті денонсували договір про утворення СРСР і підписали угоду про створення Співдружності Незалежних Держав (СНД).

40. Україна в умовах незалежності

Розгортання державотворчих процесів. Реакція світового співтовариства на результати референду-

му 1 грудня 1991 р. була одноставною: протягом грудня незалежність України визнали 68 держав, а протягом 1992 р. — ще 64 держави.

Значно складніше йшов процес становлення державних структур у самій Україні. Залишення політичної арени державною партією ініціювало трансформацію влади. Суть цього процесу полягала в поділі диктаторської влади партійних структур на залежні від виборців законодавчу і виконавчу гілки влади.

5 липня 1991 р. було прийнято закон про запровадження посади Президента України, що поклало початок розпаду монолітної влади на самостійні гілки, спроможні протистояти одна одній.

Водночас активізувала свою діяльність Верховна Рада. Протягом 1992–1994 рр. було прийнято близько 450 законів, багато з яких потрібним чином не спрацювали через відсутність належного механізму втілення їх у життя. Причина полягала в тому, що Верховна Рада все більше трансформувалась у професійний парламент, а виконавча влада ще не мала достатніх організаційних структур і повноважень для ефективної діяльності.

У березні 1992 р. з ініціативи Президента України Л. Кравчука Верховна Рада прийняла закон про введення посад представників Президента. Вони ставали вищими посадовими особами і головами адміністрації в областях, районах і містах.

Інститут представників Президента значно підсилив виконавчу вертикаль влади, але він не врегулював взаємовідносин представників Президента з головами обласних і районних рад. Більше того, у березні 1993 р. Верховна Рада проголосила, що голови обласних і районних рад залишаються вищими посадовими особами у своїх регіонах.

Усе це породжувало плутанину, а часом і протистояння виконавчої і законодавчої гілок влади.

Протистояння Президента і Верховної Ради на тлі всеохоплюючої кризи закінчилося рішенням обох сторін достроково припинити свої повноваження і звернутися до виборців із проханням підтвердити їхні повноваження.

У березні — квітні 1994 р. відбулися вибори до Верховної Ради України. Вони проводилися на багатопартійній, мажоритарній основі. У виборах взяли участь 32 політичні партії, 14 із яких одержали право бути представленими в парламенті.

Завдяки чисельній перевазі в парламенті лівим партіям удалося висунути своїх представників на ключові посади: лідерів соціалістичної партії О. Мороза і селянської партії О. Ткаченка було обрано відповідно Головою Верховної Ради і його першим заступником. Члени цих партій очолили більшість постійних комісій і комітетів Верховної Ради.

26 червня 1994 р. відбулися вибори Президента України. За кількістю поданих голосів претенденти розмістилися в такому порядку: Л. Кравчук, Л. Кучма, О. Мороз, В. Лановий, В. Бабич, І. Плющ, П. Таланчук. Другий тур виборів приніс перемогу Леоніду Кучмі.

Економічні проблеми країни. Важким було становище в економіці. Багато політичних діячів, спираючись на статистичні дані, вважали, що Україна має достатній потенціал для самостійного економічного розвитку. Проте основну частину товарної продукції України складали напівфабрикати або комплектуючі вироби для продовження виробничого процесу в інших республіках.

Усе це визначало необхідність збереження тісних економічних зв'язків України з Росією та іншими республіками СНД. Однак у прагненні встановити незалежність своєї держави українське керівництво все більше орієнтувалося на Захід. Народному господарству України така стратегія дорого обійшлася. По-перше, українська продукція на Заході була неконкурентоспроможною; по-друге, припинення або скорочення традиційних зв'язків залишали українсько-го виробника без споживача, а відтак, і без фінансування.

У квітні 1992 р. Україна вийшла з карбованцевої зони. До кінця року передбачалося ввести гривню, але становище в економіці неухильно погіршувалося, що і зробило це неможливим. В умовах інфляції відбувалася обвальна бартеризація зовнішньої торгівлі з негативним для України балансом.

Політичне життя у 1993 — наприкінці 1990-х років. Відразу ж після розпаду СРСР і набуттям Україною незалежності виникла закономірна проблема — прийняття Основного Закону держави.

Початок конституційному процесу поклала Декларація про державний суверенітет України. Закріплені в ній принципи суверенності, народовладдя, недоторканності території республіки, поділу влади, рівноправності громадян, гарантій їхніх прав і свобод мали основоположне значення.

У жовтні 1990 р. Верховна Рада створила конституційну комісію, поставивши перед нею завдання розробити проект концепції Основного Закону. В червні 1991 р. концепцію нової Конституції було затверджено.

До осені 1993 р. конституційний процес зупинився.

Другий етап конституційного процесу почався після виборів Президента і нового складу Верховної Ради. У вересні 1994 р. розпочала роботу нова конституційна комісія, співголовами якої стали Президент України Л. Кучма і Голова Верховної Ради О. Мороз.

Перший результат роботи комісії — проект закону «Про державну владу і місцеве самоврядування». Однак затвердити цей закон конституційною більшістю (2/3 голосів) через партійний склад парламенту було неможливо. Вихід уявлявся один: підписати до прийняття нової Конституції Конституційний договір між Президентом

і Верховною Радою. Переговори з цього питання затяглися. 31 травня 1995 р. Президент видав указ про проведення опитування громадян щодо проблеми довіри Президенту і Верховній Раді.

До опитування справа не дійшла. Гостру кризу влади в червні 1995 р. було знято Конституційним договором, підписаним строком на один рік Л. Кучмою та О. Морозом.

Прийняття Конституції України. У лютому 1996 р. проект Основного Закону виносився на розгляд Верховної Ради. Впродовж трьох місяців відбулися три офіційних читання. «Яблуком розбрату» стали п'ять пунктів: поділ повноважень між гілками влади, проблема власності, державна символіка, статус російської мови і статус Автономної Республіки Крим. Знову конституційний процес зайшов у безвихідь. І тільки в знамениту «конституційну ніч» (із 27 на 28 червня 1996 р.) Основний Закон України було затверджено.

Відповідно до основних положень Конституції Україна є суверенною, незалежною, демократичною, соціальною і правовою державою. За формою правління Україна є республікою, заснованою на принципах народовладдя і поділу влади на законодавчу, виконавчу і судову.

Конституція закріпила широкий спектр прав і свобод людини і громадянина, що прийнято вважати демократичним, і встановила реальні гарантії їх реалізації.

Прийняття Конституції України стало етапною подією в розвитку нашого суспільства і важливим результатом п'ятирічного періоду в утвердженні державної незалежності України. Проте в той же час життя показало, що Основний Закон країни, аби стати ефективним регулятором суспільних відносин, потребує істотних змін і доповнень.

У лютому 1998 р. відбулися вибори до Верховної Ради. Вони вперше проводилися за змішаною мажоритарно-пропорційною системою: 225 депутатів обиралися по єдиному загальнодержавному виборчому округу від політичних блоків і партій і 225 депутатів — по одномандатних територіальних округах.

За підсумками виборів найбільш значними у Верховній Раді стали фракції КПУ, НДП, «Громада», «Батьківщина».

Наприкінці 1999 — на початку 2000 р. через обструкціоністську політику лівих сил і керівництва Верховної Ради виникла парламентська криза, яку вдалося подолати шляхом створення правочестистської парламентської більшості і зміни керівництва Верховної Ради.

Результати виборів Президента України в 1999 і 2004 рр. 31 жовтня 1999 р. відбулися вибори Президента України. Виборчою комісією

було зареєстровано 15 кандидатів на цю посаду. В першому турі голосування ніхто з претендентів не зумів здобути перемогу. В другий тур вийшли діючий Президент Л. Кучма і лідер комуністів П. Симоненко. За підсумками голосування 14 листопада 1999 р. перемогу одержав Л. Кучма — понад 51 %. П. Симоненко набрав 42 % голосів.

Наприкінці 2004 р. відбулися вибори Президента України. За підсумками першого туру голосування лідерами стали тодішній прем'єр-міністр України В. Янукович і лідер опозиції В. Ющенко.

Другий тур голосування формально приніс перемогу першому кандидату, але за зверненням опозиції до Верховного Суду України зважаючи на порушення виборчого законодавства наслідки голосування у другому турі були скасовані і призначений третій тур голосування, за підсумками якого Президентом став Віктор Ющенко.

41. Україна на зламі тисячоліть

Початок третього тисячоліття став для України дуже бурхливим. Перемога помаранчевої революції відкривала нові горизонти, в тому числі для реформування в бік демократизації державного ладу України, зокрема перебудови її із президентської в парламентсько-президентську республіку. Це означало переміщення повноважень від президента до парламенту і підконтрольного йому уряду.

Вибори до Верховної Ради України та місцевих рад у березні 2006 р. проходили саме на цьому тлі.

За підсумками голосування по виборах до Верховної Ради України до її складу увійшли шість політичних сил: Партія регіонів (32,14 %), Блок Юлії Тимошенко (22,29 %), політичний блок «Наша Україна» (13,95 %), Соціалістична партія (5,69 %), і Комуністична партія (3,66 %).

Партія регіонів, Соціалістична партія і Комуністична партія створили в парламенті «Антикризову коаліцію» і обрали Прем'єр-міністром України свого висуванця Віктора Януковича.

II Всесвітня історія XX століття

1. Світ на початку XX століття

Визначальною рисою всесвітньо-історичного процесу на початку XX ст. був вступ капіталізму внаслідок бурної індустріалізації та зростання великого капіталу в нову стадію — стадію монополістичного капіталізму.

Почалося нове століття, із першою половиною якого пов'язані як найбільші досягнення в усіх сферах життєдіяльності, так і великі трагедії, що забрали життя мільйонів людей. Про це свідчить і наведена нижче періодизація світового розвитку в першій половині XX ст.

1. Період загострення суперечностей між провідними державами світу (1900 — 1914).

2. Період Першої світової війни (1914 — 1918).

3. Період повоєнної нестабільності (1919 — 1923).

4. Період економічної стабілізації (1924 — 1929).

5. Період великої депресії (1929 — 1933).

6. Період назрівання Другої світової війни (1933 — 1939).

7. Період Другої світової війни (1939 — 1945).

Економічний, технічний та інтелектуальний прогрес був визначальною тенденцією світового розвитку на початку XX ст.

Визначальні тенденції світового розвитку. Стрімкий прогрес науки і техніки значно вплинув на розвиток суспільства. У цей час були зроблені видатні наукові відкриття, що призвели до перегляду сформованих раніше уявлень про навколишній світ.

З кінця XIX ст. стала бурно розвиватися атомна фізика. Було відкрито електрон. А. Беккерел та М. Склодовська-Кюрі досліджують явища радіоактивності. У 1901 р. М. Планк відкрив квантовий принцип виділення енергії. У 1911 р. Е. Резерфорд запропонував першу планетарну модель атома, а Н. Бор пояснив сутність переходу атома з однієї орбіти на іншу. Цим було покладено початок квантової механіки. У 1905 р. А. Ейнштейн розпочав розроблювати теорію відносності.

Відкриття ставали основою нових наукових дисциплін: фізичної хімії, електрохімії, біохімії, генетики та ін. Такі ж кардинальні успіхи було досягнуто в біології, фізіології тощо.

Досягнення науки сприяли швидкому розвитку техніки і технології. У металургії було розроблено нові способи виплавки сталі, алюмінію і міді. Впроваджується крекінг-процес — розкладання сирої нафти. Великі зміни відбулися у будівництві.

В період і після закінчення Першої світової війни в окремих країнах Європи, де вкрай були загострені різні суперечності, відбулися соціальні революції.

Революції в Росії, Фінляндії, Австрії, Угорщині та Німеччині стали наслідком глибоких потрясінь світової війни та проблем внутрішнього державного і суспільного життя, які накопичувалися десятиліттями.

Суперечності між передовим Заходом і відсталим в індустріальному плані Сходом стали в першій половині XX ст. однією з найболучіших проблем людства. Східні країни, в яких значною мірою збереглися феодальні структури, були залучені до системи світового господарства. У найбільш розвинутих серед них почали формуватися ринкові відносини, виникати соціальні групи індустріального суспільства. Колонізатори виявляли зацікавленість у розвитку в цих країнах окремих галузей економіки, але, коли їм це було вигідно, підтримували реакційні правлячі кола і залишали незмінним традиційний спосіб життя.

Передові соціальні групи в країнах Сходу піднімалися на боротьбу проти як іноземної експлуатації, так і феодальних пережитків. Такі процеси відбувалися в Індії, Китаї, Туреччині, Ірані, країнах Близького Сходу. Вони набували різних форм — національно-визвольне повстання, національно-визвольна війна, національно-визвольна революція, ненасильницькі методи опору. Боротьба народів Азії та Африки за свій суверенітет і незалежність багато в чому визначила крах колоніалізму в подальшому.

Особливості соціально-економічного розвитку провідних країн світу. Наявність загальних закономірностей, притаманних світовій економічній системі, зовсім не виключала особливостей соціально-економічного розвитку таких провідних капіталістичних країн, як Велика Британія, Франція, Німеччина, Росія, США і Японія, що проявилися на початку XX ст.

У *Великій Британії* відбувався інтенсивний розвиток економіки, особливо таких галузей виробництва, як хімія та електротехніка. Водночас усе помітнішим ставало відставання Великої Британії від конкурентів, зменшувалася її частка у світовому промисловому

виробництві. Країна втрачала світову промислову першість. Це пояснювалося колоніальним характером британської економіки. Англійська буржуазія вважала за краще не вкладати капітали в реконструкцію власної промисловості, а вивозити їх у колонії та залежні країни. Отже, вирішальним чинником тут була експлуатація величезної колоніальної системи.

Франція, незважаючи на те що на початку ХХ ст. погравалося її економічне життя, відставала від інших держав як за рівнем виробництва, так і за ступенем його концентрації. Головними причинами цього були вивезення капіталу за кордон, надання позик під високий лихварський відсоток урядам інших держав. Тому в економіці країни панувала фінансова олігархія, верхівку якої становили «200 сімейств». Перетворюючись на державу-рантьє, Франція зберігала свій аграрно-індустріальний характер: у сільському господарстві було зайнято 44,2 % населення, а в промисловості — тільки 38,8 %.

Німеччина вступила в ХХ ст. як одна з найбільших індустріальних держав, посівши перше місце в Європі за рівнем промислового виробництва. Могутні монополістичні союзи запанували в економіці країни. Разом з тим наслідком поразки буржуазної революції 1848–1849 рр. стали феодальні пережитки, що було особливо помітно в юнкерських господарствах, які перетворилися на великі капіталістичні економії. Збереження юнкерською кастою свого економічного і політичного впливу, надзвичайно сильна питома вага мілітаризму в суспільному житті Німеччини призвели до об'єднання юнкерства і монополістичної буржуазії в єдиний блок.

Росія одночасно з іншими державами також вступила в монополістичну стадію розвитку капіталізму. За темпами промислового розвитку і рівнем виробництва вона належала до середньорозвинутих капіталістичних країн, за питомою вагою у світовій промисловій продукції посідала п'яте місце. Не відрізняючись від інших держав у головному, Росія мала певні особливості, наприклад, збереження феодальних пережитків у селі, а також значна роль іноземного капіталу та іноземних інвестицій в економіці.

Тому в Росії, де найважливішим пережитком феодалізму поряд з поміщицьким землеволодінням був сам царат з притаманним йому засиллям бюрократії і дворянської вотчини в управлінні країною, вищі форми капіталізму в промисловості у сполученні з дуже високим рівнем концентрації виробництва поєдналися з до-капіталістичним устроєм і загальною економічною відсталістю.

Сполучені Штати Америки можна розглядати як класичну країну монополістичного капіталу. На початок ХХ ст. США випереджали всі

держави за випуском основних видів продукції та загальним обсягом виробництва. В 1913 р. у чорній металургії США випускали більше продукції, ніж Велика Британія, Франція і Німеччина разом узяті. Прискореними темпами розвивалося й сільське господарство. Характерним для США є те, що саме в них основною формою монополістичного об'єднання став трест, який повністю позбавив виробничої і комерційної самостійності окремі підприємства.

Японія була першою і єдиною азійською країною, яка стала на шлях самостійного капіталістичного розвитку. Переворот, що розпочався «Реставрацією Мейозі» (1868), створив умови для бурхливого розвитку капіталістичних відносин і становлення буржуазного суспільства. Завдяки активній ролі держави у сфері економіки, винятково високому рівню експлуатації трудящих, використанню досвіду Західної Європи і США Японія на початку XX ст. швидко увійшла до числа «великих держав». Одночасно значний тягар феодалних пережитків надав монополістичному капіталізму Японії військово-феодалного характеру.

Державний устрій та політичні системи. Характерним для цього періоду є те, що вступ згаданих країн у XX ст. не спричинив докорінного зламу їхнього державного устрою.

Велика Британія, як і раніше, залишалася буржуазною конституційною монархією зі спадковою королівською владою, двопалатним парламентом (палата общин і палата лордів) і кабінетом, роль якого безупинно зростала. Двопартійна система в особі лібералів (вігі) і консерваторів (торі) продовжувала діяти, але в 1906 р. з'явилася ще одна впливова політична сила — партія лейбористів, яка спочатку виступала у блоці з ліберальною партією.

У *Франції* продовжувалася історія парламентської Третьої республіки, державний лад якої був оформлений трьома конституційними законами 1875 р. Законодавча влада належала палаті депутатів і сенату, що утворювали Національні збори. Очолював державу президент. Кабінет міністрів був відповідальним перед Національними зборами. На відміну від Великої Британії та США тут склалася багатопартійна система. Аби одержати перемогу під час виборів, буржуазні партії були змушені укладати угоди, створюючи партійні блоки. Внаслідок цього характерною рисою французького політичного життя стала часта зміна урядів.

Не зазнала істотних змін і створена в 1871 р. *Німецька імперія*. Відповідно до конституції 1871 р. імператором (кайзером) ставав пруський король. Ставленником Пруссії був і глава уряду — канц-

лер, що призначався кайзером. Пруссія мала найбільшу кількість голосів у нижній палаті німецького парламенту — рейхстазі та верхній палаті — союзній раді (бундесраті). Все це забезпечувало панування Пруссії в Німецькій імперії.

У Росії зберігалася абсолютна монархія. «Імператору Все-російському, — сказано в Основних законах Російської імперії, — належить верховна самодержавна влада». Державна рада, кабінет міністрів повністю залежали від царя. Подальший розвиток державного устрою Росії пов'язаний з революцією 1905 — 1907 рр.

9 січня 1905 р. у Петербурзі було розстріляно мирний похід робітників, які разом із сім'ями йшли до Зимового палацу, аби передати царю петицію про свої потреби. Ця подія, яка одержала назву «кривавої неділі», стала початком революції, підняла на боротьбу проти царату мільйони робітників і селян.

Хвиля страйків, сутичок із поліцією і військами прокотилася по країні. Цар, змушений маневрувати в умовах наростання революційного руху, доручив у лютому 1905 р. міністру внутрішніх справ Булігіну підготувати рішення про створення в Росії Державної думи, яка мала стати законодавчим органом. Вищої точки страйкового руху досяг у дні жовтневого всеросійського політичного страйку, що розпочався 6 жовтня 1905 р.

Всеросійський політичний страйк зірвав скликання «булігінської» думи і змусив царат поступитися, зробити серйозний крок на шляху перетворення феодальної монархії на буржуазну. 17 жовтня 1905 р. Микола II підписав маніфест, в якому обіцяв «дарувати населенню непорушні основи громадянської свободи», перетворити Державну думу на законодавчу установу.

І Державну думу було скликано в квітні 1906 р. Її поява відобразилася в Основних законах Російської імперії, затверджених царем 23 квітня 1906 р. Відповідно до цих законів у Росії, як і раніше, зберігалася самодержавство. Водночас довелося визнати, що відтепер ніякий закон не може набрати сили без схвалення Державної думи (ст. 86). Цар одержав можливість видавати закони без участі Державної думи, але такі закони не могли вносити «змін ні в установлення Державної ради чи Державної думи, ні в постанови про вибори в Раду чи Думу» (ст. 87). І Державну думу було розпущено достроково. 20 лютого 1907 р. було скликано II Державну думу. 3 червня 1907 р. цар достроково розпустив і цю Думу. Того ж дня було оприлюднено новий виборчий закон про вибори в III Державну думу. Закон був затверджений царем без схвалення Державної думи. Тим самим цар порушив ст. 87 Основних законів Російської

імперії і, отже, вчинив державний переворот. Спроби встановити парламентську монархію виявилися марними.

Сполучені Штати Америки, як і раніше, залишалися президентською республікою, зберігаючи як основний закон конституцію 1787 р. Законодавча влада належала двопалатному конгресу, главою держави та уряду був президент, винятково важливу роль відігравав Верховний суд США. Набула подальшого розвитку «система двох партій», що чергуються при владі: республіканської і демократичної.

Відповідно до конституції 1889 р. в *Японській імперії* правила «безупинна на вічні часи імператорська династія». Імператор мав законодавчу владу, здійснюючи її у згоді з імператорським парламентом. Імператору належала вся повнота виконавчої влади. Він був також верховним командувачем армією і флотом. Таким чином, парламент лише прикривав всесилля імператора.

Революція в науці викликала зміну традиційної системи світогляду. В цей переломний час частина філософів звертається до класичної філософії Гегеля (неогегельянці) і Канта (неокантианці). Американські прагматики закликали обмежуватися вирішенням практичних завдань. Разом з тим стає популярним ірраціоналізм. На суспільну свідомість значно вплинуло вчення З. Фрейда про психоаналіз. Усе це супроводжувалося загостренням ідеологічної боротьби. Починають виформовуватися ідейно-політичні теорії, що проповідують культ сили, шовінізм і расизм (прикладом цього можуть бути філософія Ф. Ніцше з його вченням про «надлюдину» і вибрану «німецьку націю» або уява про «божественну місію» підданих японського імператора). На противагу цим поглядам зростає вплив соціалістичних ідей. Створюються і набирають сили соціалістичні (у Франції, Великій Британії, США) і соціал-демократичні (у Німеччині, Японії) партії. Це протистояння ідейно-політичних течій відбувається і в царині культури, де поряд із реалістичним мистецтвом виникають різноманітні напрями, відомі під загальною назвою «декадентство».

Розвиток культури на початку XX ст. У сфері освіти в цей час відбуваються позитивні процеси. Зростає кількість освічених людей, освіта у багатьох країнах ставала більш доступною, з'явилися нові типи навчальних закладів, змінювалися структура й зміст освіти, накреслилися її спеціалізація та диференціація.

Відбулося впровадження загальної безкоштовної початкової і середньої освіти. В США у 20-ті роки у багатьох штатах було прийнято закони про загальну середню освіту. Система вищої освіти включала університети, інститути, коледжі. Провідними навчальними закладами, всесвітньо відомими науковими центрами стали

Гарвардський, Єйський та інші університети. Високого рівня досягла освіта у Франції. Ще наприкінці XIX ст. були прийняті закони, що передбачали обов'язкове навчання дітей незалежно від статі з 6 до 13 років. На початку 30-х років демократичні сили домоглися впровадження безкоштовного навчання в державних середніх школах. Центрами освіти і зосередження кращих наукових сил Німеччини стали Гейдельберзький, Кельнський, Берлінський університети. У Великій Британії закон про освіту 1918 р. передбачав обов'язкове навчання дітей до 14 років. Центрами університетської освіти у Великій Британії стали Кембриджський та Лондонський університети. Рада Оксфордського університету в 1920 р. ухвалила рішення, яке дозволяло жінкам учитися в цьому університеті.

Великі успіхи були досягнуті на початку XX ст. у розвитку багатьох наук, насамперед фізики. За розробку квантової теорії німецькому фізику М. Планку в 1918 р. було присуджено Нобелівську премію. В 1922 р. за заслуги у вивченні будови атому Нобелівську премію одержав датський вчений Н. Бор. За успішну наукову роботу Нобелівські премії було присуджено А. Ейнштейну, Є. Фермі, М. і Ф. Жоліо-Кюрі. Досягнення фізики та хімії привели до створення біофізики і біохімії.

У XX ст. починається науково-технічна революція — докорінне, якісне перетворення продуктивних сил на основі перетворення науки на провідний фактор розвитку суспільного виробництва і безпосередню продуктивну силу.

Характерною рисою розвитку *літератури і мистецтва* у цей період була боротьба реалістичних та модерністських течій. 20-ті роки ознаменувалися творчістю письменників «утраченого покоління» — Е. Хемінгуей, Р. Олдінгтона, Е. М. Ремарка, що відображали протест проти бойні Першої світової війни. Через твори Т. Манна проходила думка про почуття вичерпаності колишніх форм життя. Антифашистським пафосом були пройняті романи Л. Фейхтвангера, антивоєнна тема звучала у творчості Е. М. Ремарка. Значний внесок у розвиток світової літератури зробили А. Барбюс, Р. Роллан, Б. Шоу, Т. Драйзер. Світової популярності набула творчість індійського письменника Р. Тагора.

Одночасно йшов пошук нових ідей і засобів вираження. З'являється авангардизм, який поривав з реалізмом, шукав нових засобів виразності. Серед художників-авангардистів можна назвати М. Пруста, Дж. Джойса, Ф. Кафку. Розквіт російської літератури був пов'язаний з творчістю А. Ахматової, О. Мандельштама, С. Єсеніна та ін.

Найважливішими тенденціями розвитку *мистецтва* стали ідеологізація і політизованість, песимізм і розчарування, поширення декадентства. З'явилися нові напрямки розвитку мистецтва: сим-

II. Всесвітня історія XX століття

волізм (М. Врубель), абстракціонізм (В. Кандінський, К. Малевич), кубізм, фавізм (А. Матісс), експресіонізм, конструктивізм, сюрреалізм (С. Далі).

У *театральному мистецтві* сформувалися дві великі школи — реалістична і умовна. Якщо торжество реалізму проявилось у системі К. Станіславського, то розвиток експресіоністського напрямку стався завдяки школі В. Мейерхольда. Розвиток німецького театру був пов'язаний з ім'ям Б. Брехта.

Новими творами, жанровою розмаїтістю збагачувалася *музика*. Всесвітню славу здобули такі італійські майстри оперного мистецтва, як Е. Карузо, Т. Руффо, американський композитор Дж. Гершвін. З появою радіо стала розвиватися естрадна музична культура.

У *спорті* найбільш важливими подіями були відродження олімпійського руху, професіоналізація спорту.

2. Міжнародні відносини на початку XX століття

Зовнішня політика європейських держав наприкінці XIX — на початку XX ст. визначалася їхньою боротьбою за сфери вкладання капіталу, ринки збуту, джерела дешевої сировини. Нерівномірність економічного і політичного розвитку цих країн ще більше загострювала суперечності, які можна було розв'язати лише шляхом воєнного переділу світу.

Особливо гострі суперечності виникли в цей період між Великою Британією та Німеччиною.

Велика Британія була найбільшою колоніальною імперією, посідала перше місце у світі за обсягом зовнішньої торгівлі і вивезення капіталу. При поділі світу Німеччині дісталось значно менше колоній, ніж іншим державам, і вона вважала себе обкраденою. Проте на кінець XIX ст. Німеччина завдяки швидкому розвитку промисловості випереджала Велику Британію за темпами індустріалізації та рівнем промислового виробництва. І вже на початку XX ст. її частка у світовому промисловому виробництві перевищувала британську. Окрім того, між ними виникло гостре військово-морське суперництво. Німецький флот за всіма показниками став другим у світі після британського і різниця між ними постійно зменшувалася. Правлячі кола Німеччини стали на шлях докорінного переділу світу, проте Велика Британія протидіяла цьому. Зокрема, вона була дуже занепокоєна проникненням Німеччини в Туреччину. Аби відрізати німцям вихід до Перської затоки, англійці ще у 1901 р. захопили порт Кувейт. За цих умов великого значення набували зовнішня політика головних держав, пошук союзників, створення блоків.

Створення Троїстого блоку та Антанти. Під час конфліктів між європейськими державами сформувалися два військово-політичні угруповання. Ще в 1882 р. між Німеччиною, Австро-Угорщиною та Італією було підписано таємний договір, що оформив Троїстий блок, спрямований проти Франції і Росії (Італія визначила свою участь у блоці за такої умови: якщо агресором буде Велика Британія, то вона допомоги союзникам не надасть). Договір було укладено на п'ять років, але через кожні п'ять років він поновлювався і проіснував до 1915 р. Політика учасниць Троїстого блоку характеризувалася зростаючою агресивністю. Різко загострилися стосунки Німеччини з Францією. Австро-Угорщина і Німеччина посилили своє проникнення на Балкани. Італія у 1911–1912 рр. захопила Тріполітанію і Кіренаїку в Туреччині.

У 1904 р. було підписано англо-французьку угоду — «Сердечна згода», або, як її стали називати, Антанта. У 1907 р. підписано англо-російську угоду, чим і завершилося створення Антанти — військово-дипломатичного угруповання Великої Британії, Франції та Росії.

Виникнення в центрі Європи двох могутніх воєнних угруповань з протилежними інтересами робило велику війну неминучою.

Міжнародні кризи та конфлікти на початку ХХ ст. Європа розкололася на два блоки, які протистояли один одному. Протиборство між ними неодноразово породжувало міжнародні кризи і воєнні конфлікти.

1. Перша марокканська криза 1905–1906 рр. Намагання Франції встановити контроль над Марокко зустріло опір Німеччини, яка поставила вимогу, аби питання про Марокко було розглянуто на міжнародній конференції. На початку 1906 р. на конференції в Альхесирасі (Італія) Франція одержала дипломатичну перемогу, що надалі полегшило їй захопити Марокко.

2. Боснійська криза виникла у зв'язку з анексією в 1908 р. Боснії і Герцеговини Австро-Угорщиною. Цей акт викликав бурхливі протести з боку Туреччини і Сербії, а також невдоволення Росії. Проте їм довелося відступити.

3. Друга марокканська криза. У 1911 р. Німеччина знову виступила у зв'язку з подіями в Марокко, де французький капітал намагався заволодіти багатствами цієї країни. Конфлікт закінчився угодою, за якою Німеччина визнала протекторат Франції над більшою частиною Марокко, а натомість одержала частину французького Конго.

4. У ході Тріполітанської війни Італія відібрала в Туреччині Тріполі і Кіренаїку, перетворивши їх на свою колонію — Лівію.

У такому ж плані слід розглядати і російсько-японську війну 1904–1905 рр.

Обидва блоки активно готувалися до війни. Різко посилилася гонка озброєнь. У 1906 р. у Великій Британії розпочалося будівництво дредноутів — великих військових суден того часу. Франція в 1913 р. збільшила до трьох років строк військової служби. Однак лідерство в гонці озброєнь залишалося за Німеччиною, армія якої була оснащена новітньою бойовою зброєю і технікою. Широку військову програму підготувала й Росія, однак вона була далекою від виконання, оскільки її кінцеві строки планувалися на 1916 — 1917 рр. Німеччина похитнула традиційну британську перевагу на морі. У 1914 р. Велика Британія мала 29 потужних кораблів, Німеччина — 18. Англійське військове командування недооцінювало німецькі підводні човни.

3. Перша світова війна 1914–1918 рр.

Причини, привід та початок Першої світової війни. Причини Першої світової війни коренилися в нерівномірному розвитку капіталізму на

його монополістичній стадії. Ще однією причиною стали гонка озброєнь, на поставках яких корпорації отримували надприбутки, мілітаризація економіки та свідомості величезної маси людей. Третя причина — прагнення правлячих кіл провідних країн Заходу подолати наростання революційного і національно-визвольного рухів. Вступаючи у світову війну, кожна з держав переслідувала свої далекосяжні цілі:

— Німеччина прагнула покінчити з британським пануванням на морі, захопити англійські колонії. Великими були претензії Німеччини до Франції і Росії;

— Франція, яка зазнала поразки у франко-пруській війні 1870–1871 рр., розраховувала повернути собі Ельзас і Лотарингію, приєднати лівий берег Рейну та Саарський вугільний басейн;

— Велика Британія хотіла зберегти свої колонії і панування на морі, відібрати в Туреччини багаті на нафту Месопотамію та частину Аравійського півострова;

— Австро-Угорщина мала загарбницькі цілі щодо Росії та Сербії;

— Росія прагнула приєднати до себе Східну Галичину, Буковину, Закарпаття і оволодіти чорноморськими протоками Босфором та Дарданеллами;

— США прагнули поширити свій вплив на весь американський континент і посилити проникнення в Китай, де велику активність виявляла Японія.

Приводом для розв'язання війни стало вбивство 28 червня 1914 р. у місті Сараєво, столиці Боснії, членом сербського військово-

патріотичного товариства Г. Принципом спадкоємця австро-угорського престолу ерцгерцога Франца-Фердинанда. Одержавши підтримку в Берліні, Австрія пред'явила Сербії ультиматум, а потім, 28 липня, оголосила їй війну. 1 серпня Німеччина оголосила війну Росії, а 3 серпня — Франції. Німецькі війська вторглися у Бельгію. Двома тижнями раніше така ж доля спіткала і Люксембург. 4 серпня війну Німеччині оголосила Велика Британія. Таким чином, за кілька днів локальний австро-сербський конфлікт переріс у велику війну.

У вир війни втягувалися все нові й нові держави. 23 серпня воєнні дії проти Німеччини розпочала Японія. 29 жовтня Туреччина вступила у війну на боці Німеччини. Італія, колишній член Троїстого блоку, у травні 1915 р. оголосила війну союзниці Німеччини — Австро-Угорщині. Болгарія восени 1915 р. заявила про свій вступ у війну проти Антанти. Влітку 1916 р. правителі Румунії оголосили війну Австро-Угорщині. У квітні 1917 р. війну Німеччині оголосили Сполучені Штати Америки.

Стратегічні плани противників. Німеччина розраховувала на генеральний план ведення війни, що був розроблений колишнім начальником німецького генштабу А. фон Шліффеном і одержав назву «блискавичної війни». За цим планом Німеччина була повинна розгромити Францію і Росію по черзі. Спочатку планувалося завдати поразки Франції нанесенням удару через Бельгію по Парижу. Після оточення і знищення французької армії передбачалося сконцентрувати усі сили проти Росії. Австро-Угорщина вважала своїми головними ворогами Росію, Сербію та Чорногорію і тому основні військові сили передбачала розгорнути проти Росії. Франція мала надію на коротку війну. Вона вважала, що все вирішить швидкий наступ військ, і аж ніяк не очікувала статичну окопну війну. Непристосованою до тривалої війни була й Росія. Велика Британія, яка мала нечисленну, проте високопрофесійну армію, також не розраховувала на тривалу воєнну кампанію.

Бойові дії на фронтах Першої світової війни визначалися насамперед стратегічними планами, розробленими кожною із воюючих сторін. Спочатку ініціатива була у німецького командування. Відповідно до плану Шліффена, розрахованого на швидку кампанію, німецькі війська вторглися у Бельгію, а потім вступили на територію Франції. Над Францією нависла смертельна небезпека. Однак німецький стратегічний план «блискавичної війни» було зірвано. Це відбулося завдяки наступу 1-ї та 2-ї російських армій у Східній Пруссії. Ціною величезних втрат російське командування відтягнуло на Схід німецькі війська і тим самим фактично вряту-

вало Францію. Англо-французькі війська перейшли в наступ і здобули важливу перемогу в битві на Марні, в якій брали участь з обох сторін півтора мільйони чоловік. Втрати обох сторін становили майже 600 тис. чоловік убитими й пораненими. Підсумком битви на Марні став остаточний провал плану «блискавичної війни».

На кінець 1914 р. Західний фронт стабілізувався, і війна набула позиційного характеру.

Воєнні дії велися і на Балканах, де утворився австро-сербський фронт. У серпні 1914 р. австрійські війська почали наступ, але були зупинені сербами. Австро-угорське командування знову розпочало наступальну операцію. Проте, одержавши допомогу від держав Антанти, сербська армія знову відкинула противника за межі Сербії.

Після того як турецький уряд у жовтні 1914 р. заклав протоки Дарданелли і Босфор для проходження кораблів країн Антанти, Росія, Англія і Франція оголосили війну Туреччині.

У Закавказзі турецькі війська в грудні 1914 р. почали великий наступ, але під натиском російських військ турки зазнали жорстокої поразки і були змушені відступити.

Бойові дії у 1915–1916 роках. У 1915 р. країни Антанти здійснили морські та сухопутні операції, аби заволодіти чорноморськими протоками — Дарданеллами і Босфором.

Спочатку Антанта планувала захопити протоки тільки за допомогою військово-морських сил, проте, зазнавши значних втрат, англо-французький флот змушений був відступити. Після цього розпочалася велика десантна операція на півострові Галліполі, але військам Антанти не вдалося добитися успіху.

Головні події відбувалися в 1915 р. на Східному фронті. І хоча російські війська були змушені залишити майже всю Галичину, Буковину, частину Волині, Польщу і Литву, головної своєї мети — вивести Росію з війни — Німеччина не досягла.

Створення позиційного фронту на Заході зруйнувало плани німецького командування на здобуття тут швидкої перемоги. І тому воно ухвалило рішення: обороняючись на Заході, спрямувати у 1915 р. головний удар проти Росії з метою вивести її із війни, примусити укласти вигідний для Німеччини мир, а потім усіма силами розгромити противника на Заході.

У лютому 1915 р. німецькі війська розбили 10-тисячну російську армію на Мазурських озерах, примусивши її залишити Східну Пруссію. Однак вирішальної перемоги вони не досягли. Російські війська контрударом відкинули противника до кордону.

У 1915 р. відбулися ще дві важливі події. 23 травня 1915 р. італійці оголосили війну Австро-Угорщині і денонсували договір

про Троїстий союз. У той же час Болгарія обрала співробітництво з Троїстим союзом, розпочавши наступ на Сербію. Країни Антанти негайно оголосили їй війну.

У 1916 р. німецьке командування знову активізувало бойові дії. Головний удар було перенесено на Захід. Їхнім об'єктом став так званий Верденський виступ, що прикривав дорогу на Париж. 21 лютого 1916 р. німецькі війська пішли в атаку. Однак за кілька днів боїв вони просунулися лише на 7 км. У боях під Верденом було розгромлено 120 дивізій, у тому числі 69 французьких і 50 німецьких. Втрати з обох сторін досягли 1 млн. чоловік.

24 червня англо-французькі з'єднання почали наступ на р. Сомма. Вони були озброєні краще за німецькі війська і вперше застосували таку зброю, як танки. Величезних втрат у цьому бою зазнали обидві сторони.

Більш успішно для Антанти складалася ситуація на Східному фронті. У розпалі боїв під Верденом французьке командування звернулося до Росії на допомогу. І знову, аби виручити союзників, російські війська під командуванням генерала О. Брусилова в червні 1916 р. перейшли в наступ. Австрійський фронт на лінії Луцьк — Чернівці було прорвано. За три дні боїв було захоплено 200 тис. полонених. Російські війська знову зайняли більшу частину Східної Галичини і Буковину.

Після поразок на морі німецький флот відійшов під захист берегових укріплень. З цього часу Німеччина починає тотальну підводну війну. В лютому 1915 р. німецьке командування офіційно оголосило, що води, які омивають Англію і Північну Ірландію, вважаються воєнною зоною, і будь-який корабель, що потрапить у ці води, може бути знищений. Німецькі моряки розпочали активні бойові дії. Кораблі, що направлялися до берегів Великої Британії, топилися німецькими підводними човнами. Тотальна підводна війна дала привід для вступу у війну Сполучених Штатів Америки.

Істотний вплив на перебіг світової війни справила лютнева революція 1917 р. в Росії. Після її перемоги реальну владу в країні здійснював Тимчасовий уряд. Він виступав за продовження війни. У червні 1917 р. почався новий наступ під загальним командуванням генерала О. Брусилова. Але він був погано підготовлений і закінчився поразкою.

Після жовтневого перевороту 1917 р. більшовики видали декрет про мир, який відображав їх наміри вийти із світової війни за будь-яку ціну, і вже наприкінці року Раднарком почав безпрецедентні сепаратні переговори з Німеччиною. Переговори радянської делегації з делегаціями Німеччини, Австро-Угорщини, Туреччини і Болгарії завершилися підписанням 3 березня 1918 р. Брестського мирного договору.

Згідно з Брестським договором радянська Росія визнала за Німеччиною територію Прибалтики, Польщі, частково Білорусії. Вона зобов'язувалася відмовитися від претензій на Фінляндію, передати Туреччині Карс, Батум, Ардаган, укласти мир з Українською Центральною Радою, роззброїти флот, виплачувати Німеччині репарації у розмірі 6 млрд. марок. Таким чином, радянська Росія втратила територію за розміром 800 тис. кв. км. Брестський договір означав вихід Росії із війни, що вкрай негативно сприйняли країни Антанти.

6 квітня 1916 р. США офіційно оголосили війну Німеччині. Рішення президента В. Вільсона про начало війни з Німеччиною підтримала переважна більшість конгресу Сполучених Штатів.

Перша світова війна кардинально вплинула на внутрішньополітичне становище воюючих країн. Затяжний характер війни призводив до гострої нестачі продуктів харчування, запровадження карткової системи розподілу продовольчих товарів. Населення цих країн все більшою мірою стало відчувати тягар воєнного стану. Вже в 1916 р. почала накопичуватися втома від війни, зростав страйковий рух, відсутній у перші роки війни. Зростання масових антивоєнних виступів особливо посилилось у 1917–1918 рр. Це було наслідком не тільки соціальної кризи, а й зростаючого неприйняття війни у всіх її проявах, поширення пацифістських настроїв. Антивоєнний рух набув особливо широкого розмаху в Німеччині, Австро-Угорщині, Італії, Росії, Франції.

Піднесення антивоєнних настроїв, братання солдатів на фронті, мітинги і демонстрації проти війни були властиві всім воюючим державам. Про назріваючу революційну ситуацію свідчили події, що відбувалися в Німеччині та Австро-Угорщині.

Революційні події в Німеччині та Австро-Угорщині. Найяскравішим прикладом таких подій є листопадова революція у Німеччині. Революція почалася повстанням воєнних моряків у Кілі 3 листопада 1918 р. Її підтримали робітники, влада перейшла до рук ради робітничих і матроських депутатів. Революція переможно рухалася по країні. Всюди створювалися ради робітничих і солдатських депутатів. 9 листопада 1918 р. відбулося збройне повстання в Берліні. Революційний натиск повалив монархію і кайзерівський уряд. Імператор Вільгельм II утік у Голландію. Німеччина була проголошена республікою.

В обстановці повсюдного створення рад правим соціал-демократам вдалося сформувати уряд на чолі з Ф. Ебертом, який одержав 10 листопада санкцію виконкому Берлінської ради, яка в той час відігравала роль загальнонімецької ради робітничих і селян-

ських депутатів. Цей «революційний уряд» став називатися Радою народних уповноважених.

І Всенімецький з'їзд рад, що проходив у грудні 1918 р., вирішив основне питання революції — про владу на користь буржуазії, прийняв резолюцію про передачу всієї повноти законодавчої і виконавчої влади урядові Ф. Еберта аж до остаточного вирішення питання Установчими зборами.

Уряд Ф. Еберта одержав від I Всенімецького з'їзду рад необмежені повноваження, спровокував пролетаріат Берліна на виступ і 11 січня кинув на столицю «ударні» і «залізні» бригади. Над берлінським пролетаріатом почалася розправа, під час якої було вбито комуністичних лідерів К. Лібхнехта і Р. Люксембург. Незважаючи на поразку берлінських робітників, революційні бої в Німеччині продовжувалися, а в Баварії у квітні 1919 р. було навіть проголошено Баварську радянську республіку.

Листопадова революція 1918–1919 рр. у Німеччині не вийшла за межі буржуазно-демократичної, хоча й дала змогу повстанцям добитися важливих демократичних завоювань. Унаслідок революції було знищено імперію, на основі Веймарської конституції 1919 р. створено буржуазну республіку.

Воєнна поразка, яка наближалася, збігалася з революційною кризою в Австро-Угорщині. У жовтні 1918 р. настав крах габсбурзької монархії і відбувся розпад Австро-Угорської імперії. 14 листопада 1918 р. Національні збори в Празі проголосили Чехословацьку республіку і обрали президентом Т. Масарика. Від імперії відокремилися всі південнослов'янські провінції. 1 грудня 1918 р. було утворено Королівство сербів, хорватів і словенців. На карті Європи з'явилися ще дві нові держави — Австрія та Угорщина. 16 листопада 1918 р. було проголошено Угорську республіку.

Закінчення війни. У липні 1918 р. французькі війська перейшли в контрнаступ у районі Марни. У вересні англо-французькі частини розгорнули воєнні дії в районі Арраса. Почався тотальний наступ Антанти по всьому фронту.

Союзники Німеччини один за одним стали виходити з війни. Першою капітулювала Болгарія (29 вересня 1918 р.), потім — Османська імперія (30 жовтня 1918 р.) і Австро-Угорщина (3 листопада 1918 р.). Центральний блок розпався.

Рано-вранці 11 листопада 1918 р. у Комп'єнському лісі було підписано перемир'я між Німеччиною та її противниками. За умовами перемир'я Німеччина була зобов'язана повернути захоплені нею території Франції, Бельгії і Люксембургу, вивести війська з Австро-Угор-

щини, Туреччини, Румунії, видати переможцям значну частину військового майна та ін. Так закінчилася Перша світова війна.

Ця війна вкрай загострила всі суперечності капіталістичної системи. Вона тривала більше чотирьох років і утягнула в свою орбіту 38 держав із загальною кількістю населення понад 1,5 млрд. чоловік. Було мобілізовано приблизно 70 млн. чоловік, із яких близько 10 млн. було вбито та 20 млн. поранено. Жертви серед мирного населення, що постраждало від епідемій, голоду, холоду та інших лихоліть воєнного часу, також становили десятки мільйонів.

Війна завдала великої шкоди промисловості, транспорту, сільському господарству країн, які воювали. На кінець війни Росія втратила 60 % того, що мала перед її початком, Австро-Угорщина — 41, Німеччина — 33, Франція — 31, Англія — 15 %. Лише Японія і США збільшили свої багатства.

Війна підірвала економічне життя народів, принесла небачені страждання і втрати, голод і розруху. Цілі райони було перетворено на пустища.

Найсумнішим підсумком війни було те, що вона знецінила людське життя у масовій свідомості жителів планети, сприяла зростанню жорстокості у свідомості людей. З іншого боку, страшні наслідки війни стимулювали піднесення масового руху проти насильства і війни взагалі, за мир і стабільність.

4. Облаштування повоєнного світу

Після закінчення Першої світової війни на світовій арені склалася нова розстановка воєнно-політичних сил. Унаслідок війни в Росії відбувся жовтневий переворот, і вона випала з капіталістичної системи; була розгромлена одна із світових держав — Німеччина; США стали основним претендентом на світове панування; Велика Британія закріпила своє становище найбільшої колоніальної імперії; посилилися позиції Франції, яка претендувала на гегемонію в Європі.

Паризька мирна конференція. Розгромивши Німеччину та її союзників, держави-переможниці розпочали реалізацію своїх планів повоєнного облаштування світу. Кожна з них намагалася посилитися за рахунок іншої, у кожній були свої політичні, територіальні, фінансово-економічні та інші домагання. Усі ці складні і нерозв'язні суперечності позначилися на роботі Паризької мирної конференції, яка мала вирішити головні проблеми післявоєнного устрою світу. Конференція відкрилась 18 січня 1919 р. В її роботі взяли участь 27 держав, що належали до табору переможців. Головою Паризької конференції було обрано французького

прем'єра Ж. Клемансо. Радянська Росія не була представлена на конференції. Не було запрошено і Німеччину.

Визначальну роль у роботі конференції відіграла Рада десяти, яка складалася з глав держав і міністрів закордонних справ США, Франції, Великої Британії, Італії та Японії. Пізніше утворилось більш вузьке коло — Рада чотирьох, куди входили тільки глави держав і де не було Японії.

У центрі уваги конференції знаходилося «російське питання». Було ухвалено рішення про посилення воєнної інтервенції і широку підтримку білогвардійських армій. Обговорювалась можливість розчленування Росії на окремі частини — Сибір, Україну, Кавказ та ін.

На конференції виявилися серйозні суперечності між недавніми союзниками. Наприклад, США виступали за збереження сильної Німеччини. Франція, навпаки, наполягала на максимальному ослабленні і навіть розчленуванні Німеччини. Найгостріша боротьба розгорнулася і з інших питань: про розділ між переможцями колишніх німецьких колоній, про розмір репарацій тощо.

Версальський договір. З великими труднощами текст мирного договору з Німеччиною, що одержав назву Версальського, був узгоджений і 28 червня 1919 р. підписаний Німеччиною, котра зазнала поразки у війні, з одного боку, і «союзниками та об'єднаними державами», які одержали перемогу, — з другого. Сенат США відмовився від ратифікації Версальського договору через небажання США вступити до Ліги Націй. Натомість США в серпні 1921 р. уклали з Німеччиною особливий мирний договір.

Версальський договір набрав чинності 10 січня 1920 р. після ратифікації його Німеччиною і чотирма головними союзними державами — Великою Британією, Францією, Італією та Японією.

За умовами договору Німеччина зазнала серйозних територіальних втрат. Франції поверталися Ельзас і Лотарингія, окремі райони передавалися Бельгії, Данії, Польщі, Чехословаччині. Саарський вугільний басейн переходив у «повну і необмежену власність» Франції. В цілому Німеччина втрачала 1/8 частину території і 1/2 частину населення, а також усі свої колонії.

За умовами Версальського договору винуватцями війни оголошувалися Німеччина та її союзники. Вони були зобов'язані сплатити репарації (відшкодування збитків) у сумі 132 млрд. золотих марок.

Було також прийняте рішення про демілітаризацію Німеччини. Версальський договір забороняв загальну військову повинність у Німеччині, не дозволяв їй мати підводний флот, військову та морську авіацію. Кількісний склад армії не повинен був перевищувати 100 тис. чоловік.

Версальський договір став головним документом повоєнного мирного врегулювання. Потім були підписані договори з колишніми союзниками Німеччини — Австрією, Угорщиною, Болгарією і Туреччиною. Так склалася система міжнародних відносин, яка одержала назву Версальської.

Наслідком Першої світової війни стали територіальні зміни, а також виникнення нових держав.

Розпад Австро-Угорської імперії збігся з початком на її території буржуазно-демократичної революції, результатом якої стало повалення монархічної влади Габсбургів. У жовтні 1918 г. відбулося національне визначення Чехії і Словаччини. Празький і Словацький національні комітети оголосили спочатку про створення незалежної держави Чехія, а потім — про входження незалежної Словаччини до складу єдиної Чехословацької держави. Того ж року Народне віче Хорватії оголосило про відокремлення від Австро-Угорщини всіх південно-слов'янських провінцій і створення незалежного Королівства сербів, хорватів і словенців (з 1929 р. — Королівство Югославія).

Істотно змінювалася політична карта Європи. У листопаді 1918 р. було проголошено республіку в Угорщині, потім — в Австрії. Відповідно до декрету радянського уряду від 24 серпня 1918 р. було створено Польську республіку.

Становлення національних держав закріплювалося конституційно. У 1920 р. було прийнято конституцію Чехословаччини. Відродження Польської держави спочатку було закріплено Малою конституцією 1919 р., а потім — Березневою конституцією 1921 р. Конституційні закони було прийнято в Югославії, Румунії та інших державах.

Створення Ліги Націй. Складовою частиною Версальської системи стала Ліга Націй — міжнародна міжурядова організація, метою якої проголошувався «розвиток співробітництва між народами та гарантування миру і безпеки». Статут Ліги Націй фіксував деякі загальні міжнародні принципи, закріплював відмову від воєн, передбачав низку санкцій проти держави-агресора і т. д. Щорічно для обговорення міжнародних питань мала збиратися Асамблея Ліги Націй. Крім того, створювалися Рада, постійними членами якої мали стати п'ять держав-переможниць (США, Велика Британія, Франція, Італія та Японія), а непостійними — чотири, що обираються Асамблеєю з її членів, та Секретаріат. Місцем перебування цих органів було обрано Женеву. Держави мали право вийти з Ліги Націй за власним бажанням, вони також могли бути виключеними з неї через будь-які серйозні причини.

Статут Ліги Націй підписали представники 45 держав. США відмовилися взяти участь у роботі Ліги Націй. Члени німецького

блоку не були допущені в Лігу. Провідна роль у діяльності Ліги Націй належала Великій Британії та Франції.

Практично ж Ліга Націй не стала універсальним інструментом для підтримання миру та запобігання міжнародним конфліктам.

Вашингтонська конференція. Версальський мирний договір затвердив нове співвідношення сил, головним чином між європейськими державами. Проблеми, які стосувалися Далекого Сходу та Тихого океану, було розглянуто у Вашингтоні, де 12 листопада 1921 р. розпочала свою роботу відповідна конференція. В конференції взяли участь представники США, Великої Британії, Китаю, Японії, Франції, Італії, Нідерландів, Бельгії та Португалії. Провідна роль на конференції належала Сполученим Штатам.

На конференції було прийнято низку важливих рішень: 1) 13 грудня 1921 р. підписаний договір чотирьох держав про «територіальні права» на Тихому океані. Було ліквідовано англо-японський союз, який замінено договором чотирьох держав (США, Великої Британії, Франції та Японії); 2) 6 лютого 1922 р. укладено договір між п'ятьма державами про обмеження морських озброєнь, який змінив співвідношення сил на користь США; 3) 6 лютого 1922 р. підписано договір дев'ятьох держав (США, Велика Британія, Франція, Японія, Італія, Бельгія, Нідерланди, Португалія та Китай) про статус Китаю. Цей договір був спрямований проти китайського національно-визвольного руху і нічого не змінив у напівколоніальному статусі Китаю.

Рішення Вашингтонської конференції, що зафіксували нове співвідношення сил на Тихому океані та продемонстрували зростання впливу США в міжнародних відносинах у цілому і Далекосхідному-Тихоокеанському регіоні зокрема, доповнили Паризькі угоди 1919 р., що склали разом із ними так звану Версальсько-Вашингтонську систему.

Версальсько-Вашингтонська система заклала основи повоєнних міжнародних відносин. Разом з тим вона виявилася нестійкою і нежиттєздатною. Деякі держави (Німеччина, Японія, Італія, Чехословаччина, Югославія, Румунія та ін.) були незадоволені цією системою і готові боротися проти неї.

Кордони в Європі було визначено довільно, принципи самовизначення народів порушено, розміри репарацій перевищували можливості переможених країн. Проти Версальсько-Вашингтонської системи виступили також народи колишніх колоній Німеччини і Туреччини, французьких і британських володінь. Не рахувалась ця система і з інтересами радянської Росії.

Сформована країнами-переможницями нова система міжнародних відносин створювала обстановку нестабільності і напруженості.

Міжнародна конференція в Генуї (Італія). Цю конференцію було скликано у квітні 1922 р. для вирішення економічних і фінансових питань у повоєнному світі. Однак найбільшого значення на засіданнях Генуезької конференції набуло «російське питання».

Західні держави вимагали, аби радянська Росія визнала всі борги царського і Тимчасового урядів, повернула націоналізовані підприємства, скасувала монополію зовнішньої торгівлі тощо. Радянське керівництво висунуло свої вимоги і претензії до західних держав, що не задовольнило останні, і Генуезька конференція припинила свою роботу.

Переконавшись у безрезультатності Генуезької конференції, РСФРР і Німеччина 16 квітня 1922 р. у містечку Рапалло, поблизу Генуї, уклали між собою сепаратний договір про відновлення дипломатичних відносин, взаємну відмову від претензій і встановлення економічних зв'язків. На підставі цього договору створювалися змішані компанії, німецьким фірмам надавалися концесії, розвивалося військове співробітництво, виготовлювалася зброя, готувалися військові кадри тощо. Так, збройні сили Німеччини готували своїх пілотів у Липецьку, танкістів — поблизу Казані. У столиці Татарії проходив бойову підготовку майбутній танковий стратег гітлерівської армії Г. Гудеріан. Одночасно майбутній маршал СРСР М. Тухачевський стажувався у німецькій військовій академії.

У червні—липні 1922 р. відбулася **конференція в Гаазі (Нідерланди)**, яка по суті була продовженням Генуезької. На Гаазькій конференції радянська делегація заявила, що Росія готова сплатити довоєнні борги і домовитися з колишніми іноземними власниками, а капіталістичні країни повинні визнати радянський уряд де-юре. Однак французькі та бельгійські делегати зажадали припинення переговорів. У результаті Гаазька конференція також закінчилася безрезультатно.

Лозаннська конференція (Швейцарія). Цю конференцію було скликано 1922 р. для підписання миру з Туреччиною і вирішення питання про режим чорноморських проток — Дарданелл і Босфору. Її учасниками були, з одного боку, Велика Британія, Франція, Італія, Японія, Румунія, Греція і Сербсько-Хорватсько-Словенська держава, а з другого — Туреччина. В обговоренні проблеми проток брали участь Російська, Українська і Грузинська радянські республіки.

На заключному засіданні Лозаннської конференції 24 липня 1923 р. було підписано Турецький мирний договір і конвенцію про протоки. У серпні свій підпис під конвенцією поставив і радянський уповноважений. Проте конвенцію про протоки радянська держава не ратифікувала.

Локарнська конференція (Швейцарія). Працювала 5–16 жовтня 1925 р. Причина її скликання — загострення німецько-французьких суперечностей. На конференції було прийнято Рейнський гарантійний пакт, що забезпечував недоторканність кордонів між Францією, Бельгією і Німеччиною.

На Локарнській конференції було схвалено план американського банкіра Ч. Дауеса (1922–1923 рр.), спрямований на відродження німецького воєнного потенціалу. У центрі уваги в плані Дауеса знаходилося питання про репарації Німеччини. Невиконання Німеччиною поставок у рахунок репарацій призвело до окупації Рурського басейну Францією і Бельгією. Проте їм не вдалося розв'язати проблему репарацій силою. США і Велика Британія, які не бажали зміцнення Франції в Європі, запропонували своє рішення.

Лондонська конференція 1924 р. погодилася з доповіддю комісії експертів під керівництвом Ч. Дауеса, який у 1925 р. став віце-президентом США. Відповідно до плану Ч. Дауеса банки США і Великої Британії надавали Німеччині міжнародну позику в розмірі 800 млн. золотих марок. Значно знижувалися щорічні репараційні платежі Німеччини. План Ч. Дауеса сприяв відродженню воєнного потенціалу Німеччини та її реваншистських намірів.

У 1929 р. на **міжнародній конференції в Гаазі** було прийнято новий репараційний план, розроблений комітетом експертів на чолі з представником США О. Юнгом. Цей план значно збільшив ресурси німецьких монополій, прискорив відтворення воєнно-економічного потенціалу Німеччини. Всі форми і види контролю над Німеччиною, її господарством і фінансами ліквідувалися.

У цей період уперше стали широко обговорюватися проблеми роззброєння. Так, міністр закордонних справ Франції Б. Бріан 6 квітня 1927 р. запропонував укласти франко-американський договір, що забороняв використання війни як засобу національної політики. Державний секретар США Ф. Келлог у грудні 1927 р. схвалив у принципі ідею Бріана і запропонував укласти вже багатосторонній договір. Подальші переговори завершилися 27 серпня 1928 р. підписанням у Парижі договору між США, Великою Британією, Францією, Німеччиною, Італією, Японією та іншими країнами. Договір, який називають пактом Бріана-Келлога, проголошував відмову від війни як знаряддя національної політики і визнавав за необхідне розв'язання суперечностей і конфліктів за допомогою мирних засобів.

Невдовзі пакт підписали представники 69 держав. З ним пов'язували надії на створення системи колективної безпеки і за-

побігання війни. Але вони виявилися ілюзорними. Реальних передумов для відмови від війни як засобу розв'язання міжнародних суперечностей у той час не було.

У 1929 р. було підписано **Московський протокол**, в якому СРСР, Латвія, Польща, Румунія, Естонія, а потім Литва, Іран і Туреччина заявили про дострокове набрання чинності Паризьким договором.

5. Індустріальні країни Європи та Америки

У середині 20-х років в **індустріальних країнах Європи та Північної Америки** було подолано головні труднощі повоєнного розвитку. Буржуазії вдалося зміцнити своє економічне і політичне становище. Розруха змінилася економічним піднесенням, інтенсивно розвивалися нові галузі промисловості. У 1924 р. буржуазний світ почав стабілізуватися. Раніше за всіх це відчули держави-переможниці.

У *Сполучених Штатах Америки* економічне піднесення почалося раніше, ніж в інших країнах, — у 1922 р., коли республіканський уряд став надавати найрізноманітніші пільги корпораціям, стимулював зовнішню торгівлю, будівництво торговельного флоту, провадив політику протекціонізму. Господарській діяльності сприяли фінансова міць держави, величезні резерви внутрішнього ринку, політична стабільність у країні. Відбувалося масове оновлення основного капіталу, що склало основу раціоналізації і стандартизації виробництва. Розвиток фундаментальних досліджень і впровадження наукової організації праці сприяли збільшенню її продуктивності, а відтак, прискоренню темпів економічного зростання. Особлива увага приділялася розвитку найголовніших галузей важкої промисловості: сталеливарної, нафтодобувної, електроенергетиці. Особливо інтенсивно розвивалися нові галузі виробництва: автомобілебудування, електротехнічна, хімічна промисловість, виробництво синтетичних матеріалів, радіотехніка. Економічне піднесення, посилення позицій США у світовій економіці, підвищення рівня і якості життя американців одержали в історії назву «проспериті», або «американське процвітання».

В 1924 р. у *Великій Британії* також був подоланий економічний застій і спостерігалось певне зростання економічних показників. За цих обставин країна повертається до золотого еквіваленту фунта стерлінга. Уряд приймає низку законів щодо зміцнення приватної власності: про приватну власність, про купівлю землі, про реєстрацію власності на землю тощо.

Франція у 1926–1929 рр. швидко перетворювалася на індустріально-аграрну країну. За темпами промислового розвитку в роки

стабілізації Франція випередила Німеччину і Велику Британію та поступалася лише США. Економічне зростання дозволило досить ефективно реалізувати соціальні програми. Пояснювалися ці успіхи одержанням репарацій з Німеччини, використанням саарського вугілля і лотаринзької руди.

Особливі труднощі були у *Німеччини*. Однак кредити США («план Дауеса») і цю країну вивели на рівень стабілізації.

І все ж економічне «процвітання» («проспериті») та піднесення не були тривалими. Поступово в економіці наростали кризові явища, і в 1929 р. вибухнула найтяжча світова економічна криза, що охопила як промисловість, так і сільське господарство. Розпочавшись у США, вона за короткий час поширилася на весь капіталістичний світ і тривала чотири роки (1929–1933).

Це була природна для ринкової економіки криза надвиробництва. Річ у тім, що система ринкових відносин, регулювання споживання і попиту, залишаючись попередніми, вже не відповідали стрімкому зростанню виробництва, де активно впроваджувалися досягнення науки і техніки, змінювався сам характер виробництва. Певною мірою економічна криза стала наслідком удару, завданому господарству війною 1914–1918 рр. і діями держав-переможниць. Наслідками кризи були: падіння обсягу виробництва, різке зниження купівельної спроможності населення, неплатоспроможність банків, масове банкрутство підприємств, падіння національного доходу, катастрофічне зростання безробіття тощо. У пошуках виходу із кризи правлячі кола буржуазних держав йшли різними шляхами. Одним із можливих варіантів був шлях, обраний США.

«Новий курс» президента Ф. Рузвельта. У 1932 р. президентом США став кандидат від демократичної партії Ф. Рузвельт, який брався здійснити «новий курс», тобто втілити в життя єдину систему державних заходів щодо подолання кризи.

У березні 1933 р. було скликано спеціальну сесію Конгресу США, яка за ініціативою Рузвельта за три місяці прийняла низку законів. Тим самим протягом «перших ста днів» Рузвельта було закладено основи політики «нового курсу».

«Новий курс» Рузвельта означав не що інше, як державне регулювання економіки, втручання держави в приватнопідприємницьку діяльність. Ця система охоплювала всі сторони економіки. З метою регулювання фінансів і грошового обігу було закрито дрібні банки, заборонено вивіз золота за кордон, золотий запас було зосереджено в руках держави, проведено девальвацію долара тощо. «Новий курс» включав обов'язкове державне регулювання промисловості. Спеціальна адміністрація повинна була проводити приму-

сове картелювання. Вся промисловість поділялася на декілька груп, кожна з яких мала розробити «кодекс чесної конкуренції», що визначав обсяги виробництва, рівень заробітної плати, тривалість робочого часу, розподіл ринків між фірмами тощо. Після затвердження цього кодексу урядом він набував сили закону. Мета цього законодавчого акта — зменшити випуск товарів, зупинити надвиробництво, що було головним проявом кризи. Для здійснення політики уряду в галузі сільського господарства також було створено відповідну адміністрацію, мета якої — ліквідація затоварення, підвищення цін на сільськогосподарську продукцію до довоєнного рівня. Передбачалося скорочення посівних площ і зниження поголів'я худоби. Фермери, що виконували таку рекомендацію, одержували премії від уряду. Їм надавалися субсидії з державної скарбниці і відстрочення для виплати боргів банкам. «Новий курс» передбачав також заходи боротьби з безробіттям, проведення соціальних реформ. Проводилась організація громадських робіт за рахунок держави. Під наглядом спеціального державного управління будувалися дороги, електростанції, аеродроми та ін. У липні 1935 р. було прийнято закон Вегнера, за яким робітники одержали право на організацію профспілок і укладення трудових договорів.

Коли криза стала загасати, «новий курс» було скасовано рішенням Верховного суду США.

Народні фронти у Франції та Іспанії. Своєрідні наслідки мала криза 1929–1933 рр. у *Франції*, де восени 1930 р., дещо пізніше, ніж в інших західних країнах, розпочалася затяжна економічна криза, яка тривала до 1935 р. включно. Падіння промислового виробництва, порушення внутрішньої і зовнішньої торгівлі, крах низки великих банків, розорення селянства були ознаками важкого становища, в якому опинилася країна. Економічна криза доповнилась політичною, активізацією таких фашистських організацій, як, наприклад, «Французька солідарність», що розгорнула активну антипарламентську й антиреспубліканську діяльність.

Скориставшись економічними і політичними труднощами, 6 лютого 1934 р. 20 тис. озброєних фашистів вийшли на вулиці Парижа, вимагаючи розпуску Національних зборів і створення фашистського уряду. Республіканський уряд розгубився, але на захист республіки піднявся робітничий клас. Спроба фашистів захопити владу не вдалася. 12–13 лютого по всій країні прокотився загальний політичний страйк, в якому взяли участь 4,5 млн. чоловік.

Аби запобігти подальшим виступам фашистів, комуністична і соціалістична партії в 1934 р. підписали пакт «Про єдність дій проти

фашизму». В травні 1935 р. відбулася нарада всіх демократичних політичних сил, готових боротися з фашизмом. У нараді взяли участь комуністи, соціалісти, частина радикалів та ін. Так було створено Народний фронт — об'єднання всіх демократичних антифашистських сил Франції. Було вироблено програму Народного фронту, що включала в себе низку політичних та економічних вимог.

У 1936 р. на виборах до Національних зборів Народний фронт здобув переконливу перемогу, зібравши 60 % голосів усіх виборців, і одержав право сформувати уряд Франції, здатний боротися з фашизмом і кризою. Уряд Народного фронту, до якого увійшли радикали і соціалісти, очолив соціаліст Л. Блюм. Комуністи не стали членами уряду, але заявили про його підтримку в парламенті, якщо він виконуватиме програму фронту.

Уряд Народного фронту провів через парламент низку важливих законів: про розпуск фашистських груп та військових ліг, про 40-годинний робочий тиждень, про щорічну двотижневу оплачувану відпустку, про часткову націоналізацію воєнної промисловості і встановлення державного контролю над Французьким банком, про кредит, громадські роботи тощо. У 1938 р. Народний фронт припинив своє існування, але заслуга його велика — він заступив дорогу фашизму у Франції, добився прийняття значної кількості соціально-економічних законів, які сприяли утвердженню у Франції громадянського суспільства.

Дещо іншою була історія уряду Народного фронту в Іспанії. Аграрно-промислова Іспанія після Першої світової війни за рівнем розвитку економіки продовжувала відставати від розвинутих країн. Основу політичної системи країни становила монархія, яка спиралась на католицьку церкву і армію. Піднесення робітничого руху, виступ анархістів різко загострили загальну обстановку в країні. Ситуацію погіршила політична криза, яка вибухнула влітку 1921 р. За цих умов правлячі кола зробили ставку на формування уряду «твердої руки».

13 вересня 1923 р. командувач Каталонським військовим округом генерал М. Прімо де Рівера захопив владу в Барселоні. Король Альфонс XIII фактично підтримав заколотників. У країні було встановлено диктаторський режим. Замість звичайного уряду Прімо де Рівера створив військову диктатуру, яка складалась виключно з генералів і адміралів. Однак у країні став наростати опір диктатурі, яку остаточно добила економічна криза 1929 р. В Іспанії було відновлено конституційне правління.

За роки військової диктатури різко впав авторитет монархії. Все більше ставало прихильників республіканського правління. У квітні

1931 р. озброєні громадяни проголошують республіку, вимагають зречення короля від влади. Альфонс XIII змушений був покинути країну. Було утворено тимчасовий уряд. Це була революція, що відбулася мирним демократичним шляхом.

Обрані загальним голосуванням Кортеси й уряд здійснили низку демократичних перетворень, прийняли конституцію. Однак політика президента і уряду була непослідовною і нерішучою. В той же час активізувалися фашистські сили. У відповідь на страйки і демонстрації робітників уряд доручив генералу Ф. Франко відновити порядок.

За таких умов ліві партії і республіканці 15 січня 1936 р. підписали «Виборчий пакт», відомий як пакт про Народний фронт. Таким чином, уперше за всю історію Іспанії в країні було створено масову демократичну організацію, що об'єднувала у своїх лавах робітників, селян, дрібних і середніх підприємців, студентів, інтелігенцію. Серед засновників Народного фронту були комуністи, соціалісти, Союз трудящих, Федерація соціалістичної молоді, синдикалістська партія та інші організації.

Програма Народного фронту містила вимоги щодо припинення репресій, демократизації державного апарату, армії, освіти, ліквідації безробіття, зниження податків і орендної плати за землю для селянства. З цією програмою Народний фронт переміг на виборах у парламент. 16 лютого 1936 р. було сформовано уряд Народного фронту. Було відновлено дію Конституції 1931 р. Тим часом вороги республіканської Іспанії дійшли висновку про те, що республіку можна знищити тільки за допомогою військового заклоту.

Заклот спалахнув 17 липня 1936 р. і дуже швидко охопив усю країну. В Іспанії почалася громадянська війна.

Встановлення нацистської диктатури в Німеччині. У 1918 р. в Німеччині створюються умови, що неминуче вели до революційного вибуху, який і відбувся 3 листопада 1918 р., коли на військово-морській базі у м. Кіль сталося повстання військових моряків. Подібні повстання відбуваються і в інших містах. Всюди обираються Ради робітничих і солдатських депутатів.

9 листопада повстання перемагає в Берліні. Кайзер Вільгельм відрікається від престолу і тікає в Голландію. Влада переходить до соціал-демократичного уряду на чолі з Ф. Ебертом. Одержавши санкцію Берлінської ради робітничих і солдатських депутатів, уряд Еберта став називати себе Радою народних уповноважених.

Новий уряд починає боротьбу проти Рад робітничих і селянських депутатів, вимагаючи скликання Установчих зборів. Після того як берлінський пролетаріат у січні 1919 р. був розгромлений

«залізними» та «ударними» загонами під командуванням соціал-демократа Г. Носке, було проведено вибори до Установчих зборів. На першому засіданні 6 лютого 1919 р. у м. Веймарі Установчі збори обрали президентом соціал-демократа Ф. Еберта, а соціал-демократ Ф. Шейдеман сформував коаліційний уряд.

Революція в Німеччині фактично закінчилася. Її головним підсумком стали ліквідація монархії і встановлення демократичної республіки.

Державний лад Німеччини за Веймарською конституцією 1919 року.

11 серпня 1919 р. Установчі збори затвердили республіканську конституцію, яка одержала назву Веймарської. За цією конституцією Німеччина вважалася імперією, яка складалася з 18 земель. Вищим законодавчим органом був рейхстаг — нижча палата парламенту, яка обиралась на пропорційній основі на 4 роки. Верхня палата — рейхсрат — складалась з представників земель. Центральне місце за конституцією посідав президент, що обирався «всім німецьким народом» строком на 7 років. Президент мав значні права, а ст. 48 конституції надавала йому надзвичайні повноваження. Виключно до компетенції президента належало призначення уряду, відповідального перед рейхстагом. Особлива роль відводилась главі уряду — рейхсканцлеру, який «встановлював провідні лінії політики».

Період від прийняття конституції 1919 р. до січня 1933 р. дістав назву Веймарської республіки, характерна риса якої — запекла боротьба за владу між політичними партіями і силами. Основними суперниками були: соціал-демократична партія, незалежна соціал-демократична партія, яка розпалась у 1920 р., комуністична партія, створена у грудні 1918 р., яку в 1925 р. очолив Е. Тельман, і, нарешті, націонал-соціалістична робітничка партія Німеччини (НСДАП), лідером якої був А. Гітлер. Нацисти швидко набирали силу. Їх програма була розрахована на різні верстви населення. Робітникам нацисти обіцяли ліквідацію безробіття, селянам — підвищення цін на сільськогосподарську продукцію, дрібній буржуазії — ліквідацію монополій, молоді — роботу, а всім німцям — утворення третього рейху і світове панування. Все це доповнювалося націоналізмом, антисемітизмом і культом насильства.

У 1923 р. націонал-соціалістична і комуністична партії стають найнебезпечнішими для уряду. Річ у тім, що ЦК РКП(б) через Комінтерн розпочав підготовку пролетарської революції в Німеччині: затвердив план повстання, виділив для цього гроші, визначив дату виступу — 9 листопада 1923 р. Але до зброї взяли тільки комуністи Гамбурга, які через три дні боїв змушені були відступити.

Майже в той самий день, 8 листопада 1923 р., розпочався «пивний путч» — пряма спроба нацистів захопити державну владу. Однак похід з Мюнхена на Берлін під проводом Гітлера закінчився поразкою. Гітлер був ув'язнений до фортеці на 5 років, але через півроку його звільнили.

Після невдалих спроб захопити владу обидві партії — комуністична і нацистська — змінюють тактику, розпочинаючи «боротьбу за рейхстаг». Про співвідношення сил свідчили результати виборів до рейхстагу в липні 1932 р. Соціал-демократи одержали 8 млн. голосів, комуністи — 5,3 млн., нацисти — 13,7 млн. голосів. Це було менше за половину голосів усіх виборців, однак небезпека фашистського перевороту була цілком можливою.

У листопаді 1932 р. відбулися нові вибори до рейхстагу. Нацисти зібрали тільки 11,5 млн. голосів, втративши 2 млн. виборців, а комуністи завоювали нових прихильників і одержали 6 млн. голосів. Таке співвідношення сил остаточно схилило правлячу верхівку до думки про необхідність негайно передати владу нацистам. 30 січня 1933 р. на підставі ст. 48 Веймарської конституції президент П. фон Гінденбург призначив Гітлера рейхсканцлером. Нацисти в Німеччині прийшли до влади.

Фашистська диктатура в Італії. Відразу після закінчення Першої світової війни в Італії зароджується фашистський рух. У 1919 р. Б. Муссоліні, колишній редактор соціалістичної газети «Аванті», виключений потім з соціалістичної партії, організував у Мілані Італійський союз учасників війни — «Фашіо ді комбаттіменто» («Союз фашистських бойових загонів»). Спочатку ця згуртована організація налічувала кілька десятків чоловік, але поступово вона значно розширила свої лави, її вплив посилювався. Цьому сприяла програма фашистського руху, побудована на соціальній демагогії. У своїй програмі фашисти обіцяли запровадження прогресивного податку, робітничий контроль на виробництві, встановлення 8-годинного робочого дня, гарантований мінімум заробітної плати і т. д. Аби залучити на свій бік селянство, до програми був включений і такий пункт: «Земля тим, хто її обробляє».

У 1920 р. фашистські загони чорносорочечників почали погроми робітничих і демократичних організацій. Услід за цим був підготовлений план захоплення влади. 28 жовтня 1922 р. колони сквадристів — членів фашистських бойових загонів — рушили на Рим. 30 жовтня Муссоліні одержав звістку, що король Італії Віктор-Іммануїл призначив його головою уряду.

Муссоліні відразу розпочав створення нового політичного режиму. Як глава уряду він одержує величезні повноваження. Від-

повідальність уряду перед парламентом було скасовано. Глава уряду призначався і відкликався королем. Він одержав також широкі повноваження у сфері законодавства.

Фашисти докорінно перебудували роботу парламенту. Ще у 1922 р. було створено Велику раду фашизму, яка фактично визначала склад палати депутатів. А в 1939 р. замість палати депутатів було створено палату фашій і корпорацій, усі члени якої призначалися Муссоліні. Відбувалося зрощення фашистського партійного і державного апаратів. Всі інші політичні партії, крім фашистської, було заборонено. Особлива увага приділялася репресивному апарату.

Специфікою Італії стала «корпоративна система» структури держави і суспільства. У 1926 р. було видано закон про правову організацію колективних трудових відносин. Профспілки ліквідувалися. Натомість створювалися синдикати, що об'єднували і підприємців, і робітників. Синдикати певної галузі складали корпорації, діяльність яких скеровувалася міністерством корпорацій на чолі з Муссоліні.

Було створено 22 корпорації, які об'єднували різні господарські підприємства — промисловості, сільського господарства, торгівлі, транспорту, банків. У кожній провінції створювалася економічна рада, що координувала діяльність корпорацій у місцевому масштабі. Вищим органом ставала Національна рада корпорацій, до складу якої, крім підприємців і трудящих, входили делегати фашистської партії, міністри, їх заступники, різні експерти та фахівці.

Основні принципи корпоративної системи було проголошено в «Хартії праці», прийнятій в 1927 р. Великою радою фашизму. Хартія розширювала державне втручання у сферу трудових відносин. Корпорації визначалися державними органами і видавали обов'язкові для синдикатів постанови. Страйки і локаути заборонялися. Національна рада корпорацій стала органом, що керував економікою країни.

Будівництво «корпоративної держави» було завершено в 1933 р. реорганізацією вищих законодавчих органів країни. Замість палати депутатів створювалася палата фашій і корпорацій. Так було покінчено з принципом виборності при формуванні вищих законодавчих органів.

Громадянська війна в Іспанії. Перші кроки діяльності уряду Національного фронту Іспанії викликали крайню ворожість у таборі ворогів республіки, які практично відкрито готувалися до державного перевороту з метою повалення влади Народного фронту.

Заколот спалахнув 17 липня 1936 р. у Марокко, де перебували іспанські війська, а на світанку 18 липня в ефірі пролунала фраза: «Над усією Іспанією безхмарне небо». Це був умовний сигнал для

початку заколоту по всій країні. Він швидко охопив усі гарнізони країни, повсюди відбувалися зіткнення прихильників Народного фронту з регулярними військами. Заколот призвів до початку громадянської війни в Іспанії. У ході війни, на жаль, республіканські лідери проявили слабкість і нерішучість. Однак демократичні сили відбили перший натиск ворогів республіки. В Барселоні та Мадриді заколот було швидко придушено.

На чолі змови проти республіканців став генерал Ф. Франко. На допомогу реакції прийшли Гітлер і Муссоліні, які послали в Іспанію війська, поставляли озброєння (літаки, танки, артилерію та ін.). Тисячі німецьких офіцерів інструктували і навчали франкістських солдатів та їхніх командирів.

Активну участь у громадянській війні в Іспанії брав і Радянський Союз. Для республіканського уряду із СРСР було поставлено 1000 літаків, 900 танків, 300 бронемашин. Понад 2000 добровольців брали участь у бойових діях на боці республіканців. Багато іспанців та їхніх дітей знайшли в СРСР другу батьківщину.

Тим часом внутрішнє становище республіканської Іспанії залишалося складним. Продовжувалася багатомісячна оборона Мадрида. Не допомогли ні участь інтербригад, ні реформи, які почав інтенсивно проваджувати уряд. Суперечності усередині Народного фронту підживляли силу республіканців. У той же час посилювалася німецько-італійська інтервенція.

Опір республіканців було зломлено. 6 березня 1939 р. після державного перевороту влада перейшла до Національної хунти, яка прийняла вимогу Франко про беззастережну капітуляцію. 28 березня фашистські війська вступили до Мадрида.

Громадянська війна в Іспанії завершилася встановленням диктаторського режиму Франко.

Ліберальний реформізм у Великій Британії. У Великій Британії правляча верхівка сподівалася подолати повоєнні труднощі за допомогою політики ліберального реформізму.

Після війни по країні прокотилася могутня хвиля страйків. У результаті парламентських виборів 1918 р. із консерваторів і лібералів було сформовано коаліційний уряд на чолі з Л. Джорджем, що вступив на шлях ліберальних реформ. Було прийнято програму допомоги безробітним та будівництва дешевого житла для малозабезпечених британців. У 1918 р. був прийнятий закон про реформу народної освіти, відповідно до якого запроваджувалося обов'язкове навчання дітей до 14-річного віку, а загальна початкова освіта була безплатною.

Ще більш гнучку політику проводив перший в історії Великої Британії лейбористський уряд, сформований у 1924 р. У своїй передвиборній програмі лейбористи обіцяли запровадження прогресивного податку з капіталу, націоналізацію основних галузей промисловості, підвищення заробітної плати і поліпшення пенсійного забезпечення, ліквідацію безробіття і житлової кризи. Однак повністю своїх передвиборних обіцянок лейбористи не виконали.

Уже в жовтні 1924 р. було сформовано уряд консерваторів, якому довелося зіткнутися з гострим конфліктом у вугільній промисловості. Загальний страйк 1926 р. став наслідком кризових явищ в економіці. Страйкарів було піддано репресіям. Цим скористалися лейбористи, які сформували у 1929 р. другий лейбористський уряд на чолі з Дж. Макдональдом, економічна політика якого балансувала на межі інтересів трудящих і підприємців. Однак вивести країну з кризи цей уряд не зміг і в 1931 р. пішов у відставку.

Політика ліберального реформізму лише деякою мірою пом'якшила напруженість, але не дала істотних результатів.

6. Країни Центральної і Східної Європи

Країни Центральної і Східної Європи знаходилися в епіцентрі подій Першої світової війни, яка лишила за собою руїни і принесла незчисленні лиха народам.

До війни тільки Болгарія, Сербія і Чорногорія мали державну самостійність. Інші країни входили до складу Австро-Угорщини і Російської імперії. Тому створення незалежних держав було головною метою їх політики. У жовтні 1918 р. було проголошено Чехословацьку республіку, в листопаді — Польську республіку, в грудні утворено Королівство сербів, хорватів і словенців (з 1929 р. — Королівство Югославія). Стали самостійними державами Угорщина і Румунія.

Економічний розвиток країн Центральної і Східної Європи, як правило, характеризувався переважанням сільського господарства, невисоким рівнем промислового виробництва. Лише Угорщині вдалося в 1924–1926 рр. стабілізувати економічне становище. Показовою була також велика залежність цих країн від іноземного капіталу, насамперед французького й англійського.

У цей час різко загострилася класова боротьба. В Австрії та Угорщині відбулися демократичні революції. Прийнято конституції: у 1920 р. — в Чехословаччині, у 1921 р. — в Польщі і Королівстві сербів, хорватів і словенців, у 1921 р. — в Румунії.

У зовнішньополітичній діяльності країни Центральної і Східної Європи спочатку орієнтувалися на Антанту, передусім на Францію, але в 30-х роках починається їхнє зближення з Німеччиною.

Становище українського населення в цих країнах було різним. У Польщі, де переслідування національних меншин набувало дуже гострих форм, українці були позбавлені статусу повноправних громадян. Вони не мали можливості посідати адміністративні посади в державних установах, офіцерські посади в армії. Польський уряд усіляко гальмував розвиток народної освіти в Східній Галичині. У 30-х роках у Західній Україні діяло лише декілька сотень українських початкових шкіл. Ще в гіршому становищі перебувала середня освіта. Квота для українців у Львівському університеті становила 5 %. У 1930 р. за розпорядженням уряду на окупованих Польщею українських землях силами армії і поліції було проведено жорстокі репресивні акції щодо українського населення, розраховані на придушення українського національно-визвольного руху. Політика насильницької румунізації та обмеження прав національних меншин, у тому числі й українського населення, була характерною для Румунії. Водночас зовсім інша національна політика проводилася в Чехословаччині, де кількість українців у 1921 р. перевищувала 500 тис. чоловік. Разючим контрастом порівняно з Польщею та Румунією була та увага, що приділялася територіям, заселеним українцями. Центральний уряд намагався підняти рівень життя в Закарпатті, надавав українським селянам додаткові земельні ділянки. Ліберальна політика проводилася в галузях освіти і культури. У школах населенню дозволялося користуватися мовою за власним розсудом. Успішно діяло культурне товариство «Просвіта».

Російська революція 1917 року. В Росії революція відбулася в лютому 1917 р. Вона не була швидкоплинним епізодом історії, а стала подією, яка поступово й неминуче визрівала в суспільстві.

Воєнні поразки, розвал народного господарства, голод у промислових центрах, дезорганізація урядового апарату, «распутінщина» призвели до включення різних прошарків населення в боротьбу проти царату.

З перших днів війни в Росії почав посилюватися робітничий рух. Постійним явищем стають страйки. Не вшухають селянські заворушення. Революційні настрої посилюються в армії. Про революційну кризу свідчить і національно-визвольна боротьба пригноблених народів у царській Росії.

Але не тільки народні маси були незадоволені політикою царату. Буржуазія також все більше переконувалась у нездатності цар-

ського уряду не тільки вести переможну війну, а й впоратися зі зростаючим революційним рухом. Лідери буржуазії, довідавшись про плани царської кліки укласти сепаратний мир з Німеччиною, розігнали Державну думу, вирішили шляхом державного перевороту змінити бездарного царя і замість Миколи II посадити на трон його сина Олексія, а регентом зробити брата царя Михайла.

У лютому 1917 р. безперервно проходили страйки, демонстрації, мітинги. Вирішальне значення мали події в Петрограді, де могутня хвиля виступів вилася в політичний страйк, який 26 лютого переріс у повстання. Робітники, солдати і матроси столичного гарнізону 27 лютого 1917 р. здобули перемогу. В Петрограді почалася революція, яка скинула царат.

Після падіння царату першорядним було питання про владу. В перебігу самої революційної боротьби стали створюватися ради. У Петрограді перше засідання ради робітничих депутатів відбулося увечері 27 лютого. 1 березня зібралася Московська рада. Протягом кількох днів ради було створено в багатьох містах Росії. Поряд з радами робітничих депутатів утворювалися ради солдатських депутатів. Ради відразу стали діяти як органи влади: вони ліквідували поліцію і царські судові органи, створювали робітничу міліцію, закривали чорносотенні газети і т. д. Петроградська рада видала наказ № 1, що вимагав негайно покінути зі старими порядками в армії.

Проте водночас відбувалося оформлення ще однієї влади. Депутати Державної думи поспіхом утворили для «відновлення порядку і створення нового уряду» Тимчасовий комітет Державної думи на чолі з М. Родзянком. Про створення уряду без санкції Петроградської ради цей комітет не міг і думати. І тільки після переговорів між делегаціями виконкому Петроградської ради і думського комітету 2 березня 1917 р. було оголошено про утворення Тимчасового уряду.

Тимчасовий уряд одержав і повноваження фактично скинутого царя. 2 березня Микола II підписав указ про призначення Г. Львова головою Ради міністрів.

Так в Росії виникло двовладдя: своєрідне переплетення двох влад — Тимчасового уряду та рад робітничих і солдатських депутатів.

Співіснування двох влад не могло бути тривалим і неминуче мало закінчитися перемогою однієї з них, що і сталося в липневі дні 1917 р. 18 червня Тимчасовий уряд віддав наказ про наступ на фронті, який провалився. У відповідь на це в Петрограді почались стихійні антиурядові виступи, а 4 липня відбулася величезна демонстрація під гаслом «Вся влада Радам». Тимчасовий уряд застосував

зброю. Двовладдя в країні закінчилося на користь Тимчасового уряду, додатком якого тепер стали ради.

Кінець двовладдя унеможливив перехід влади до рад мирним шляхом. Нову тактику боротьби за перемогу соціалістичної революції затвердив VI з'їзд РСДРП(б) (26 липня — 3 серпня 1917 р.), який взяв курс на збройне повстання.

Рішення VI з'їзду РСДРП(б) було покладено в основу всієї діяльності партій більшовиків з підготовки і проведення збройного повстання. На засіданнях ЦК РСДРП(б) 10 і 16 квітня було вирішено організаційні і технічні питання, пов'язані з підготовкою повстання. ЦК утворив Військово-революційний центр з керівництва збройним повстанням, а його штабом став Петроградський військово-революційний комітет.

Перевага революційних сил, які боролися за владу, була зумовлена активною діяльністю більшовиків, а також тим, що широкі маси переконалися в необхідності докорінних перетворень у країні. Саме це й забезпечило швидку перемогу збройного повстання під час вирішальних подій у ніч з 24 на 25 жовтня 1917 р. Уже на 10-ту годину ранку 25 жовтня Петроградський військово-революційний комітет у зверненні «До громадян Росії!» зміг заявити про повалення Тимчасового уряду і перехід влади до Військово-революційного комітету Петроградської ради.

У ніч з 25 на 26 жовтня II Всеросійський з'їзд рад оголосив про перехід усієї влади в країні до рад робітничих, солдатських і селянських депутатів, а 26 жовтня прийняв декрети про мир і про землю. І, нарешті, з'їзд обрав Всеросійський центральний виконавчий комітет (ВЦВК) і утворив Раднарком — уряд, в якому всі 15 наркомів були більшовиками.

Громадянська війна в Росії. Найбільшим випробуванням для радянської Росії стала громадянська війна. Глибинні причини цієї війни коренилися в тій прямотинійності, з якою більшовики поділяли людство на експлуататорів і експлуатованих, на капіталістів і пролетарів. Саме такий поділ світу за класовою ознакою був зумовлений прагненням якнайшвидше покінчити з класовими супротивниками, які, природно, чинили стійкий опір.

Громадянська війна могла б закінчитися порівняно швидко, оскільки радянська влада мала кількісну перевагу. Однак внутрішні антирадянські сили одержали велику підтримку в особі інтервентів. Унаслідок цього відбулося об'єднання інтервентів і скинутих революцією представників панівних класів.

Можна виділити чотири етапи громадянської війни.

Перший етап — літо й осінь 1918 р. Головного удару по радянській владі завдавав бунтівний чехословацький корпус, основну небезпеку становив Східний фронт.

Другий етап почався в листопаді 1918 р., після закінчення Першої світової війни. Головного удару завдавали армії Краснова і Денікіна з Півдня. Одночасно адмірал Колчак проголосив себе в Омські «верховним правителем Росії».

Третій етап почався навесні 1919 р. і тривав цілий рік. Довелося відбивати натиск двох походів, в яких брали участь адмірал Колчак, генерали Денікін, Юденич та інші сили.

Четвертий, завершальний етап почався навесні 1920 р. і продовжувався до середини листопада 1920 р. Удари завдавалися головним чином на двох фронтах: Західному — з боку Польщі та Південному — силами барона Врангеля. Радянська влада вистояла, здобувши перемогу в цій війні.

Громадянська війна мала трагічні наслідки для подальшої долі народів Росії: повний паралич економіки, розруха в народному господарстві, загибель мільйонів людей, голод.

Важким тягарем лягали на населення заходи «воєнного комунізму»: націоналізація не тільки великої, а й дрібної промисловості, ліквідація ринкових відносин, продрозкладка, загальна трудова повинність тощо. У багатьох випадках заходи позаекономічного примусу набували характеру воєнного насильства або жорсткої карної репресії.

Примушування взагалі розглядалось як універсальний засіб вирішення усіх завдань. Як підкреслював Л. Троцький, «якраз на примусовій суспільно-обов'язковій праці і стоїть усе радянське будівництво». Страшним лихом для селян була продрозкладка, під час якої вилучався увесь хліб, без урахування жодних норм. Наслідком такої політики стали селянські виступи і повстання.

Підсумки громадянської війни були виключно важкими. За цей період від військових дій, терору, голоду, епіdemій загинуло близько 8 млн. чоловік, було зруйновано промисловість, сільське господарство, транспорт, а населення зазнало величезних матеріальних і моральних втрат.

Нова економічна політика. Закінчення громадянської війни дало змогу розпочати відновлення народного господарства. Це було дуже важким завданням.

У грудні 1920 р. VIII Всеросійський з'їзд рад затвердив перший перспективний план відновлення народного господарства. Проте спроба вирішити це завдання шляхом продовження і в мирних умовах політики «воєнного комунізму» була приречена на провал. Се-

лянські виступи, страйки робітників, заколот у лютому 1921 р. в Кронштадті свідчили про те, що цю економічну політику треба змінювати.

Відродження економіки слід було розпочинати з відновлення сільського господарства. Проект постанови «Про заміну розкладки натуральним податком» було розглянуто і затверджено X з'їздом партії в березні 1921 р. Це рішення знаменувало початок переходу до нової економічної політики (НЕП), перший крок до відмови від політики, заснованої на воєнно-комуністичній доктрині.

Уведення продподатку викликало й інші зміни. Селянам було дозволено здавати землю в оренду, використовувати найману працю, після сплати податку вільно продавати на ринку надлишки своєї продукції. Торгівля, отже, ставала основною формою господарських зв'язків між містом і селом. Це в свою чергу означало розвиток товарно-грошових відносин.

Ще одним важливим напрямком НЕПу було відродження промисловості та транспорту. Стратегію відбудови промисловості було розроблено в прийнятому 9 серпня 1921 р. Наказі Раднаркому про втілення в життя засад нової економічної політики. Передбачалося зосередити в руках держави управління великими підприємствами, передати в оренду дрібні підприємства. В державній промисловості ліквідувалася надмірна централізація, скасовувалися головками, більшу самостійність одержували окремі підприємства.

Необхідно було також подолати дефіцит бюджету і зміцнити фінанси. У жовтні 1922 р. поряд із радянськими грошовими знаками, які знецінювалися, було випущено в обіг забезпечені золотом банківські білети — червонці. У 1924 р. грошова реформа завершилася успішно, червонець став єдиною валютою.

Незабаром стали помітними перші успіхи НЕПу. Врожай 1922–1923 рр. задовольнив основні потреби країни, а до 1925 р. завершилась в основному відбудова сільського господарства. Відновлювалися продуктивні сили в промисловості. Найбільш швидко розвивалася легка промисловість. Оживали металургійні підприємства, відновлювався транспорт, зростав видобуток вугілля, нафти.

Незважаючи на явні успіхи НЕПу, серед політичного керівництва країни було чимало тих, хто не визнавав НЕП, вважаючи його необґрунтованим відходом від революційних завоювань, поступкою капіталізму. Й. Сталін та інші прихильники воєнно-комуністичної ідеї всіляко гальмували НЕП. Згодом усе більшу роль при цьому відігравали прибічники силових методів управління народним господарством. У 1927 — 1928 рр. з НЕПом фактично було

покінчено. Замість закупівель на ринку став запроваджуватися конфіскаційний метод хлібозаготівель. В економічне життя повертаються реалії епохи громадянської війни: заборона торгівлі, карткова система розподілу продуктів та ін.

Проголошення СРСР. Винятково важливою подією цього періоду стало утворення Союзу РСР. Жовтень 1917 р. зруйнував царську «єдину і неподільну» Росію, на місці якої утворилося декілька незалежних радянських республік. Вони встановлювали певні взаємостосунки, шукали різноманітні форми співробітництва.

В процесі утворення і зміцнення військової, господарської, дипломатичної єдності радянських республік головна роль належала Росії, котра виступала як «центр». У результаті цього функції «загального» органу стали виконувати Рада праці й оборони, Держплан РСФРР і ВРНГ РСФРР. Згодом такого «загальносоюзного» характеру набувають і вищі органи влади РСФРР. Зрозуміло, що все це порушувало суверенітет радянських республік, ставило РСФРР у привілейоване становище порівняно з Україною, Білорусією та іншими республіками.

На початок 1922 р. хиби такої системи відносин проявилися дуже чітко. Першою, хто порушив питання про вдосконалення форм радянської федерації, була Україна. 10 серпня 1922 р. Оргбюро ЦК РКП(б) створило комісію для підготовки до пленуму питання про взаємостосунки РСФРР із незалежними республіками. Від імені комісії Сталін підготував «Проект резолюції про взаємостосунки РСФРР із незалежними радянськими республіками», в основі якого була ідея «автономізації», тобто перетворення радянських республік на автономні і включення їх до складу РСФРР. Проект було розіслано в центральні комітети незалежних республік. Вірменія та Азербайджан підтримали його, Грузія виступила проти, Білорусія утрималася, в УСРР проект у ЦК КП(б)У не обговорювався. І все ж таки 21 вересня 1922 р. комісія Оргбюро прийняла проект за основу.

Одержавши матеріали комісії, В. Ленін, який у зв'язку з хворобою перебував у Горках, негайно звернувся до ЦК РКП (б) із листом, в якому найрішучіше відкинув «автономізацію». Він наполягав на необхідності, не знищуючи незалежності республік, створити «новий поверх» — федерацію рівноправних республік, побудувавши нове державне об'єднання — Союз Радянських Республік Європи і Азії. Вищим органом союзу повинен був стати загальнофедеративний ЦВК.

Сталін змушений був переробити резолюцію, хоча й дещо відступив від директив Леніна. 16 жовтня 1922 р. пленум ЦК РКП (б) остаточно ухвалив проект Договору про утворення СРСР. На пле-

II. Всесвітня історія XX століття

нумі до проекту було внесено зміни. Вищим органом союзу було визнано З'їзд рад об'єднаних республік. У такому вигляді Договір разом із Декларацією про утворення СРСР було затверджено 30 грудня 1922 р. на I Всесоюзному з'їзді рад.

Характерним для Союзу РСР було те, що він поступово втрачав елементи рівноправності республік і все більше набирав рис сталінської «автономізації». Це проявилось, наприклад, у процесі розроблення конституції СРСР.

6 липня 1923 р. проект конституції СРСР було винесено на обговорення сесії ЦВК СРСР, яка ухвалила рішення затвердити конституцію і негайно надати їй чинності. Остаточо її було затверджено II Всесоюзним з'їздом рад у 1924 р.

Встановлення тоталітарного режиму. Оволодівши апаратом влади, Сталін послідовно насаджував у країні ієрархічну систему управління, домагався найсуворішої централізації. Водночас відбувалася бюрократизація політичної системи.

До цього ж часу належить початок формування командно-адміністративної системи управління. У промисловості, наприклад, вона базувалася не стільки на економічній зацікавленості трудящих, скільки на примусі, на страху людини перед покаранням за невиконаний або неналежно виконаний наказ.

У 20-х роках сформувалася радянська модель тоталітаризму. В сфері економіки ця модель містила в собі ліквідацію свободи праці, поширення позаекономічного примусу, державне регулювання робочого дня і заробітної плати, привласнення державою засобів виробництва, заборону страйків та ін.

У політичній сфері для такої моделі було характерним панування однопартійної системи, зрощування партійного і державного апаратів, культ вождя, всесилля репресивного апарату і т. д.

У духовній сфері тоталітарна модель містила у собі одержавлення партійної ідеології, державний контроль над засобами масової інформації, уніфікацію й стандартизацію духовного життя.

Тоталітарна система охоплювала всю країну. Влітку 1922 р. відбулися відкриті судові процеси над опозиційними партіями, групу відомих діячів науки і культури (М. Бердяєв, С. Франк та ін.) було вислано з країни. У 1920 р. почалася організація виправно-трудо-вих таборів. У 1930 р. при ОДПУ було створено Управління таборів.

У 20-х роках завершується злиття правлячої партії та держави, партія підміняє собою багато державних структур. У рамках сталінського режиму складається партійно-радянська номенклатура.

Відбувається звеличення Сталіна. У 1922 р. він обійняв посаду генерального секретаря ЦК РКП(б). Проти своїх політичних супро-

тивників Сталін використовував адміністративні методи, звинувачуючи їх в антидержавній діяльності. Йому вдалося знищити залишки внутрішньопартійної демократії і затвердити свою особисту владу в партії та країні.

1929 р. став початком утвердження сталінського тоталітарного режиму в СРСР.

Індустріалізація та колективізація. Вирішальну роль у соціально-економічному розвитку СРСР наприкінці 20-х — у 30-х роках відіграли дві події: індустріалізація країни та колективізація сільського господарства.

На середину 20-х років в основному завершилося відновлення народного господарства. Проте країна, як і раніше, залишалася більшою мірою аграрною, переважала ручна праця. Тому створення власної промисловості стало першорядним завданням.

Складність полягала в тому, якими темпами і за рахунок яких ресурсів здійснюватиметься індустріалізація. Питання про темпи індустріалізації набуло згодом вирішального значення. У 1927 р. XV з'їзд ВКП(б), затверджуючи директиви першого п'ятирічного плану розвитку народного господарства, передбачив два його варіанти: відправний і максимальний.

Різкий злам у вирішенні питання про темпи індустріалізації намітився в 1928 р., коли Сталін уперше пов'язав вимогу «зберегти і розвинути далі теперішні темпи розвитку індустріалізації» із загостренням класової боротьби. У 1929 р. остаточно сформувалася політика «стрибка», яка забезпечувала розвиток індустріалізації. Почався активний перегляд у робочому порядку найважливіших завдань п'ятирічного плану з метою їх значного збільшення.

Важливу роль у забезпеченні високих темпів індустріалізації відігравали репресії. Сталін підкреслював: «Репресії в сфері соціалістичного будівництва є необхідним елементом». Через величезний приплив ув'язнених Управління таборів перетворилося на величезне промислове підприємство.

Першочерговим було питання про грошові кошти. На позики капіталістичних держав розраховувати не доводилося. Ідею внутрішньопромислових накопичень реалізувати не вдалося. Тому, ухвалюючи рішення про індустріалізацію країни, радянське керівництво розуміло, що акцію треба проводити головним чином за рахунок села, через так звані «ножиці», тобто шляхом розриву в цінах на промислові та сільськогосподарські товари. Проте занижені ціни на сільськогосподарську продукцію викликали протест селян, які не повезли хліб на ринок. Саме в 1928 р., коли виявили-

II. Всесвітня історія XX століття

ся хлібозаготівельні труднощі, Сталін «обґрунтував право» держави на одержання «данини», «надподатку» від селян, тобто, по суті, на пограбування села.

І все ж таки слід визнати, що індустріалізація, незважаючи на всі її негативні риси, вивела країну на якісно новий рівень промислового розвитку.

На рубежі 20–30-х років селянам судилося пережити ще один «стрибок» — колективізацію сільського господарства.

Дотепер вважається, що XV з'їзд ВКП (б) (1927 р.) проголосив «курс на колективізацію». Проте це не зовсім так. Насправді ж на з'їзді йшлося про розвиток усіх форм кооперації, «поступовий перехід» до колективного оброблення землі «на основі нової техніки». Ідея форсованої, суцільної колективізації, «гонки за темпом», «надзвичайщина» — все це виявилось в подальшій практиці реалізації директив з'їзду. Переломним моментом стала криза хлібозаготівель 1928 р. Саме тоді, аби одержати хліб, почали застосовувати масове насильство. Закривалися ринки, проводилися обшуки і конфіскація продовольчих запасів тощо. Навесні 1929 р. проти селян, які відмовлялися продавати хліб державі за низькими цінами, «надзвичайні заходи» стали застосовувати ще ширше і жорстокіше, що викликало відкриті протести. В перебігу цих подій і почала формуватися лінія на суцільну колективізацію сільського господарства, яка мала полегшити викачування ресурсів села до державного бюджету.

Наступний крок на шляху посилення гонки колективізації було зроблено на листопадовому (1929 р.) пленумі ЦК ВКП(б), який наказав прискорити темпи колективізації. Спеціальна комісія встановила остаточні строки завершення колективізації.

Складовою частиною колективізації стала жорстока боротьба проти найзаможнішої частини селянства, яка виступала проти експропріації, боротьба, реалізована в політиці ліквідації куркульства як класу. 30 січня 1930 р. було видано постанову ЦК ВКП(б) «Про заходи щодо ліквідації куркульських господарств у районах суцільної колективізації», якою було вирішено провести у куркулів конфіскацію і передати в неподільні фонди колгоспів засоби виробництва, худобу, господарські та житлові будівлі.

Закономірними наслідками такої політики були знищення селян, дезорганізація сільськогосподарського виробництва і страшний голод. При цьому в Україні і на Північному Кавказі, де поряд із жорсткими хлібозаготівлями застосовувалося репресивне вилучення всіх запасів продовольства, це лихо перетворилося на справжній голодомор.

З осені 1932 до весни 1933 р. населення країни скоротилося приблизно на 7,7 млн. чоловік. Голод мав штучний характер, він був частиною загальної політики радянської держави щодо всього селянства.

Сьогодні на офіційному рівні в Україні і за її межами визнано, що голодомор в Україні 1932–1933 рр. став одним із найжахливіших проявів геноциду в історії людства. Голодомор був трагедією українського народу, зумовленою насильницькими, цілеспрямованими діями сталінського комуністичного режиму.

Суспільно-політична обстановка в СРСР у 20-30-х роках. У перебігу індустріалізації та колективізації в СРСР формується адміністративно-командна система, яка торкнулася всіх сфер життя радянського суспільства.

Для політичної сфери були характерними розвиток однопартійної системи і постійне обмеження влади рад.

В економічній сфері повністю було ліквідовано самостійність підприємств. Утратила своє значення кооперація. Держава вилучила у виробника всі «надлишки» промислової та сільськогосподарської продукції.

Нетерпимість, ворожість і підозрілість ставали головними атрибутами нової влади. Вони прямо впливали зі сталінської теорії про «посилення класової боротьби у міру просування країни до соціалізму». Прийнята 5 грудня 1936 р. конституція СРСР декларувала широкий спектр прав і свобод, однак насправді закріплювала режим особистої влади вождя. Незважаючи на серйозні успіхи в промисловому розвитку, умови життя і праці в країні були близькими до казармених.

У 30-х роках складається політична система сталінізму з її надмірною централізацією управлінських структур, наявністю надзвичайних органів (надзвичайні комісії, політвідділи МТС тощо), особливою каральною роллю ОДПУ, а потім НКВС і відсутністю контролю за діяльністю їхніх позасудових установ (особлива нарада при НКВС СРСР, «трійки», «двійки»). Сталіну вдалося створити тоталітарну командно-адміністративну систему.

30-ті роки увійшли в історію СРСР як найтрагічніші. Саме в цей період проводилася політика організованого терору влади проти власного народу, розгорнулися масові репресії, яким піддавалися мільйони громадян, оголошених «ворогами народу». Водночас репресії були і методом проведення лінії партії, засобом форсування індустріалізації, здійснення хлібозаготівель тощо.

7. Міжнародні відносини у 30-х роках

У 30-х роках уряди провідних країн світу займалися розробкою власних зовнішньополітичних доктрин.

Основною метою зовнішньої політики *Сполучених Штатів Америки* було утвердження свого впливу в післявоєнному світі. США намагалися зміцнити свої позиції на Далекому Сході і в Латинській Америці, проголошуючи політику «доброго сусіда». У цей час щодо проведення зовнішньополітичного курсу в США сформувалися два угруповання: «ізоляціоністи» (Г. Гувер та інші впливові політики), які вимагали невтручання США у справи Європи, та «інтернаціоналісти» (Ф. Рузвельт, багато відомих діячів Конгресу), котрі висловлювалися за посилення впливу США у всьому світі.

Для зовнішньополітичної доктрини *Великої Британії* було характерне намагання зберегти й оновити Британську колоніальну імперію. З цією метою був створений так званий стерлінговий блок — валютне об'єднання держав на чолі з Великою Британією, прийнятий у 1931 р. Вестмінстерський статут, який надав домініонам суверенні права у сфері зовнішньої і внутрішньої політики, утворена Британська співдружність націй, яка об'єднала метрополію і домініони. Також продовжувалась боротьба за вплив у Європі.

У *Франції* правлячі кола наполегливо намагалися встановити власну гегемонію в Європі. Було навіть висунуто ідею «Пан-Європи» — блоку континентальних держав під егідою Франції. Відносно можливого агресора Франція плекала надію на його «умиротворення» шляхом компромісів і поступок.

У 1935 р. чітко визначилась зовнішньополітична доктрина *Німеччини*: ліквідація Версальської системи договорів, об'єднання усіх німців, які мешкають в європейських країнах, у межах німецької держави. Після приходу до влади нацистів боротьба за перегляд положень Версальського договору стала головною й визначальною тенденцією зовнішньої політики нацистської Німеччини, плацдармом на шляху до її світового панування.

Експансія *Італії* була націлена на держави Середземномор'я, Балканського півострова, Ефіопію та низку інших африканських країн. На Балканах Італія мала намір підкорити своєму впливу Албанію і деякі інші країни. Пріоритетним для зовнішньої політики Італії в 30-ті роки стало зміцнення стратегічного союзу з Німеччиною.

Радянський Союз також визначив свою зовнішньополітичну доктрину. З перших днів свого існування радянська влада обрала за політичний орієнтир курс на світову соціалістичну революцію.

Однак практика підтвердила нездійсненність цього утопічного курсу. У 1933 р. було визначено нові основні принципи радянської зовнішньої політики: невтручання у воєнні конфлікти, політика нейтралітету щодо Німеччини й Японії, конкретні заходи, спрямовані на створення системи колективної безпеки в Європі під егідою Ліги Націй. Але в другій половині 30-х років сталінське керівництво формує іншу радянську військову доктрину: вторгнення радянських військ в європейські країни і встановлення в них силою зброї прорадянських режимів.

Гегемоністські плани правлячих кіл *Японії* поширювалися на весь азійський континент. Об'єктами агресії японських військ називалися Китай, Індія та СРСР.

Загострення суперечностей між державами. Версальсько-Вашингтонська система договорів не змогла пом'якшити суперечності між капіталістичними країнами. Одним із найважливіших наслідків світової економічної кризи 1929 — 1933 рр. стало різке загострення суперечностей між державами-переможницями в Першій світовій війні та переможеними країнами. Гітлерівська Німеччина, фашистська Італія і мілітаристська Японія, не задоволені результатами минулої війни, мріяли про новий переділ світу. Різко загострилися англо-німецькі, італо-французькі, германо-американські суперечності, що, у свою чергу, спричинило зближення США з Великою Британією та Францією і зрештою — утворення їхнього воєнно-політичного союзу. Так у другій половині 30-х років створилися два ворожих блоки капіталістичних держав. У Версальській системі з'явилися глибокі розколини, виникли нові вогнища війни.

Спочатку таке вогнище утворилося на Далекому Сході. 18 вересня 1931 р. неподалік від Мукдена японська агентура вчинила диверсію, і японські війська вторглися в Північно-Східний Китай. Протягом кількох місяців окупацію всієї Маньчжурії було завершено. У лютому 1932 р. на території Маньчжурії було проголошено нову державу — Маньчжоу-Го, яка діяла під японським контролем. Ліга Націй не визнала незалежності маріонеткової держави і запропонувала вивести з Китаю японські війська. Однак Японія демонстративно проігнорувала ці вимоги і вийшла із Ліги Націй.

Потім вогнище світової війни спалахнуло в Африці. В ніч на 3 жовтня 1935 р. без оголошення війни італійські війська вторглися в Ефіопію, проте легкої перемоги не здобули. Ефіопський народ піднявся на захист своєї країни. Озброєні здебільшого гвинтівками старого зразка, мисливськими рушницями і списами, ефіопські вояки чинили загарбникам героїчний опір протягом семи місяців.

II. Всесвітня історія XX століття

Однак далекобійна артилерія італійців, безперервні бомбардування, застосування іприту зробили свою справу. Столиця Ефіопії — Аддис-Абеба була захоплена італійцями. 9 травня 1936 р. король Італії Віктор Еммануїл видав декрет про приєднання Ефіопії до Італії. Ліга Націй оголосила Італію агресором, але до необхідних у цьому випадку санкцій не вдалась. Ефіопія фактично перетворилась на італійську колонію.

Ускладненню обстановки у світі сприяло й оформлення блоку агресивних держав. У жовтні 1936 р. було підписано італо-німецький протокол про співробітництво («вільс Берлін — Рим»), в якому партнери домовилися про поділ сфер експансії на Балканах. У листопаді 1936 р. Гітлер підписав з Японією «Угоду про боротьбу проти Комуністичного Інтернаціоналу» (Антикомінтернівський пакт). До цього пакту в 1937 р. приєдналась Італія, внаслідок чого утворився своєрідний трикутник, що передбачав розширення воєнної і економічного співробітництва.

Після оформлення цього блоку агресія фашистської Німеччини вступила в нову фазу. 12 березня 1938 р. німецькі війська вторглися в Австрію. Захоплення цієї країни пройшло без жодного пострілу, а наступного дня новий австрійський канцлер Зейс-Інкварт оголосив про приєднання до Німеччині Австрії, яка була проголошена «німецькою землею». Велика Британія, Франція і США визнали аншлюс (приєднання) Австрії, хоча і висловили протест проти дій Німеччини.

Політика «умиротворення» агресора і Ліга Націй. Підсумки Першої світової війни не тільки не усунули, а й загострили суперечності серед провідних країн світу. В 30-ті роки вже були наявними факти порушення умов післявоєнного врегулювання з боку Німеччини, Японії та Італії. Наростала загроза війни. Зупинити агресора можна було шляхом створення системи колективної безпеки. Навіть було розроблено проект так званого Східного пакту. Однак таку можливість було втрачено.

Багатьом політикам Великої Британії та Франції Гітлер здавався лідером, з яким можна вести справи на дипломатичній основі. Так виникла політика «умиротворення». Перспектива нової війни змушувала правлячі кола провідних держав йти на будь-які можливі поступки заради збереження миру, розв'язувати конфлікти на основі взаємних компромісів. Такою, наприклад, була позиція британського прем'єра Н. Чемберлена.

Міжнародні відносини загострювалися з кожним днем, але в Парижі і Лондоні не залишали надії «умиротворити» агресора. США

в 1935 р. прийняли закон «Про нейтралітет». Позиція невтручання в європейські справи базувалася на величезному військово-промислово-му потенціалі США і впевненості в тому, що події в Європі не торкнуться національних інтересів Сполучених Штатів. Найбагатша країна у світі фактично добровільно вибула зі світової політики.

Великі надії покладалися на Лігу Націй, яку було створено на Паризькій мирній конференції 1919 р. Метою цієї міжнародної організації, яка об'єднувала спочатку 44 держави, було забезпечення миру, безпеки і співробітництва між народами.

Статут Ліги Націй закріплював багато положень міжнародного права, в тому числі відмову від війни. Статут передбачав і санкції проти агресора. Вищим органом Ліги Націй була загальна Асамблея, поточні питання вирішувала Рада Ліги.

На жаль, Ліга Націй не стала інструментом миру між народами. Надії покладені на неї, не виправдалися. Більше того, керівники Ліги Націй підтримували агресорів, фактично заохочували гонку озброєнь і розв'язання Другої світової війни. За час свого існування Ліга Націй не покарала жодного агресора, займаючи примиренську позицію щодо подій, які відбувалися. Японія і Німеччина демонстративно вийшли з цієї міжнародної організації. Щоправда, восени 1934 р. Ліга Націй поповнилась новим членом — до неї вступив Радянський Союз. Але боротьба проти розв'язання нової світової війни і за цих умов дуже скоро зайшла у безвихідь. До початку Другої світової війни Ліга Націй фактично перестала виконувати свої функції. Формально її було розпущено в 1946 р.

Мюнхенська угода. Подальшим кроком у розвитку агресії стало захоплення Чехословаччини. Гітлер висунув вимогу про передачу Німеччині Судетської області на заході Чехословаччини, більшість населення якої становили німці. 29 вересня 1938 р. у Мюнхені міжнародна конференція глав урядів чотирьох держав (Німеччини, Великої Британії, Франції та Італії) схвалила угоду, відповідно до якої Чехословаччина зобов'язувалася в десятиденний строк передати Німеччині Судетську область і протягом трьох місяців задовольнити територіальні претензії Угорщини і Польщі. Проте Гітлер не задовольнився цими поступками. 15 березня 1939 р., порушивши Мюнхенську угоду, німецькі війська окупували Чехословаччину. Богемія і Моравія були оголошені німецьким протекторатом. Про свою «незалежність», тобто вихід зі складу Чехословаччини, оголосила Словаччина. Південну частину Словаччини за погодженням з Берліном окупувала хортистська Угорщина. Цими агресивними діями Німеччина фактично перекреслила підписану нею Мюнхен-

ську угоду, яка передбачала гарантії територіальної цілісності Чехословацької держави. Все це означало, що Німеччина фактично знехтувала політикою «умиротворення» з боку західних держав.

Навесні 1939 р., коли нависла загроза великої війни в Європі, було здійснено спробу створити антифашистський фронт. У квітні 1939 р. радянський уряд запропонував укласти між СРСР, з одного боку, і Великою Британією та Францією — з другого, договір про взаємну допомогу проти агресії. Переговори розпочалися в Москві 12 серпня 1939 р. Проте незабаром з'ясувалося, що сторони не готові ухвалити остаточне рішення.

Переговори були приречені. Вина за невикористання останньої спроби запобігти новій війні лежить на обох сторонах. Тут зіграли свою роль закулісні контакти Лондона з Берліном, а також те, що Сталін вже повернув радянську зовнішню політику на зближення з гітлерівською Німеччиною.

Радянсько-німецький пакт від 23 серпня 1939 р. Значно складніше надати об'єктивну оцінку радянсько-німецьким переговорам. Як відомо, німецька сторона в 1939 р. неодноразово зверталася до радянського керівництва з пропозицією розпочати переговори. 26 липня 1939 р. знову надійшла пропозиція підписати «німецько-радянську угоду про взаємні інтереси».

11 серпня на засіданні політбюро ЦК ВКП(б) було визнано за доцільне розпочати офіційне обговорення німецьких пропозицій. Німецький уряд був сповіщений, що СРСР готовий обговорювати з Німеччиною характер нових відносин.

23 серпня 1939 р. до Москви прибув міністр закордонних справ Німеччини Й. Ріббентроп. Після його розмови з В. Молотовим і Сталіним було підписано радянсько-німецький договір (пакт) про ненапад. Договір, підписаний строком на 10 років, передбачав, що СРСР і Німеччина зобов'язуються утримуватися від усякого насильства, від будь-якого агресивного впливу стосовно один одного як окремо, так і разом з іншими країнами. 28 вересня було укладено договір про дружбу і кордон. Потім виявилось, що 23 серпня було підписано ще один документ — таємний додатковий протокол, в якому зафіксовано поділ сфер впливу між Німеччиною і СРСР. До сфери впливу Німеччини потрапили Західна і Центральна Польща, Литва, а до радянської сфери впливу — Естонія, Латвія, Фінляндія, Східна Польща, Бессарабія. Секретна частина була й у договорі про дружбу і кордон. 17 вересня 1939 р. радянські війська вступили в Польщу, після чого й було визначено лінію кордону. Вся територія на захід від нового кордону переходила до відання Німеччини, а на

8. Друга світова війна (1939–1945). Воєнні дії у 1939– червні 1941 року

схід — до відання Радянського Союзу. Водночас було перерозподілено сфери впливу: до Німеччини перейшла частина Східної Польщі, а до Радянського Союзу — Литва і Північна Буковина. У своїх «зонах впливу» договірні сторони були вільні у виборі методів і засобів політики.

Перебіг подій 1939–1940 рр. показав, що СРСР і Німеччина здійснювали свої зовнішньополітичні акції в чіткій відповідності до підписаних у серпні і вересні 1939 р. договорів. Згодом стало очевидним, що СРСР поряд з іншими країнами був винний у розпалюванні пожежі Другої світової війни.

Політико-правову оцінку договорів було надано в спеціальній постанові 3'їзду народних депутатів СРСР від 24 грудня 1989 р. 3'їзд засудив підписання секретних протоколів і домовленостей з Німеччиною і визнав їх юридично неспроможними і недійсними з моменту їхнього підписання.

8. Друга світова війна (1939–1945). Воєнні дії у 1939–червні 1941 року

Друга світова війна, як і Перша, виникла внаслідок нерівномірного економічного і політичного розвитку провідних держав,

загострення суперечностей між країнами й утворення двох протидіючих коаліцій.

При цьому Німеччина розраховувала захопити Європу, розгромити Радянський Союз, створити нову колоніальну систему в Африці і на Близькому Сході.

Італія прагнула перетворити Середземне море на «Італійське озеро», підкорити собі країни Балканського півострова, частину Східної та Північної Африки.

Японія намагалася захопити Китай, частину СРСР, Бірму, Індонезію та інші країни Азії й Океанії.

Друга світова війна починалася як загарбницька, імперіалістична, але надалі з боку тих країн, що стали жертвами фашистської агресії (Польща, Данія, Югославія та ін.), вона набула визвольного, антифашистського характеру.

Можна виділити п'ять періодів в історії Другої світової війни.

Перший період — початок війни: від нападу гітлерівської Німеччини на Польщу (1 вересня 1939 р.) до агресії проти СРСР (22 червня 1941 р.).

Другий період — розширення фашистської агресії: від нападу Німеччини на СРСР (22 червня 1941 р.) до підписання Декларації Об'єднаних Націй і контрнаступу під Сталінградом (листопад 1942 р.).

Третій період — докорінний перелом у перебігу війни: від контрнаступу під Сталінградом (листопад 1942 р.) до Тегеранської конференції лідерів США, Великої Британії та СРСР і наступу в Україні (грудень 1943 р.).

Четвертий період — розгром фашизму в Європі: від наступу під Ленінградом (кінець 1943 р.), звільнення західних областей СРСР і відкриття другого фронту до Ялтинської конференції і підписання представниками Німеччини 8 травня 1945 р. акта про повну і беззастережну капітуляцію (9 травня 1945 р.).

П'ятий період — розгром мілітаристської Японії: від капітуляції фашистської Німеччини (9 травня 1945 р.) до капітуляції Японії (2 вересня 1945 р.).

Напад Німеччини на Польщу. Друга світова війна розпочалася 1 вересня 1939 р., коли на світанку війська гітлерівської Німеччини після провокації у Глейвиці без оголошення війни вторглись у Польщу. 3 вересня Велика Британія і Франція оголосили війну Німеччині.

Відповідно до «Білого плану» наступ на Польщу вели 5 німецьких армій, до складу яких входили 62 технічно оснащених дивізій. Польська армія налічувала лише 30 піхотних і кавалерійських дивізій і значно поступалася агресору. Німецьке командування використовувало таранні удари танкових з'єднань, які пробивали лінії оборони польських військ і забезпечували швидке просування углиб країни. Вже 8 вересня німецькі частини вийшли до Варшави, і 28 вересня столицю Польщі було взято гітлерівцями. Польський уряд емігрував до Румунії. На початок жовтня воєнні дії припинилися. Польща зазнала поразки, за три тижні Польська держава перестала існувати.

Агресивні дії Радянського Союзу. Згідно з таємним протоколом до пакту про ненапад від 23 серпня 1939 р. уряд СРСР 17 вересня 1939 р. дав наказ Червоній Армії перейти радянсько-польський кордон і зайняти території Західної України і Західної Білорусії, що входили до складу Польщі. Це означало фактичний вступ СРСР у Другу світову війну. На території Польщі було проведено демаркаційну лінію між німецькою і радянською арміями.

Червона Армія мала в Польщі велику перевагу. Польське командування видало наказ не вступати в бойові дії з радянськими військами і відводити польські збройні сили до румунського кордону. 22 вересня радянські війська увійшли у Львів. Територія Західної України опинилась під контролем Червоної Армії.

В радянський полон потрапило багато польських військово-службовців, доля яких склалася трагічно. Більше 15 тис. польських

8. Друга світова війна (1939-1945). Воєнні дії у 1939- червні 1941 року

офіцерів були розстріляні під Харковом і в Катинському лісі під Смоленськом.

28 вересня 1939 р. у Москві було підписано радянсько-німецький договір про дружбу і кордон, який устійнив кордони між Німеччиною та СРСР вздовж Сяну і Бугу. У цьому договорі було сказано, що «необхідну державну перебудову» на території Польщі на захід від нових кордонів СРСР проводить Німеччина. Західну Україну і Західну Білорусію Радянський Союз включив до свого складу, оформивши це як «волевиявлення народу», висловлене народними зборами, і як возз'єднання цих земель з Україною і Білорусією.

1–2 листопада 1939 р. Верховна Рада СРСР ухвалила закони про приєднання Західної України і Західної Білорусії до складу СРСР і возз'єднання їх з УРСР і БРСР. 15 листопада 1939 р. Верховна Рада УРСР, розглянувши заяву повноважної комісії Народних зборів Західної України, вирішила прийняти Західну Україну до складу УРСР і «возз'єднати тим самим великий український народ в єдиній українській державі». Аналогічне рішення було ухвалено в Білорусії, де Західна Білорусія возз'єдналася з БРСР.

У секретному протоколі до пакту від 23 серпня 1939 р. Німеччина визнавала зацікавленість СРСР у Бессарабії і Північній Буковині. 28 червня 1940 р. Червона Армія переходить р. Дністер, а 30 червня виходить на новий кордон з Румунією. За порадою німецької сторони румунська армія без бою відійшла. Так сталінський режим змусив Румунію зректися на користь СРСР Північної Буковини і Бессарабії.

2 серпня 1940 р. Верховна Рада СРСР задовольнила прохання представників Бессарабії і Північної Буковини про прийняття до складу СРСР. Було також ухвалено закон про включення Південної Буковини і трьох повітів Бессарабії — Хотинського, Акерманського та Ізмаїльського — до складу УРСР.

Наприкінці 1939 р. СРСР звернув увагу ще на одну зону своїх інтересів — Прибалтику. Радянський уряд розпочав переговори з Естонією, Латвією і Литвою, запропонувавши їм підписати пакт про взаємну допомогу. Під час переговорів Сталін і Молотов повідомили представників прибалтійських держав, що СРСР і Німеччина домовилися про розподіл сфер державних інтересів і що їх держави входять у зону впливу СРСР.

Урядам прибалтійських держав довелося підписати пакти про взаємну допомогу з СРСР, який одержував право будувати на їх території військові бази і розміщувати свої гарнізони. Прибалтика зустрічала радянські військові частини бурхливими революційни-

ми виступами. Щойно сформовані маріонеткові уряди негайно розпочали проведення виборів до представницьких органів. Фактичну окупацію було прикрито рішеннями народних сеймів Литви і Латвії та Державної думи Естонії про вступ цих республік до складу Союзу РСР. Услід за актами агресії розпочалася радянізація нових територій.

Радянсько-фінська війна. Потім настала черга Фінляндії, про яку також йшлося в додатковому протоколі. Спираючись на те, що за договором з Німеччиною Фінляндія увійшла в зону радянських інтересів, уряд СРСР зажадав від Фінляндії підписання пакту «про взаємну допомогу» та низку територіальних поступок: зміну кордону в Карелії, передачу військово-морської бази Ханко і порту Петсамо Радянському Союзу. У відповідь на відмову Фінляндії задовольнити ці вимоги Сталін видав наказ про вторгнення до Фінляндії. 30 листопада 1939 р. радянські війська розпочали воєнні дії проти Фінляндії. Намагаючись подати цю війну як локальний прикордонний конфлікт, радянський уряд вирішив обмежитися лише військовими частинами Ленінградського військового округу. Однак міцні укріплення «лінії Маннергейма», невідповідність радянських військ до суворох зимових умов незабаром примусили радянське командування підключати все нові і нові військові частини. Лише у лютому 1940 р. ціною колосальних втрат Червоної Армії вдалося прорвати «лінію Маннергейма».

Радянсько-фінська війна завдала СРСР серйозної моральної шкоди. Західні держави намагалися надати допомогу Фінляндії. Було навіть сформовано англо-французький експедиційний корпус. Однак 12 березня 1940 р. був підписаний мирний договір, за яким Фінляндія погодилася на територіальні поступки.

Окупація Німеччиною європейських країн. Коли фашистські армії громили Польщу, на Західному фронті йшла так звана «дивна війна», що характеризувалася відсутністю будь-яких серйозних воєнних дій. Розв'язка сталася навесні 1940 р. 9 квітня німецько-фашистські війська перейшли кордон Данії і висадилися в Норвегії. Король і уряд Данії не чинили опору і 10 травня капітулювали. Норвегія намагалася захищатися. Однак стримати натиск гітлерівців норвезької армії, незважаючи на допомогу англо-французьких десантників, не вдалось і через 63 дні вона була евакуйована у Велику Британію. 10 травня 1940 р. сухопутні війська вермахту вторглися в Голландію і Бельгію. 13 травня вони прорвали фронт союзників на р. Маас, і 14 травня голландські збройні сили капітулювали. Одночасно така сама доля спіткала і Люксембург. 17 травня німецькі

частини вступили в столицю Бельгії — Брюссель. 5 червня, після того, як із Дюнкерка було евакуйовано англо-французькі війська, німці розпочали широкий наступ проти Франції у південному напрямку. Ударне угруповання німецьких військ, прорвавши Західний фронт, вторглося у Францію. Танкові частини ринулися на французьку столицю. 10 червня французький уряд втік у м. Бордо.

Франція зазнала жорстокої і принизливої поразки. За умовами капітуляції французький уряд припинив військові дії проти Німеччини. Французькі збройні сили підлягали демобілізації і роззброєнню. Франція опинилася розділеною на дві частини. 22 червня 1940 р. вона капітулювала. У той же день у війну проти Франції і Великої Британії вступила союзниця Німеччини — Італія.

Фашистська агресія поширилася і на Балкани, яким приділялася особлива увага в стратегічних планах Німеччини та Італії.

У квітні 1941 р. фашистські війська раптово вторглися в Югославію і Грецію. 12 квітня вони досягли столиці Югославії — Белграда. Югославський уряд був повністю деморалізований. 17 квітня 1941 р. Югославія капітулювала. Фашисти розчленували територію Югославії: були створені «незалежні» Сербія і Хорватія, Італія одержала Чорногорію, Болгарія — Македонію, Угорщині віддали Воєводину, а Словенію поділили між Німеччиною й Італією. Греція також не могла стримати фашистську агресію. 29 квітня грецьке командування підписало акт капітуляції. У травні 1941 р. німецькі частини захопили острів Крит.

9. Воєнні дії у середині 1941–1942 років

22 червня 1941 р. Німеччина вчинила напад на Радянський Союз. План «Барбаросса» почав діяти.

Відповідно до цього плану, який було затверджено Гітлером 18 грудня 1940 р., передбачався розгром Радянського Союзу в перебігу однієї короткочасної («блискавичної») кампанії (7–8 тижнів) ще до того, як буде закінчена війна проти Великої Британії. Основними стратегічними об'єктами було визнано Ленінград, Москву, центральний промисловий район, Донбас. Три армійські групи «Північ», «Центр» і «Південь», сформовані для нападу на СРСР, налічували 190 дивізій. Услід за Німеччиною у війну проти СРСР вступили Італія, Румунія, Словаччина, Угорщина і Фінляндія.

22 червня війська гітлерівської Німеччини перейшли радянський державний кордон від Північного Льодовитого океану до Чорного моря і почали стрімко просуватися углиб території СРСР. Не витримавши ударів противника, радянські війська змушені були відступити.

Напад нацистської Німеччини поставив радянські збройні сили у виключно тяжке становище. Радянське вище командування не уявляло у повному обсязі катастрофічної ситуації, в якій опинилася Червона Армія, і в перший же день війни вирішило завдати німцям відповідного удару. Увечері 22 червня нарком оборони С. Тимошенко дав директиву Північно-Західному, Західному і Південно-Західному фронтам перейти у наступ, розгромити противника і перенести військові дії на ворожу територію.

Однак виконати таку директиву збройні сили СРСР не змогли. Навпаки, серйозні прорахунки Сталіна, неспроможність вищого військового командування (К. Ворошилов, С. Буденний, С. Тимошенко) привели до величезних втрат і відходу Червоної Армії. Тільки за три перших тижня воєнних дій армія агресора просунулася углиб країни на 350–600 км.

Були й інші причини невдач Червоної Армії на початку війни:

- війська не були своєчасно приведені у бойову готовність;
- важливу роль зіграв фактор несподіваності завдання першого удару;

- кращі кадри Червоної Армії було репресовано;
- система жорсткої централізації управління в військах сковувала ініціативу командирів Червоної Армії;
- не було закінчено переозброєння армії;
- серйозні недоліки мала радянська військова доктрина, схвалена Сталіним.

Створення антигітлерівської коаліції. У 1941 р. було закладено фундамент антифашистської коаліції на основі об'єднання всіх противників фашистської агресії. 12 липня 1941 р. в Москві було підписано англо-радянську угоду про спільні дії у війні проти Німеччини. Ця угода стала початком створення антигітлерівської коаліції. У серпні 1941 р. Рузвельт і Черчіль підписали так звану Атлантичну хартію, де йшлося про цілі війни і принципи післявоєнного устрою світу. 1 січня 1942 р. представники 26 держав, у тому числі Радянський Союз, США, Велика Британія, Китай, Індія, Австралія та ін., підписали спільну Декларацію Об'єднаних Націй про союз у війні проти гітлерівської Німеччини. 26 травня 1942 р. підписано англо-радянський договір. 11 червня 1942 р. у Вашингтоні підписано радянсько-американську угоду про взаємну допомогу у війні проти агресора. Так завершилося оформлення союзу трьох великих держав: СРСР, Великої Британії та США у боротьбі проти гітлерівської Німеччини.

Бойові дії на радянсько-німецькому фронті. 1941 р. став найтяжчим періодом війни. Бої, в перебігу яких Червона Армія мала обо-

ронятися, розгорнулися по всьому радянсько-німецькому фронту. Серйозних втрат зазнали радянські війська в Білорусії. Німецькі моторизовані з'єднання, що наступали в напрямку Вільнюс — Мінськ, уже до вечора 23 червня здійснили прорив. Створилася загроза оточення. Радянським військам довелося відступати до Мінська. Місто було захоплено 28 червня 1941 р.

Важка обстановка склалася і на Північно-Західному фронті. Розрізнені і погано керовані війська цього фронту поспішно відступали до рубежу Західної Двіни. В цей час німецькі частини проривалися до Пскова і 9 липня захопили його. Грізна небезпека загрожувала Ленінграду.

На початку липня ускладнилося становище й на півдні, де ударне угруповання німецьких військ захопило Бердичів і Житомир. Передові частини німців наблизилися до Києва, продовжувався їхній наступ у напрямку Дніпропетровська. В районі Умані було оточено 6-ту і 12-ту радянські армії. Багато бійців загинуло, 103 тис. червоноармійців і командирів потрапили в полон. 7 липня почалася героїчна оборона столиці України — Києва, яка продовжувалась протягом 72 днів. 19 вересня 1941 р. Червона Армія залишила Київ. 665 тис. солдатів і командирів було полонено.

У перебігу запеклих оборонних боїв улітку 1941 р. Червона Армія зазнала значних втрат і змушена була залишити ворогу велику територію. Гітлерівцям, натхненним першими успіхами, здавалося, що «блискавичну війну» проти СРСР вони вже виграли. Залишалося лише завдати останнього удару. Підтягнувши значні сили, німецькі війська прорвали фронт і наблизилися до Москви. Але радянські війська 5 грудня 1941 р. перейшли в контрнаступ. Противник був відкинутий на 100–250 км від Москви. Вермахт зазнав першої серйозної поразки з початку Другої світової війни. Було розвіяно легенду про непереможність німецької армії, зірвано план «блискавичної війни» проти СРСР.

На початок 1942 р. співвідношення сил на радянсько-німецькому фронті було приблизно рівним. У цей час Сталін дав директиву про початок наступу на всіх фронтах. Однак своєї мети наступ не досяг, обернувшись черговою невдачею Червоної Армії. Розгрому донбаського та харківського німецьких угруповань не відбулося. Страшною трагедією обернулися бої під Харковом 12–29 травня 1942 р., де було оточено війська Південно-Західного фронту під командуванням маршала С. Тимошенка. В полон потрапили 240 тис. радянських бійців і командирів. Одночасно німецька армія перейшла у наступ на Керченському півострові. Після важких боїв 15-

20 травня німці зайняли Керч, захопили значну кількість радянської військової техніки. Стратегічна ініціатива знову перейшла до рук ворога.

Бойові дії на Тихому океані і в Північній Африці. На кінець 1941 р. воєнні дії поширилися й на басейн Тихого океану. Наприкінці листопада 1941 р. ескадра японських кораблів у складі шести авіаносців і двох лінкорів вирушила на американську військово-морську базу Перл-Гарбор на Гавайських островах. На світанку 7 грудня 1941 р. з авіаносців піднялися в повітря бомбардувальники і торпедоносці. У Перл-Гарборі стояли на якорях 94 американські кораблі, в тому числі 8 лінкорів. Удар японської авіації був нищівним. Усі лінкори, основна сила американського флоту, і велика кількість інших кораблів були потоплені або пошкоджені. Тихоокеанський флот США вийшов із ладу.

Поразка в Перл-Гарборі вразила Америку. 8 грудня 1941 р. уряд США оголосив війну Японії. У війну з Японією вступили також Велика Британія та її домініони, Нідерланди і деякі держави Латинської Америки.

11 грудня 1941 р. Німеччина та Італія оголосили війну США. Услід за ними це зробили Румунія, Угорщина, Словачія, Болгарія і Хорватія.

Таким чином, війна охопила усі великі держави та їх союзників.

Військові дії розпочалися і в Азії, і на Тихому океані. У грудні 1941 р. Японія починає масовий наступ у зоні свого впливу. Японська авіація завдає ударів по англо-американським базам на Філіппінах, в Малайї. Значно постраждав британський флот. Японські війська вступають на територію Таїланду, потім ведуть наступ на Бірму, Малайзію. Невдовзі ситуація змінюється. У червні 1942 р. японський флот біля острова Мідуей зазнав від американців нищівної поразки.

Важливі події відбувалися в цей час і в Північній Африці, де розгорнулося протистояння між Італією і Великою Британією. Військові контингенти сторін тут були невеликі — по 5–6 дивізій. Італійські війська у вересні 1940 р. здійснили спробу захопити Єгипет і встановити контроль над Суецьким каналом, але незабаром були зупинені. Англіїці вигнали їх з Єгипту. Бажаючи допомогти Муссоліні, Гітлер направив у Північну Африку німецький танковий корпус генерала Е. Роммеля, який знову відкинув англійців до кордонів Єгипту. Подальше просування Роммеля було зупинено. Англіїці в листопаді 1941 р. перейшли в наступ. Але Роммель знову вирушив уперед — до Суецького каналу. Проте на оборонному

рубежі біля містечка Ель-Аламейн просування італо-німецьких військ було зупинено. Становище в Північній Африці тимчасово стабілізувалося.

10. Перебіг війни у 1943 році

Саме в цей період було досягнуто докорінного перелому в перебігу війни. Його початком став розгром німецьких військ під Сталінградом, а завершальними подіями були Курська битва та осінній наступ Червоної Армії на фронті протяжністю 2000 км (від Великих Лук до Таманського півострова). Ініціатива остаточно перейшла до радянських військ.

Улітку 1942 р. німецькі війська, які зосередили основні сили на південному напрямку фронту, розпочали новий стратегічний наступ. У середині липня вони прорвалися до пониззя Дону. Розгорнулася велика Сталінградська битва, в якій з обох сторін брали участь понад 2 млн. чоловік.

23 липня 1942 р. 6-та армія вермахту розпочала наступ, намагаючись взяти Сталінград. Частини 4-ї німецької танкової армії, прорвавши оборону, вийшли до Волги. Незабаром бої йшли вже на вулицях міста. Однак наступ гітлерівців було зупинено.

19 листопада 1942 р. радянські війська перейшли в контрнаступ під Сталінградом і оточили велике угруповання німецьких військ загальною кількістю понад 300 тис. чоловік, а потім розчленували його на дві частини: північну і південну. 31 січня 1943 р. південна частина на чолі з командуючим 6-ї армії Ф. Паулюсом здалася в полон. 2 лютого 1943 р. залишки угруповання капітулювали.

Наслідки та значення Сталінградської битви були надзвичайно важливими:

— Сталінградська битва стала початком докорінного перелому в перебігу всієї Другої світової війни;

— збройні сили СРСР захопили стратегічну ініціативу і не упустили її до повного розгрому нацистської Німеччини;

— Сталінградська битва створила сприятливі умови для розгортання наступу усіх фронтів на південно-західному напрямку, сприяла успішним діям радянських військ під Ленінградом та на Кавказі;

— розгром румунських та італійських армій започаткував внутрішню політичну кризу в цих країнах;

— перемога під Сталінградом активізувала рух Опору у Франції, Греції, Норвегії, Югославії, Бельгії та інших країнах;

— Турція і Японія відмовилися починати військові дії проти СРСР;

— виріс міжнародний авторитет СРСР, зміцніла антигітлерівська коаліція.

Розгром німецьких військ на Орловсько-Курській дузі. Розпочатий перемогою під Сталінградом докорінний перелом у війні було закріплено битвою під Курськом улітку 1943 р. Наступ німецьких військ (операція «Цитадель»), який розпочався 5 липня 1943 р., зірвався. Відбивши натиск противника, радянські війська перейшли в контрнаступ. Біля селища Прохорівка відбулася найкрупніша танкова битва Другої світової війни, де з обох сторін одночасно брали участь до 1200 танків, самохідних та штурмових гармат. 5 серпня було звільнено Орел і Белгород. Битва на Курській дузі завершилася 23 серпня 1943 р. звільненням Харкова. Продовжуючи наступ, радянські війська на кінець вересня вийшли до Дніпра, а 6 листопада звільнили столицю України — Київ.

Курська битва знаменувала собою завершення докорінного перелому в перебігу Другої світової війни. За 50 днів безперервних бойових дій фашистська армія втратила до 30 дивізій, до 1,5 тис. танків, 3 тис. орудій, понад 3,7 тис. літаків.

Битва під Курськом поставила фашистську Німеччину в катастрофічне становище. Загальне співвідношення сил істотно змінилося на користь радянської армії.

Капітуляції Італії. Аби вивести Італію з війни, англо-американське командування 10 липня 1943 р. висадило свої війська у Сицилії. Італійський гарнізон острова не вчинив опору, і союзники через два тижні захопили Сицилію.

Першою державою з фашистського блоку, яка реально відчула катастрофу, що насувається, була Італія. 25 липня 1943 р. Муссоліні було заарештовано королівською охороною. Король оголосив, що Муссоліні усунуто з посади прем'єр-міністра і замінено колишнім начальником генерального штабу маршалом П. Бадольо, який одразу ж почав переговори з Великою Британією і США. 3 вересня 1943 р. було підписано перемир'я, а після цього уряд Бадольо оголосив війну Німеччині. Капітуляція Італії поклала початок розпаду фашистського блоку.

Тегеранська конференція. З 25 листопада по 1 грудня 1943 р. у столиці Ірану — Тегерані проходила перша конференція глав урядів СРСР, США і Великої Британії. Тут відбулася зустріч Сталіна, Черчілля і Рузвельта, які розглянули питання координації подальших дій трьох держав у війні проти нацистської Німеччини та її союзників. Головним на конференції було питання про другий фронт. Вирішено, що вторгнення у Францію в результаті висадки

англо-американських військ відбудеться не пізніше травня 1944 р. На конференції обговорювалася й майбутня доля Німеччини. Було порушено і проблему повоєнних кордонів Польщі, прийнято декларацію про Іран.

Було вирішено, що віднині східний кордон Польщі збігатиметься з так званою «лінією Керзона», а західний пройде в районі р. Одер. Велика Британія і США погодилися з передачею СРСР частини Східної Пруссії з портами Кенігсберг і Мемель. Радянська делегація в принципі підтвердила згоду після закінчення війни в Європі і капітуляції Німеччини вступити у війну проти Японії.

11. Окупаційний режим у поневолених країнах

Гітлер ніколи не приховував своїх планів опанувати світ. У промові на з'їзді НСДАП у Нюрнберзі в 1933 р. він виклав основи свого «вчення» про німців як расу панів та необхідність підкорення їм усіх народів. Ще раніше Гітлер закликав до знищення не менше 20 млн слов'ян. Ці настанови було втілено у так званому «новому порядку», який фашисти запроваджували на окупованих територіях. Практична реалізація «нового порядку» означала масове знищення людей, надання «життєвого простору» расі панів, нещадне пограбування захоплених територій.

Форми окупаційного режиму були різні. Австрію, наприклад, гітлерівці включили до складу Німеччини, Чехословаччину розчленували, західну частину Польщі приєднали до Німеччини, східну перетворили на «генерал-губернаторство». Югославія також підлягла поділу. В Данії, Норвегії, Бельгії, Голландії окупанти поставили при владі маріонеткові уряди. Окупувавши Францію, фашисти зберегли уряд Віші, що знаходився у «вільній» зоні.

Радянську територію, окуповану фашистськими загарбниками, було поділено на дві частини: одна перебувала під управлінням військового командування і включала тилові райони груп армій, а друга підпорядковувалася «східному міністерству» на чолі з А. Розенбергом і складала рейхскомісаріати «Ост ланд» (Прибалтика і більша частина Білорусії) та «Україна». Західноукраїнські землі гітлерівці приєднали до польського «генерал-губернаторства».

«Новий порядок» означав не тільки нещадний терор, повне безправ'я і свавілля, а й масове фізичне знищення людей, прикладом чому є Бабин Яр, де було знищено понад 100 тис. чоловік. Символами такої політики стало повне знищення жителів сел Хатинь у Білорусії, Орадур у Франції, Лідіце в Чехословаччині. Вже з перших днів війни нацисти перенесли за межі Німеччини систему концта-

борів, перетворивши їх у жахливі «фабрики смерті». Крім таких великих концтаборів, як Дахау, Бухенвальд, Маутхаузен, що існували на початок війни, в 1940–1942 рр. було створено ще дев'ять таборів, у тому числі Освенцим, а в 1942–1943 рр. — нові концтабори (Майданек, Треблінка на території Польщі). Багато «таборів смерті» було створено на окупованій гітлерівцями території СРСР. Союзники Німеччини будували свої концтабори.

В німецьких урядових канцеляріях розроблявся план масового знищення слов'ян (план «Ост»), виконання якого гітлерівці почали з розстрілів військовополонених — спочатку польських, а потім радянських. За приблизними підрахунками, у період фашистської окупації Європи в гітлерівських концтаборах перебували 18 млн. чоловік — людей різних національностей, причому понад 12 млн. було зв'язано знищено.

«Новий порядок» запроваджувався не тільки в Європі, а й в Азії. 27 вересня 1940 р. Німеччина, Італія і Японія підписали Троїстий пакт, згідно з яким Японія визнавала пріоритет Німеччини та Італії у справах створення «нового порядку» в Європі, а Німеччина та Італія — пріоритет Японії у справах встановлення «нового порядку» на «великому Східно-Азіатському просторі».

Голокост. Нацистський «новий порядок» передбачав здійснення особливої расової політики, жертвами якої стали євреї, цигани, а потім і слов'янське населення Східної Європи. У 1942 р. гітлерівське керівництво ухвалило рішення про початок фізичного знищення євреїв у Європі. Ця жахлива акція одержала назву Голокосту (катастрофи), в перебігу якого було знищено близько 6 млн. чоловік.

Річ у тім, що антисемітизм набував різних форм, його проявами був семітизм — релігійний, економічний, політичний.

Особливо сильно антисемітизм відчувався в Німеччині, де нацисти відводили йому важливе місце у своїй ідеології.

З встановленням нацистської диктатури в Німеччині антисемітизм став державною політикою «третього рейху». Антиєврейська кампанія розгорнулася після прийняття в 1935 р. «Нюрнберзьких законів». 9–10 листопада 1938 р. в Німеччині були організовані єврейські погроми, що увійшло в історію як «Кришталева ніч». Це стало початком катастрофи європейського єврейства. Остаточне вирішення єврейського питання нацисти вбачали в повному знищенні єврейського народу через розстріли, утворення гетто, організацію таборів знищення в Освенцимі, Заксенхаузені, Собіборі тощо.

Опір Голокосту чинили як самі євреї (повстання у Варшавському гетто), так і окремі держави (Швеція, Данія) та багато чесних громадян.

У січні 2000 р. в Стокгольмі відбулася конференція, присвячена пам'яті жертв Голокосту.

Рух Опору. «Новий порядок», який насаджувався фашистами, викликав героїчний опір на захоплених ними територіях. У боротьбі з ним посилювався патріотичний та антифашистський рух Опору — визвольний рух проти фашизму, нацизму і порядків, які вони встановлювали, за відбудову національної незалежності і державного суверенітету окупованих країн. Його політична орієнтація і форми були різними. Спочатку формами руху Опору були збирання і передача союзникам цінної інформації, видання нелегальної преси, саботаж, страйки, замахы на окупантів. Саме так рух Опору формувався у Франції, Данії, Норвегії, Бельгії та інших країнах. У країнах Східної і Південно-Східної Європи цей рух розвивався більш швидкими темпами, набуваючи форми партизанської боротьби (Югославія, Польща, Албанія).

Рух Опору різко посилювався після нападу Німеччини на СРСР, коли почали формуватися національні фронти, міцнішав збройний опір загарбникам. В Югославії вже в 1941 р. було організовано партизанські з'єднання під проводом Й. Тити. У Греції у 1942 р. створюється Народно-революційна армія, у Польщі — Гвардія Людова та Армія Крайова.

У Франції рух Опору очолив генерал Ш. де Голль, було створено Національну раду Опору, в Бельгії організовано «патріотичну міліцію», в Данії та Голландії — ради Опору. В 1944 р., на завершальному етапі війни, сили Опору стали організаторами збройних повстань, відіграли важливу роль у розгромі фашизму і визволенні своїх країн.

У Північній Італії, яка була окупована німецько-фашистськими військами, рухом Опору керували комітети національного звільнення. Деякі гірські райони Італії були очищені від окупантів і перетворилися на своєрідні «партизанські республіки».

Патріотичний антифашистський рух Опору відіграв визначну роль у перемозі над фашизмом. Його учасники обирали різні форми і методи боротьби. До руху Опору залучалися різні верстви населення: робітники, селянство, інтелігенція, офіцери, духівництво, банкіри, власники заводів, люди різних політичних поглядів, рас і національностей.

На окупованих гітлерівцями територіях СРСР уже з перших днів війни розгорнувся широкий партизанський рух. Добре відомі імена командирів великих українських партизанських з'єднань С. Ковпака, О. Федорова, О. Сабурова. Самовіддано діяли партизани в Білорусії, Ленінградській області.

Цією боротьбою керував створений у травні 1942 р. за рішенням Державного комітету оборони Центральний штаб партизанського руху. Існував і український штаб партизанського руху. Величезну роль у боротьбі із загарбниками відіграли підпільні організації Києва, Мінська, Одеси, краснадонська «Молода гвардія» та ін. Радянські люди, угнані до Німеччини, загнані до концтаборів, і там продовжували боротьбу з ворогом, а ті, хто опинився на території інших країн, билися в загонах руху Опору.

12. Воєнні дії у 1944 році

Вступаючи в новий, 1944 р., Ставка Верховного Головнокомандування поставила перед Червоною Армією завдання повністю очистити від німецько-фашистських військ територію СРСР і вийти до державного кордону. Це завдання було повністю виконано.

На початок 1944 р. воєнне становище гітлерівської Німеччини було безнадійним. Радянська армія перейшла в наступ по всьому німецько-радянському фронту. В січні 1944 р. остаточно було знято блокаду Ленінграда, німецьку групу військ «Північ» відкинута до кордонів Прибалтики. Під час цієї операції було звільнено Новгород, Ленінградську і Калінінську області, радянські війська вступили на територію Естонії.

Влітку 1944 р. радянські війська провели під кодовою назвою «Багратіон» широкомасштабну операцію по звільненню Білорусії. Наступ розпочався 23 червня 1944 р., а 3 липня вже було звільнено столицю Білорусії — Мінськ.

Майже одночасно розгорнувся наступ в Україні. Навесні 1944 р. були звільнені майже вся Правобережна Україна, Крим, Молдавія, радянські війська вийшли до кордону з Румунією. Восени 1944 р. було звільнено основну частину Прибалтики, почалися бої на території Румунії, Польщі, Чехословаччини, Угорщини. Територію СРСР було звільнено від німецьких окупантів. Радянські війська досягли кордонів фашистської Німеччини в районі Східної Пруссії.

Перенесення воєнних дій у Центральну і Південно-Східну Європу. Вихід Червоної Армії широким фронтом у Центральну і Південно-Східну Європу відразу поставив питання про подальші взаємини країн цього регіону з СРСР, який відкрито підтримував прорадянськи настроєних політиків у цих країнах. Радянський уряд домагався від США і Великої Британії визнання своїх особистих інтересів у цій частині Європи.

В 1944 р. в *Польщі* прийшов до влади прорадянський уряд — Польський комітет національного визволення (ПКНВ). Радян-

ський уряд допоміг ПКНВ створити нову польську адміністрацію, роззброїти Армію Крайову, яка підпорядковувалася польському еміграційному уряду в Лондоні.

20 серпня 1944 р. Червона Армія перейшла в наступ у Румунії, а 23 серпня король Румунії Михайл I заарештував главу фашистського уряду маршала Й. Антонеску. Новий антифашистський коаліційний уряд оголосив війну Німеччині.

5 вересня 1944 р. СРСР оголосив війну Болгарії, і радянські війська вступили на її територію. 9 вересня партизанські загони захопили Софію. До влади прийшов уряд Вітчизняного фронту.

В Югославії частина Народно-визвольної армії Югославії самостійно очистила свою територію від ворога.

В Угорщині антифашистський тимчасовий уряд було утворено в 1944 р. Він також оголосив війну Німеччині.

Все це призвело до того, що фашистський блок розпався.

Відкриття другого фронту в Європі. Влітку 1944 р. нарешті було розроблено план вторгнення англо-американських військ у північну Францію (операція «Оверлорд») і допоміжного удару в південній Франції (операція «Енвіл»). Командувачем союзними експедиційними військами було призначено американського генерала Д. Ейзенхауера. Так розпочалася історія другого фронту в Європі.

6 червня 1944 р. союзні війська висадилися на північному узбережжі Франції — в Нормандії. Захопивши великий плацдарм, англо-американські війська перейшли в наступ. Другий фронт нарешті було відкрито. Німецькі частини змушені були відступати на схід. 15 серпня союзники на півдні Франції висадили ще дві армії. Незабаром союзні війська з'єдналися. У Франції розпочалося національне повстання. Силами руху Опору було звільнено 28 департаментів Франції. 19 серпня 1944 р. сталося повстання в Парижі, яке 25 серпня завершилося перемогою. В столицю Франції прибув генерал де Голль. Він зробив все, аби влада перейшла до Французького комітету національного визволення, який союзники визнали законним урядом Франції. Країну було очищено від окупантів.

У 1944 р. наступ союзних військ успішно розвивався в напрямку кордонів «третього рейху». 3 вересня британські війська захопили столицю Бельгії — Брюссель. Разом з британцями за звільнення Бельгії билися бійці руху Опору. 21 жовтня на Західному фронті відбулася важлива подія — союзники зайняли Ахен — перше місце на території Німеччини.

Вирішальним у війні на Тихому океані став період з квітня по червень 1944 р., коли американцям вдалося відвоювати Маріанські

острови. Перемога відкрила шлях до звільнення Філіппін та Індонезії. Після цього воєнні дії розпочали англо-американські війська, що розгорнули наступ у напрямку Філіппін. У жовтні група генерала Д. Макартура зайняла острів Лейте. Спроба японців перейти в контрнаступ призвела до морського бою в районі Філіппінських островів, який закінчився розгромом японського флоту.

Протягом 1944 р. союзним військам вдалося звільнити від японців територію Індії та більшу частину північної Бірми.

Внутрішнє становище та життя населення у США, Великій Британії, СРСР, Німеччині та Японії. Друга світова війна справила великий вплив на внутрішнє становище і життя населення воюючих країн.

Розуміючи, якою погрозою для *Сполучених Штатів Америки* є посилення нацистської Німеччини, американський уряд став надавати допомогу країнам-учасникам антигітлерівської коаліції. У березні 1941 р. в США було прийнято закон про ленд-ліз, на підставі якого США передавали країнам-союзникам у позику або оренду зброю, боеприпаси, стратегічну сировину, продовольство на загальну суму 46 млрд. доларів.

У роки війни відбувалася консолідація усіх політичних сил країни. У листопаді 1944 р. Ф. Рузвельта було обрано президентом США на четвертий строк. До 1944 р. фактично було ліквідовано безробіття. Активно боролосся з ворогом негритянське населення. У Збройних силах Сполучених Штатів несли службу понад 1 млн темношкірих громадян.

Політика «умиротворення», яку проводив уряд *Великої Британії*, зазнала повного краху. Коли над Британією нависла загроза німецького вторгнення, новий уряд на чолі з У. Черчиллем здійснив низку надзвичайних заходів щодо організації оборони.

Гітлерівська авіація бомбардувала Лондон та інші міста Великої Британії. У вересні 1944 р. було повністю зруйновано місто Ковентрі. Однак британці не здавалися і завдавали серйозних втрат противнику.

Війна принесла серйозні випробування народу Великої Британії. В країні було введено нормування продовольства. Робочі місця у промисловості обіймали жінки. Багато жінок було мобілізовано у діючу армію.

Героїчно боровся з ворогом народ *СРСР*. Під час війни розгорнувся партизанський і підпільний рух. Найбільш великі групи й з'єднання партизан діяли в Ленінградській, Смоленській областях, Україні і Білорусії. На окупованій території було створено розгалужену мережу підпільних організацій.

Народне господарство СРСР під час війни опинилося в найтяжчих умовах. Промислові підприємства перебазувалися на схід. У сільському господарстві чоловіків, що працювали трактористами, комбайнерами, заміняли жінки. В колгоспах значно підвищився обов'язковий мінімум трудоднів.

Багато зробила для боротьби з гітлерівською агресією радянська наука.

Внутрішня політика мілітаристської Японії цілком визначалась її військово-політичними планами в Азії і басейні Тихого океану. Для забезпечення зростання військового виробництва вживалися заходи щодо державного регулювання економіки, посилення експлуатації трудящих. Робітники закріплювалися за тим підприємством, де вони працювали, жінки мобілізувалися на роботу у военній промисловості.

Після перших, досить легких перемог німці сподівалися досить швидко закінчити війну. Німеччина одержала можливість використовувати промисловий потенціал окупованих країн. Із завойованих країн до Німеччини надходив потік товарів і продовольства. На німецьку економіку працювали підприємства Бельгії, Данії, Чехії, Франції та інших країн. Проте в 1943 р. обстановка на фронті і у самій Німеччині різко змінилася. Почалися тотальні мобілізації, посилювався нацистський терор. Криза режиму проявилася у змові проти Гітлера.

13. Завершення і підсумки Другої світової війни

На початок 1945 р. долю гітлерівської Німеччини було вирішено. Наближався заключний етап війни.

Кримська (Ялтинська) конференція. Напередодні завершальних ударів по гітлерівській Німеччині глави урядів СРСР, США і Великої Британії вирішили узгодити деякі питання ведення війни та повоєнного облаштування світу. Для цього Сталін, Рузвельт і Черчилль зустрілися в Ялті на конференції, яка проходила 4–11 лютого 1945 р. Союзні держави проголосили тут свої принципи і загальні цілі щодо Німеччини: роззброїти і розпустити німецькі збройні сили, розпустити німецький генеральний штаб, ліквідувати або взяти під контроль воєнну промисловість Німеччини, знищити нацистську партію, нацистські організації та установи. Союзники вирішили окупувати Німеччину та виділити кожній союзній державі, включаючи Францію, зони окупації. Учасники конференції погодилися з тим, що Німеччина повинна компенсувати

збитки, заподіяні їй агресією іншим країнам, шляхом виплати репарацій. Рузвельт і Черчілль знову внесли пропозицію про розчленування Німеччини на декілька самостійних держав, однак така ідея не була підтримана СРСР. Велика увага в роботі Ялтинської конференції приділялася питанню про Польщу, її політичний устрій і кордон. Було ухвалено рішення про скликання Установчої конференції Організації Об'єднаних Націй, учасниками якої мали право стати всі держави, що оголосили війну Німеччині і Японії до 1 березня 1945 р. І нарешті, було підписано секретну угоду про те, що через два—три місяці після капітуляції Німеччини і закінчення війни в Європі Радянський Союз вступить у війну з Японією на боці союзників.

Капітуляція Німеччини. На початок лютого 1945 р. радянські війська досягли р. Одер, а згодом оточили Берлін. Англо-американські війська також почали наступ на Західному фронті, перейшли р. Рейн і у квітні оточили велике угруповання німецьких військ у районі Рура. 25 квітня на р. Ельбі в районі Торгау передові частини американських військ з'єдналися з радянськими військами. 30 квітня Гітлер заподіяв собі смерть.

16 квітня розпочалася грандіозна Берлінська операція, а 2 травня радянські війська оволоділи Берліном.

7 травня генерал А. Йодль від імені німецького командування підписав у ставці генерала Д. Ейзенхауера в Реймсі умови беззастережної капітуляції. Однак радянський уряд заявив категоричний протест проти цього одностороннього акту, і союзники погодились вважати його попереднім протоколом капітуляції. 8 травня у передмісті Берліна Карлсхорсті представники німецького верховного командування на чолі з В. Кейтелем підписали акт про беззастережну капітуляцію збройних сил нацистської Німеччини. Капітуляцію було прийнято маршалом Радянського Союзу Г. Жуковим разом з представниками США, Великої Британії і Франції.

Потсдамська конференція. 17 липня — 2 серпня 1945 р. у передмісті Берліна Потсдамі відбулася конференція глав трьох держав. Радянську делегацію очолював Сталін, американську — Г. Трумен (12 квітня 1945 р. помер президент США Рузвельт), англійську — Черчілль, якого згодом, після поразки консерваторів на виборах, замінив К. Еттли. У роботі конференції центральним було німецьке питання. Досягнута угода передбачала повне роззброєння Німеччини, викорінення фашизму і перебудову політичного життя країни на демократичній основі, тобто здійснення денацифікації, демілітаризації і демократизації Німеччини. Було остаточно визначено систему чотиристоронньої окупації Німеччини. Встановлено західний

кордон Польщі по Одеру і Нейсе, Радянському Союзу передано Кенігсберзьку (Калінінградську) область, узгоджено питання про репарації. Було також ухвалено рішення про створення міжнародного військового трибуналу для суду над фашистськими воєнними злочинцями.

Розгром Японії. 26 липня 1945 р. США і Велика Британія, до яких приєднався Китай, оприлюднили в Потсдамі декларацію про беззастережну капітуляцію Японії. Уряд Японії відхилив декларацію. Радянський Союз розгорнув підготовку до воєнних дій проти Японії. Однак американська сторона, не чекаючи, коли СРСР вступить у війну, 6 серпня здійснила атомне бомбардування Хіросіми, жертвами якого стали 80 тис. вбитих і приблизно 40 тис. поранених. 8 серпня Радянський Союз денонсував пакт про ненапад з Японією і оголосив їй війну. Головний удар було спрямовано проти Квантунської армії. 9 серпня американці скинули атомну бомбу на Нагасакі, внаслідок чого загинуло 25 тис. чоловік. Уряд Японії був змушений прийняти Потсдамську декларацію з деякими умовами. 2 вересня у Токійській затоці на борту американського лінкора «Міссурі» було підписано акт про капітуляцію Японії.

Так закінчилася Друга світова війна — кровопролитна і найважча в історії людства.

Друга світова війна стала одним із переломних етапів в історії новітнього часу, залучивши у свою орбіту 4/5 населення земної кулі, встановивши нові кордони низки держав та намітивши головні тенденції повоєнного розвитку.

Головний підсумок Другої світової війни — всесвітньо-історична перемога над фашизмом: фашистські держави та їх союзників було розгромлено, фашистські режими ліквідовано.

Війна круто змінила всю післявоєнну міжнародну обстановку, створила дві протилежні системи. Внаслідок Другої світової війни розпочався крах колоніальної системи імперіалізму. Перемога над фашизмом продемонструвала світу важливе значення співробітництва різних держав.

14. Світ після Другої світової війни

Друга світова війна повністю змінила ситуацію у світі.

Німеччина, Італія і Японія зазнали нищівної поразки. Їх території окупували союзники. На передові позиції у світі вийшли дві провідні держави антигітлерівської коаліції — СРСР і США. Ставши володарями атомної бомби (США — з 1945 р., СРСР — з 1949 р.), вони перетворилися у над-

держави, які визначали характер політичних рішень у світовому масштабі. Володарями атомної зброї стали й три інші держави з числа переможців — Велика Британія, Франція і Китай. Однак їх позиції у світі будувалися на суто політичному підґрунті.

Навколо двох наддержав об'єднувалися їх союзники. Незабаром вони стали входити у протиборчі воєнно-політичні блоки. Так створилося панування двох блоків у вигляді конфронтації, яка одержала назву «холодна війна».

Це була воєнно-політична конфронтація держав і груп держав, яка супроводжувалася гонкою озброєнь, економічними заходами тиску у вигляді блокади, ембарго тощо.

Створення Організації Об'єднаних Націй. У 1944 р. США, Велика Британія, СРСР і Китай на конференції у Думбартон-Оксі (США) сформулювали основні принципи діяльності нової міжнародної Організації Об'єднаних Націй (ООН), основною метою якої стали підтримання й укріплення миру і безпеки, розвитку співробітництва між державами. Було підготовлено проект Статуту ООН. Українська РСР і Білоруська РСР входили до складу ООН як держави-фундатори (засновники).

Відповідно до рішень Ялтинської конференції 25 квітня 1945 р. у Сан-Франциско відкрилася Установча конференція ООН. Запрошення взяти участь у конференції одержали 42 держави. На порядку денному був лише один пункт — прийняття Статуту ООН.

ООН було засновано на принципах рівності всіх її членів, мирного вирішення спірних питань. Вищими органами ООН визначено Генеральну Асамблею, яка збиралася на свої сесії раз на рік, і Раду Безпеки, до якої тоді входили 11 представників держав, з яких п'ять були постійними (СРСР, США, Велика Британія, Франція, Китай), а інші обиралися Генеральною Асамблеєю строком на два роки. Значна роль в діяльності ООН належала Раді Безпеки і Генеральному секретареві ООН.

У міжнародних відносинах ООН стала важливим гарантом утвердження миру і гуманних стосунків між народами. Згодом її структура ускладнилася. Крім Генеральної Асамблеї ООН і Ради Безпеки, були створені Економічна і соціальна рада, Рада з питань опіки, Міжнародний суд і Секретаріат.

ООН зробила багато корисного у справі розв'язання міжнародних проблем, запобігання воєнним конфліктам у «гарячих» точках планети. Так, завдяки ООН вдалося добитися припинення збройної боротьби в Намібії, Камбоджі, Анголі, Нікарагуа. Важливу роль відіграла резолюція Генеральної Асамблеї ООН у припиненні анг-

ло-франко-ізраїльської агресії проти Єгипту. ООН наполегливо боролася за встановлення миру в Ефіопії і т. д.

10 грудня 1948 р. Генеральна Асамблея ООН прийняла Загальну декларацію прав людини, яка розвинула і конкретизувала Статут ООН. У статтях Декларації перелічено основні права і свободи людини, які підлягають загальному додержанню: елементарні, політичні, соціально-економічні та ін. Декларація є рекомендацією, яка не має юридичної сили. Але, як свідчить багаторічний досвід, її положення мають величезну морально-політичну силу.

Мирні договори з колишніми союзниками Німеччини у війні. Після закінчення Другої світової війни виявилися розбіжності між СРСР, з одного боку, і США, Великою Британією та Францією — з другого, з питання про повоєнне облаштування світу. Ці розбіжності особливо загострилися в процесі підготовки договорів із колишніми союзниками Німеччини — Болгарією, Угорщиною, Італією, Румунією і Фінляндією. Відповідно до рішень Потсдамської конференції підготовка договорів мала здійснюватися в рамках Ради міністрів закордонних справ п'ятьох великих держав — США, Великої Британії, Франції, СРСР і Китаю. Сесії Ради міністрів закордонних справ проходили в обстановці гострих суперечок. Велика Британія, Франція, США не визнавали, наприклад, нових урядів Болгарії і Румунії, вимагали проведення вільних демократичних виборів, збереження багатопартійної парламентської системи в усіх країнах Центральної і Східної Європи. Узгодження текстів мирних договорів продовжувалося на Паризькій мирній конференції в липні—жовтні 1946 р. Остаточоно вони були доопрацьовані на третій сесії Ради міністрів закордонних справ.

У результаті взаємних поступок роботу над договорами було завершено і 10 лютого 1947 р. вони були підписані. З деякими змінами відновлювалися права, довоєнні кордони європейських держав. Італія повністю відмовилася від територіальних володінь в Африці. Колишні союзники Німеччини зобов'язувалися забезпечити демократичні свободи, ліквідувати фашистські організації, притягти до суду воєнних злочинців тощо.

У вересні 1951 р. у Сан-Франциско відбулася конференція для підписання підготовленого американською дипломатією сепаратного мирного договору з Японією. На конференції були присутні представники 48 держав, більшість з яких не брали участі у війні проти Японії. В той же час Китайська Народна Республіка, Кореїська Народно-Демократична Республіка, Монгольська Народна Республіка, Демократична Республіка В'єтнам на конференцію не

були запрошені. Індія і Бірма відмовилися від участі у роботі конференції. Відповідно до Сан-Франциського договору Японія формально ставала суверенною, незалежною державою, але фактично залишалася країною, залежною від США. Тому СРСР, Польща і Чехословацьчина договір не підписали.

Нюрнберзький і Токійський процеси. Важливою подією цього часу був судовий процес у справі головних нацистських воєнних злочинців — вищих державних і військових діячів фашистської Німеччини, що проходив у Нюрнберзі з 20 листопада 1945 р. до 1 жовтня 1946 р. Міжнародний військовий трибунал засудив 12 підсудних (Геринга, Ріббентропа, Кейтеля та ін.) до страти, решту — до довічного або тривалого тюремного ув'язнення. Водночас трибунал визнав злочинними керівний склад фашистської партії, гестапо, СД, СС.

Відбувся суд і над головними японськими воєнними злочинцями. Він проходив у Токіо з 3 травня 1946 р. до 12 листопада 1948 р. Суду Міжнародного військового трибуналу, створеного для Далекого Сходу, було віддано 28 чоловік, із них 7 засуджено до страти, у тому числі колишнього прем'єр-міністра Японії Хіроту, а решту — до різних строків ув'язнення.

Політика США стосовно європейських країн набрала форми «економічної допомоги». У 1947 р. було прийнято «план Маршалла», названий так за іменем державного секретаря США Дж. Маршалла. Це була програма відновлення і розвитку Європи після Другої світової війни шляхом надання американської допомоги, забезпечення економічного впливу Сполучених Штатів на країни Європи і втягнення останніх у воєнні блоки проти соціалістичних держав.

У реалізації цієї програми взяли участь 17 держав (включаючи Західну Німеччину). Причому розраховувати на економічну допомогу за «планом Маршалла» мали право лише ті країни Західної Європи, які брали на себе обов'язок відмовитися від націоналізації економіки, припинити торгівлю з соціалістичними країнами, виключити комуністів зі складу урядів тощо. «План Маршалла» започаткував післявоєнний політичний і економічний розкол Європи, утворення воєнно-політичного блоку НАТО під егідою США.

15. Сполучені Штати Америки у другій половині XX століття

Сполучені Штати Америки були єдиною державою в капіталістичному світі, яка в перебігу Другої світової війни зміцнила свої фінансово-економічні позиції і військовий потенціал. США остаточно перетворилися на головну економічну і воєнно-політичну силу

капіталізму, взявши на себе, як вони стверджують, роль «захисника свободи і демократії». А після розпаду Радянського Союзу Сполучені Штати залишились єдиною наддержавою у світі.

США — найсильніша й найбагатша буржуазна держава, класична країна державно-монополістичного капіталізму. Вони оволодівають новими ринками збуту своєї продукції, значно посилюють експорт товарів і капіталів, досягають вищого за свою історію рівня воєнної могутності, створюють величезну «імперію долара». Проте й у США виникають економічні кризи, пожвавлення виробництва час від часу змінюється економічним спадом. Так, зниження темпів зростання промисловості, помітний економічний спад 50-х років змінюються у 60-х роках, за часів президента Дж. Кеннеді, економічним підйомом, серйозними соціальними перетвореннями. І знову в 1974–1975 рр., коли вибухнула світова економічна криза, характерною рисою економічного розвитку США стає спад промислового виробництва. Однак, починаючи з другої половини 70-х років, коли відбувається широке застосування лазерної техніки, промислових робіт тощо, в рамках другого етапу науково-технічної революції, за часів президента Р. Рейгана вживаються заходи щодо оздоровлення економіки, створюються умови для значного економічного підйому.

Водночас партійно-політична система США характеризувалася стабільністю. Дві партії — республіканців, які оголосили себе партією «національного відродження», і демократів, які вважаються «партією реформ», — суперничають між собою, навперемінно приходячи до влади.

Якщо республіканці відстоюють так звані «традиційні американські цінності» — індивідуалізм, консерватизм, економічний лібералізм, вільну ринкову економіку, повагу до родини і релігії, то демократи є прихильниками державного регулювання економіки, втручання держави в соціально-економічні відносини.

Обидві партії захищають інтереси монополістичних угруповань. Спроби підірвати їх монополію, створити третю політичну партію (наприклад, прогресивну) не вдалися. Однак не можна не визнати, що це дозволяє уникнути серйозних потрясінь.

В США й досі діє конституція 1787 р., побудована за принципом поділу влади. Двопалатний конгрес, президент — глава держави і уряду, Верховний суд — такі основні інститути державного ладу США. Значно розширилися повноваження президента.

У повоєнний час специфічною рисою США стала політична реакція. Її проявами були «маккартизм», перевірка лояльності дер-

II. Всесвітня історія XX століття

жавних службовців, робота комісії з розслідування антиамериканської діяльності, атмосфера жорстокості та беззаконня. І характерними для такої обстановки стали політичні вбивства президента Дж. Кеннеді (1963), борця за громадянські права американських негрів Мартіна Лютера Кінга (1968), сенатора Р. Кеннеді (1968).

Зовнішня політика США не залишалася незмінною. Одразу ж після закінчення Другої світової війни її курс став характеризуватися агресивністю: політика «з позиції сили», заснована на монопольному володінні атомною зброєю, втручання у внутрішні справи інших держав, невтримна гонка озброєнь, створення воєнних блоків тощо. Так, адміністрація Д. Ейзенхауера у зовнішній політиці намагалася, спираючись на свою економічну могутність, забезпечити гегемонію США у всьому світі. Прагнення підсилити вплив на перебіг подій у світі було притаманно і президенту Дж. Кеннеді на початку 60-х років. Кеннеді на посаді президента у 1968 р. змінив Л. Джонсон. І якщо для Кеннеді найсерйознішим випробуванням була Карибська криза 1962 р., то для Джонсона головною проблемою стала війна в Індокитаї.

У серпні 1964 р. Джонсон підписав «тонкінську резолюцію», яка надала йому по суті необмежені права для ведення воєнних дій в Південно-Східній Азії.

У відповідь на удари партизан у лютому 1965 р. по американських військових таборах адміністрація Джонсона віддала наказ про проведення спочатку «репресивних», а потім і систематичних бомбардувань території Демократичної Республіки В'єтнам. У 1965–1967 рр. у Південному В'єтнамі США зосередили майже 500 тис. військових. Проте ескалація воєнних дій не була успішною. У 1968 р. США взяли курс на так звану «в'єтнамізацію» війни.

Воєнні дії американців у В'єтнамі зустріли бурю протестів як у США, так і в усьому світі. Особливо активно розвивався молодіжний антивоєнний рух. Проти війни у В'єтнамі виступав лідер негритянського руху М. Л. Кінг. І в січні 1973 р. було підписано Паризьку угоду про припинення війни і відновлення миру у В'єтнамі.

Президентство Р. Рейгана і Б. Клінтона. У 1981 р. президентом США став республіканець Р. Рейган.

Внутрішньополітичний курс адміністрації Рейгана був спрямований на досягнення стабілізації соціально-економічної системи через обмеження деяких сфер традиційного федерального втручання в економіку країни і всебічне стимулювання приватного сектора.

У соціальній політиці Рейган орієнтувався на середній клас, намагався в такий спосіб активізувати й стимулювати, підприємницьку діяльність більшості американців.

Економічна політика Рейгана («рейганоміка») сприяла подоланню кризових явищ, і тому в США з 1983 р. спостерігалось підвищення багатьох економічних показників. Збільшувалася питома вага наукомістких галузей, розширювалася сфера послуг, знижувався рівень інфляції та безробіття тощо.

«Рейганоміка» знову перетворила США на один із життєздатних центрів світового співтовариства. Залишаючи Білий дім, Рейган передав своїм політичним спадкоємцям високорозвинуту країну, яка міцно утвердилася на передових позиціях у світі.

У листопаді 1992 р. перемогу на президентських виборах здобув демократ Б. Клінтон. Він прийшов до влади вже за нових умов: розпався Радянський Союз, припинив існування східний комуністичний блок, і США практично залишилися єдиною великою державою, безумовним світовим лідером.

Внутрішня політика Клінтона була спрямована на надання податкових пільг, підвищення інвестицій у федеральні програми, державну підтримку освіти, реформування системи охорони здоров'я.

Дійсно, за перші два роки правління адміністрації Клінтона в країні скоротився рівень безробіття, більш ефективно стали працювати структури бізнесу, зменшився дефіцит державного бюджету, розширилася зовнішня торгівля.

Зростання ролі США у міжнародних відносинах. За період правління президента Клінтона Сполучені Штати досягли вражаючих результатів у сфері зовнішньої політики:

— США виступали в ролі головного посередника при підписанні у Вашингтоні в 1993 р. угоди про утворення Палестинської автономії у рамках Ізраїлю;

— США брали активну участь у реалізації Договору про скорочення стратегічних наступальних озброєнь і програми НАТО «Партнерство заради миру»;

— за участю США у 1995 р. було підписано Детройтські угоди з врегулювання конфлікту в Боснії та Герцеговині.

У сучасному світі США залишилися єдиною наддержавою. Вони намагаються взяти під контроль основні міжнародні організації — ООН, НАТО, Міжнародний валютний фонд, Всесвітній банк тощо.

Першорядну увагу США приділяють Іраку і режиму С. Хусейна, розглядаючи регіон Перської затоки як сферу своїх стратегічних інтересів. Після анексії Хусейном Кувейту президент США Дж. Буш створив коаліцію західних держав, і 16 січня 1991 р. об'єднані війська союзників розпочали наступ на Ірак. Хусейн зазнав пораз-

ки, але його режим залишився у владі. Зберігся і весь комплекс проблем. У 1997 р. конфлікт між США і Іраком спалахнув з новою силою. Загрозу війни завдяки миротворчій місії генерального секретаря ООН К. Аннана вдалось відвести. Однак в наступні місяці почалися бомбардування території Іраку. І лише в 2003 р. режим Хусейна було ліквідовано. Це вдалося зробити президенту США Дж. Бушу-молодшому.

Україно-американські відносини. Українська діаспора в США має давні традиції й істотно впливає на політику держави.

На цей час у США мешкає майже 2 млн. українців. Серед них юристи, вчителі, лікарі, менеджери в промисловості, кваліфіковані робітники. Багато українців мають вищу освіту, деякі з них працюють викладачами в університетах США. При Гарвардському університеті створено Український інститут. З 1989 р. діє Наукове товариство імені Т. Шевченка. У США також працюють Українська академія мистецтв і наук, Українське історичне товариство, видаються українські періодичні видання.

В Сполучених Штатах активно розвивається громадсько-політичне життя української діаспори, працюють різні комітети, ради, культурні центри, а також українські політичні організації.

США відводили незалежній Україні особливу роль і місце у своїй зовнішній політиці. Вже в січні 1992 р. в Міністерстві закордонних справ України відбувся обмін нотами між Україною і США про встановлення дипломатичних відносин у повному обсязі. У 1994 р. президент України Л. Кравчук відвідав США з офіційним візитом, унаслідок чого було підписано угоду про розвиток дружби і співробітництва між двома країнами. У травні 1995 р. відбувся державний візит президента США Б. Клінтона в Україну. Дуже корисним був також візит Клінтона в Україну в червні 2000 р. Президент України Л. Кучма декілька разів відвідав з офіційними візитами США.

15 вересня 2005 р. на 60-й сесії Генеральної Асамблеї ООН з промовою виступив президент України В. Ющенко. «Ми ще раз підтверджуємо свою відданість цілям міжнародного розвитку, визначеним у Декларації тисячоліття, і готові сприяти їх досягненню», — сказав глава Української держави. Важливе значення мала зустріч у Нью-Йорку Президента України з Генеральним секретарем ООН К. Аннаном. Плідною стала і поїздка в США делегації на чолі з прем'єр-міністром Ю. Єхануровим у 2005 р. Зустрічі Єханурова з віце-президентом США Р. Чейні та державним секретарем США К. Райс, обговорення низки важливих питань двосторонніх

відносин свідчать про необхідність і результативність цієї поїздки. І нарешті, у грудні 2006 р. відбувся робочий візит в США прем'єр-міністра України В. Януковича.

16. Велика Британія у другій половині XX століття

На відміну від США Велика Британія вийшла з Другої світової війни значно ослабленою. Вона втратила багато зовнішніх ринків, її економіку було підірвано. Країна після війни повільно заліковувала рани.

Хоча воєнні дії на території Великої Британії не велися, матеріальна шкода склала 25 млрд. фунтів стерлінгів, не рахуючи збитків від бомбардувань, різко скоротився експорт британських товарів, знизилися прибутки від капіталовкладень за кордоном.

Серйозним ударом по величчю Великої Британії став розпад британської колоніальної імперії. Після Другої світової війни різко посилювався опір народів, що входили до її складу. В 1947 р. британський парламент був змушений прийняти акт про незалежність Індії, відповідно до якого створювалися два домініони — Індія і Пакистан. У 1948 р. здобули незалежність Бірма, Цейлон (Шри-Ланка). В Африці першою здобула незалежність Гана. Услід за нею стали суверенними державами Нігерія, Уганда, Кенія, Танзанія, Замбія та ін.

У британських володіннях поступово реорганізовувалося колоніальне управління. В 1947 р. Британська співдружність націй перетворилася на Співдружність націй. На сьогодні членами Співдружності є 49 держав. Усі вони (за винятком Канади) входять в стерлінгову зону і підтримують тісні зовнішньополітичні зв'язки з Великою Британією.

Велика Британія все ще залишається конституційною монархією і зберігає деякі архаїчні політичні інститути. Її державний лад базується на принципі поділу влади. Законодавча влада належить парламенту, що складається з двох палат — палати общин і палати лордів. «Корону» сьогодні представляє королева Єлизавета II. Хоча королівська влада втратила багато важливих прав і повноважень, все ж таки Єлизавета II залишається досить впливовою правителькою. Вирішальна роль у державному механізмі належить уряду — «кабінету її величності» та його главі — прем'єру.

Однак з 80-х років помітно знижується престиж інституту монархії. Крім незадоволення частини англійців бюджетними витратами на цей інститут, пільгами (зокрема податковими), якими користуються британські монархи, на іміджі монархії вкрай негативно

позначаються сімейні чвари і навіть скандали. Особливу тривогу королеви Єлизавети II викликало у свій час розлучення принца Чарльза і принцеси Діани.

Характерною рисою британської конституційної монархії є двопартійна система. Боротьбу за владу ведуть консерватори — партія великого капіталу та лейбористи — «робітничка партія», яка вже давно додержується політики реформ і буржуазно-демократичних перетворень.

Консервативні уряди. Перші післявоєнні вибори 1945 р. принесли перемогу партії лейбористів, які обіцяли побудову «демократичного соціалізму», націоналізацію в промисловості, соціальні реформи. Але у 1951 р. до влади прийшли консерватори. Вони здійснили денационалізацію деяких галузей економіки, скорочення витрат на охорону здоров'я тощо. Тому не випадково, що в 1964 р. перемагають лейбористи з програмою «Оновлення Великої Британії».

І все ж таки на виборах 1979 р. перемогли консерватори, і уряд очолила лідер консервативної партії М. Тетчер. Ставши першою в історії Великої Британії жінкою-прем'єром, Тетчер намагалася запровадити «президентський» стиль правління, домагаючись концентрації влади в руках прем'єра. Такий стиль керівництва, для якого характерні жорсткість і категоричність, одержав назву «тетчеризм», а за прем'єром закріпилося прізвисько «залізна леді».

Тетчер виходила з того, що рушійною силою процвітаючої економіки є приватне підприємництво. Вона проголошувала політику рівних можливостей для всіх і підтримку підприємницького духу. «Я прийшла до влади з єдиним наміром, — заявляла Тетчер, — змінити Британію, створити таку Велику Британію, в якій кожна людина була б володарем власності або мала б можливість стати володарем власності».

Як вважала Тетчер, втручання держави в економіку має бути мінімальним. Від державних соціальних програм слід відмовитись або суттєво їх скоротити. Тетчер виграла свою «головну битву» з профспілками.

Було переглянуто податкову політику, значно зменшено ставки податків, відбувалася денационалізація підприємств державного сектора. Завдяки цьому з 1993 р. розпочався стійкий підйом економіки.

На кінець 80-х років у партії консерваторів виникли проблеми, і в листопаді 1990 р. Тетчер уходить у відставку. Прем'єр-міністром став її послідовник Дж. Мейджер. Головну увагу він зосередив на зміцненні права власності, продовженні процесу приватизації

тощо. Глибока економічна криза змінилася поживавленням, а потім і піднесенням.

Сучасне становище Великої Британії. Парламентські вибори в травні 1997 р. знову принесли перемогу лейбористам. Закінчилося 18-річне правління консерваторів. Уряд у 1997 р. очолив лідер лейбористської партії Т. Блер. Він відважився розпочати конституційну реформу. Одним із основних її напрямків було надання більшої автономії Шотландії та Уельсу, а також основним регіонам самої Англії. Прем'єр також вирішив обмежити палату лордів, скасувавши спадковий статус її членів.

Блер намагався розв'язати проблему Ольстера. В 1998 р. було підписано угоду про мирне врегулювання конфлікту. Нарешті закінчилося кровопролиття в Північній Ірландії, незабаром відбувся референдум, який визначив її майбутнє. В червні 1998 р. пройшли вибори в парламентську асамблею, яка розглянула питання про новий статус Ольстера як автономії з розширеними правами самоврядування. У плани Блера входять посилення інтеграції з континентальною Європою, зміцнення позицій вільного підприємництва, підтримка профспілок. І слід визнати, що уряд Блера робить істотні кроки в реалізації цих обіцянок.

Зовнішньополітичні пріоритети. У зовнішній політиці, що проводиться урядами Великої Британії, існують декілька пріоритетних напрямків:

- з огляду на доктрину «ядерного стримування» вважається за необхідне мати сильні армію і флот, вдосконалювати ядерну зброю;
- як пріоритетні розглядалися союзні відносини з США, виконання зобов'язань щодо НАТО;
- підтримуючи розвиток Гельсінкського процесу, уряд водночас силою зброї захищав інтереси Великої Британії, про що свідчить війна з Аргентиною у 1982 р.;
- зміцнення своїх геополітичних позицій в Європі і усьому світі;
- зміцнення Європейського Союзу, підтримка ідеї створення «єдиної Європи».

Після розпаду Радянського Союзу Велика Британія визнала всі нові держави на його колишній території. Значну увагу в своїй зовнішній політиці Велика Британія приділяє Україні. У лютому 1993 р. між Україною і Великою Британією було підписано договір про принципи відносин і співробітництво. Президент України Л. Кучма в грудні 1995 р. відвідав Велику Британію з офіційним візитом, під час якого сторони підписали спільну декларацію. Було

підкреслено важливу роль зовнішньої торгівлі і капіталовкладень в оздоровлення економіки України, необхідність розширення товарообігу між двома країнами, збільшення прямих британських інвестицій в пріоритетні сектори економіки України. У 1996 р. під час візиту Дж. Мейджера в Україну було розглянуто проблеми торгівлі, співробітництва й обміну в сферах культури, науки, освіти.

У жовтні 2005 р. відбувся дводенний робочий візит президента України В. Ющенка до Великої Британії, під час якого він зустрівся з прем'єр-міністром Великої Британії Т. Блером і королевою Єлизаветою II. «Головний підсумок — Україна і Велика Британія увійшли в нову фазу відносин», — сказав президент України. В перебігу зустрічі з Блером обговорювався великий блок питань. Йшлося про надання Україні статусу країни з ринковою економікою, розвиток двосторонніх україно-британських відносин тощо. Знаковою для України була зустріч президента Ющенка з королевою Єлизаветою II.

Масовий наплив українців у Велику Британію розпочався після Другої світової війни. Більшість з них прибували з Австрії та Німеччини, де вони знаходилися у таборах для переміщених осіб.

На цей час у Великій Британії мешкає понад 30 тис. українців, три чверті з яких не мають британського громадянства. Діють різноманітні українські суспільно-політичні організації.

17. Франція у другій половині XX століття

З усіх західних держав антигітлерівської коаліції в роки Другої світової війни Франції довелося пережити найбільші потрясіння.

За чотири роки нацистської окупації її економіці було завдано страшного удару. Країна зазнала економічних, фінансових, політичних труднощів. І все ж найважливішим питанням внутрішньополітичного життя Франції стала проблема майбутнього державного ладу, нової конституції.

В умовах багатопартійності ця проблема ставала вельми складною, оскільки кожна партія (комуністична, соціалістична, Народно-республіканський рух, Союз Опору та ін.) по-різному уявляла собі основні принципи нової конституції. До того ж найбільш впливовими у ці часи були комуністична і соціалістична партії.

Установчі збори, які повинні були підготувати конституцію, 13 листопада 1945 р. обрали генерала Ш. де Голля головою Тимчасового уряду. Однак конфлікт між Установчими зборами і генералом призвів до того, що де Голль 20 січня 1946 р. подав заяву про відставку.

Конституцію було розроблено й прийнято з великими труднощами. Двічі проходили вибори в Установчі збори, тричі проводився референдум. Перший проект конституції, який втілював ідеї французьких комуністів, було відхилено на референдумі. І, нарешті, 13 жовтня 1946 р. на референдумі було затверджено другий проект французької конституції. Прийняття конституції 1946 р. означало, що Франція стала Четвертою республікою.

Конституція 1946 р. була демократичною. Парламентська республіка з повновладним парламентом, що складався з Національних зборів і Ради республіки, президентом, який не мав надзвичайних повноважень, відповідальною перед Національними зборами Радою міністрів — такою була структура державного механізму Франції.

Реакційні кола Франції, налякані демократичними принципами конституції 1946 р., одразу ж розгорнули кампанію за її обмеження і перегляд.

Політична боротьба у 40–50-х роках. Завдяки політиці «програмування економічного розвитку», яку провадив уряд на чолі з соціалістом П. Рамадьє, прискорилися темпи економічного розвитку країни. Однак політична ситуація у цей період загострилася.

В 1947 р. міністрів-комуністів вивели зі складу уряду через те, що вони підтримали страйк робітників заводу «Рено». Наступ проти компартії тривав. Унаслідок уведення мажоритарної системи голосування в два тури удвічі зменшилася кількість депутатів від компартії в Національних зборах.

До конституції 1946 р. було внесено істотні зміни: значно підсилено президентську владу, розширено права верхньої палати, збільшилися повноваження Ради міністрів. Проте політична боротьба в країні не вщухала. Все частіше виявлялося незадоволення народних мас внутрішньою і зовнішньою політикою уряду.

В 1947 р. за ініціативою де Голля виникла нова політична партія — Об'єднання французького народу. Генерал кинув виклик Четвертій республіці, вимагаючи встановлення сильної президентської влади, незалежної від партій і рухів.

Загострюються соціальні конфлікти. У боротьбу вступає робітничий клас, селянство вимагає зниження податків.

Політичну ситуацію у другій половині 50-х років сильно ускладнювали події в Алжирі, де в 1954 р. розпочалася національно-визвольна війна алжирського народу проти Франції. Боротьбу Алжиру очолив Фронт національного визволення. Наближався кінець Четвертій республіки.

П'ята республіка. Вирішальні зміни у Франції відбулися в 1958 р. У травні спалахнув заколот офіцерів в Алжирі, які вимагали встановлення «сильної влади» у Франції. Активізувалися профашистські елементи і в самій Франції. Водночас на захист демократичних завоювань піднявся робітничий клас, а компартія Франції стала закликати до створення Народного фронту. В такій обстановці більшість Національних зборів проголосувала за формування уряду національного порядку на чолі з генералом де Голлем.

Де Голль діяв сміливо і рішуче. Він розпустив на канікули Національні збори і надав спеціальному комітету 20 днів для підготовки проекту нової конституції. 28 вересня 1958 р. на референдумі 80 % французів схвалили нову конституцію Франції, а 6 жовтня її було урочисто проголошено.

Відповідно до конституції 1958 р. головною фігурою державного механізму республіки стає президент, який вважається «гарантом національної незалежності і цілісності території». Він був верховним арбітром у розв'язанні всіх проблем, з якими стикалася виконавча влада, в разі необхідності міг одержати надзвичайні повноваження. Значні можливості надавалися уряду, який за згодою парламенту одержував право видавати законодавчі акти. В той же час різко обмежувалися права парламенту. Переліку основних прав і свобод громадянина конституція 1958 р. не містила.

21 грудня 1958 р. президентом Французької республіки було обрано генерала де Голля.

Важливою проблемою П'ятої республіки стала війна в Алжирі. Де Голль розв'язав її. У 1962 р. було підписано угоду з Тимчасовим урядом Алжиру. Франція надала Алжиру незалежність і перестала бути колоніальною імперією.

Для режиму П'ятої республіки характерним було посилення державного втручання у сферу економіки і соціальних відносин. За допомогою державних субсидій розвивалися нові галузі виробництва — атомна, ракетна, радіоелектроніка, вживалися заходи щодо стабілізації фінансової системи.

Однак заробітна плата зростала дуже повільно, зате збільшувалася кількість безробітних, постійно підвищувалися податки.

Травневі події 1968 р. У 1968 р. політична криза вилася в гостру сутичку робітничого класу і демократичних сил з урядовими військами. Початок цим подіям поклали студентські виступи і страйк робітників автомобільних заводів «Рено» в травні. Система вищої освіти перестала задовольняти частину студентів. Вони проголосили страйк і зайняли Сорбонну. Почалися зіткнення з полі-

цією, арешти. До студентів приєдналися робітники і службовці. Залунали заклики до повалення уряду і навіть до встановлення «комуністичної диктатури».

За цих умов де Голль розпустив Національні збори і вирішив провести реформи: запровадити нове районування Франції та онотувати сенат. Він виніс питання про реформу на референдум, попередивши, що у разі поразки він піде у відставку. Проект президента було відхилено, і де Голль склав свої повноваження.

На виборах 1969 р. президентом Франції було обрано Ж. Помпіду, який безуспішно намагався втілити в життя план оздоровлення економіки. У 1974 р. президентом став Ж. д'Естен. Його план «жорсткої економії» також виявився малоефективним. У 1981 р. президентом було обрано першого секретаря французької соціалістичної партії Ф. Міттерана. Він докладав великих зусиль для забезпечення економічного піднесення країни. Проте і йому незабаром довелося перейти до політики «жорсткої економії».

Між тим ситуація в країні залишалась напруженою. В 1990–1993 рр. у Франції вибухнула економічна криза, яка була найбільш тривалою за увесь період після Другої світової війни. Спад охопив усі галузі промисловості, по країні прокотилася хвиля банкрутств і масових звільнень трудящих.

У травні 1995 р. главою держави було обрано мера Парижа Ж. Ширака. На самому початку його президентства у Франції відбувся соціальний вибух. Головним завданням Ширака стало розв'язання соціальних конфліктів, проведення різних реформ.

Зовнішня політика. Франція проводила самостійну та принципову зовнішню політику. Де Голль переслідував три головні мети: відродити велич Франції, зміцнити її незалежність і самостійність, послабити вплив США в Європі. Д'Естен у міжнародних відносинах проводив курс на прискорення політичного об'єднання Європи.

Французи активно підтримували ідею європейського валютного союзу і введення нової єдиної валюти — євро.

Сьогодні французьке керівництво посилює свою зовнішньополітичну активність в Східній Європі, намагається розвивати взаємовідносини з Росією, забезпечити свій вплив в Африці.

24 січня 1992 р. Франція визнала незалежність України і встановила з нею дипломатичні відносини.

Під час візиту до Франції президента України Л. Кравчука було підписано Договір про взаєморозуміння і співробітництво між двома країнами. Значно зростає інтенсивність міжнародних україно-

французьких контактів на всіх рівнях. У 1997 р. відбувся офіційний візит президента України Л. Кучми до Франції. Сторони погодилися створити змішану україно-французьку комісію з економічного співробітництва. У вересні 1998 р. відбувся перший державний візит президента Франції Ширака в Україну. Було підписано міжурядові україно-французькі угоди про співробітництво у сфері мирного використання ядерної енергії, ядерної безпеки, співробітництво правоохоронних органів.

15–16 листопада 2005 р. в рамках дводенного робочого візиту до Французької Республіки президент України В. Ющенко зустрівся з президентом Франції Ж. Шираком та прем'єр-міністром Д. де Вільпенем. Головну увагу сторони приділили питанню активізації україно-французької співпраці в економічній та енергетичній сферах, зокрема у нафтогазовій та електроенергетичній галузях, у тому числі в ядерній енергетиці. Було також досягнуто домовленості, що Франція надасть технічну допомогу в проведенні аграрної і адміністративної реформ, а також адаптації українського законодавства до європейських стандартів.

18. Німеччина у другій половині XX століття

Основи повоєнного устрою Німеччини було визначено на Потсдамській конференції. В прийнятих на ній рішеннях передбачалися перетворення Німеччини на єдину демократичну і миролюбну державу, проведення заходів щодо денацифікації, демілітаризації і демократизації країни. Для цього в Німеччині вводився окупаційний режим із виділенням чотирьох зон окупації для США, Великої Британії, Франції і Радянського Союзу. В умовах гострої конфронтації з СРСР західні держави відійшли від виконання Потсдамських угод і взяли курс на розкол Німеччини. Важливим моментом у цьому відношенні стало об'єднання у грудні 1946 р. двох зон — англійської та американської — і утворення Бізонії зі своїми урядовими органами. Услід за цим у лютому 1948 р. з'явилася Тризонія, яка включала до свого складу й французьку зону окупації.

В Тризонії почали швидко формуватися органи влади: Економічна і Виконавча рада, Верховний суд, Банк німецьких земель. Нова зона відразу ж приєдналася до «плану Маршалла». В 1948 р. на Лондонській нараді представників США, Великої Британії і Франції з представниками Бельгії, Нідерландів і Люксембургу було вирішене питання про скликання Установчих зборів для підготовки конституції для всієї зони. Все це відбувалося без участі СРСР.

У червні 1948 р. було введено нову грошову одиницю — західнонімецьку марку, створено умови для відновлення демократичних політичних партій.

У вересні 1948 р. було скликано Парламентську раду, яка розробила основний закон нового утворення — західнонімецької держави у вигляді Федеративної Республіки Німеччини (ФРН). 23 травня 1949 р. після затвердження окупаційною владою конституція ФРН набрала чинності.

Конституція закріпила основні права і свободи громадян і проголосила ФРН демократичною федеративною державою. До складу ФРН увійшло 11 земель (після об'єднання Бадена і Вюртенберга — 10), кожна з яких мала свою конституцію, законодавчі, виконавчі і судові органи. Форма правління ФРН — парламентська республіка. Законодавчий орган складався з двох палат — бундестагу і бундесрату. Обирався федеральний президент. Лідер політичної партії, яка перемогла на виборах, призначався федеральним канцлером. Першим федеральним канцлером став К. Аденауер.

Радянська сторона з урахуванням ситуації, яка склалася, 30 травня 1949 р. затвердила конституцію, розроблену Німецькою народною радою, і 7 жовтня проголосила утворення Німецької Демократичної Республіки (НДР).

Розкол Німеччини практично завершився.

Західнонімецьке «економічне диво». НДР одразу ж було залучено до сфери економічних і політичних інтересів СРСР, що спричинило трагічні наслідки. ФРН почала свій самостійний розвиток. І слід визнати, що він проходив дуже успішно. Довоєнного рівня економіки на території Західної Німеччини було досягнуто вже на кінець 1950 р. Незабаром за своєю економічною могутністю ФРН вийшла на друге місце в капіталістичному світі після США. Такий швидкий процес економічного зростання і було названо німецьким «економічним дивом».

Виключно високі темпи розвитку були зумовлені досить реальними причинами, до яких можна віднести такі:

— могутній промисловий потенціал Західної Німеччини за часів війни не було знищено;

— мільярди марок, необхідні для активізації економічної діяльності, були одержані за рахунок посиленої експлуатації робітничого класу;

— американські позики і капіталовкладення в економіку ФРН перевищили 50 млрд. марок;

— відбудова і розширення підприємств відбувалися на новій технічній основі;

II. Всесвітня історія XX століття

- важливим джерелом капіталовкладень був державний бюджет;
- наявність відносно дешевої робітничої сили, особливо після репатріації 9 млн. німців із Східної Пруссії;
- допомога держави розвитку дрібного і середнього бізнесу;
- розумне державне регулювання економіки, інтенсивний розвиток експорту, завоювання зарубіжних ринків збуту своїх товарів;
- поступове зростання військових замовлень у промисловості.

Підсумком економічного розвитку ФРН стало відтворення могутньої індустріальної держави в центрі Західної Європи.

Видатним архітектором німецького «економічного дива» був Л. Ерхард, на той час міністр економіки в уряді Аденауера. Він створив і реалізував теорію «соціального розвитку господарства», де поєднувались особиста ініціатива підприємців, вільна конкуренція з елементами державного регулювання.

З другої половини 1980 р. стали уповільнюватися темпи економічного розвитку, що переросло в короткочасну кризу 1981 — 1982 рр. Перелом настав після 1982 р., коли канцлером ФРН було обрано лідера Християнсько-демократичного союзу Г. Коля. З 1983 р. в економіці ФРН почалося поступове піднесення.

Об'єднання Німеччини. В утвореній 7 жовтня 1949 р. НДР відразу утвердився тоталітарний режим, який був повністю орієнтований на СРСР. Правляча в НДР соціалістична єдина партія Німеччини (СЄПН) взяла курс на побудову соціалізму. За модель було обрано радянську систему державного соціалізму: індустріалізація, кооперування сільського господарства, ідеологічна одностайність тощо.

Незабаром невдоволення населення НДР політикою тоталітарного режиму стало проявлятися в стихійних масових виступах. Найбільш поширеною формою протесту була втеча східних німців у ФРН. У відповідь на це був переkritий кордон, а у 1961 р. в Берліні побудовано горезвісну Берлінську стіну. Насувалася політична криза.

Кардинальні зміни в СРСР, політика «гласності» викликали у жителів Східної Німеччини надію на демократичні перемини, об'єднання з ФРН, і дійсно, наприкінці 1989 — на початку 1990 р. з'явилася можливість вирішити німецьке питання. Процес об'єднання відбувався на договірній основі. 18 травня 1990 р. було підписано перший державний договір між ФРН і НДР про валютний, економічний і соціальний союз. 23 серпня Народна палата НДР на своєму надзвичайному засіданні схвалила приєднання НДР до ФРН. 31 серпня підписано другий договір про механізм входження НДР у ФРН. Він набрав чинності 3 жовтня, коли припинявся

суверенітет НДР і вона входила на підставі ст. 23 конституції ФРН до складу останньої.

Основна проблема, що постала перед урядом ФРН, — подолання економічної відсталості східнонімецьких земель і розвиток приватної ініціативи населення колишньої НДР.

Ринкові перетворення вимагали гігантських капіталовкладень у нові землі. Витрати на економіку східної частини країни тільки в 1993 р. склали 182 млрд. марок.

Суперечка між урядом і профспілками влітку 1986 р. породила величезну акцію протесту, призвела до політичної кризи. Аби подолати ці труднощі, уряд Г. Коля розробив заходи щодо економіки під назвою «програма підтримки економічного росту і зайнятості», яка передбачала перегляд бюджету, урізання витрат соціального характеру тощо. Розпочалась урядова криза.

У вересні 1998 р. на виборах до бундестагу перемогу здобули опозиційні партії. Лідер соціал-демократів Г. Шредер став канцлером. Він обіцяв створити нові робочі місця, скоротити безробіття, розгорнути нові соціальні програми. Його програма була зорієнтована на концепцію ринку і разом з тим мала намір посилити соціальну захищеність трудящих, ліквідувати дефіцит бюджету.

Однак у листопаді 2005 р. перемогу на виборах знову одержала коаліція ХДС/ХСС (Християнсько-демократичний союз/Християнсько-соціальний союз). Канцлером Німеччини стала лідер великої коаліції А. Меркель. Першочерговим завданням вона вважає проведення реформ федерального устрою країни через перерозподіл повноважень між центром і федеральними землями.

Сучасна Німеччина відіграє провідну роль на міжнародній арені, особливо в НАТО, Європейському Союзі, користується авторитетом в Європі і усьому світі. Уряд ФРН наполегливо шукає шляхи і форми співробітництва з країнами Східної Європи, приділяючи особливу увагу розвитку взаємовідносин із Росією та Україною. Він є активним прихильником «атлантичної солідарності». Водночас ФРН виступає за обмеження впливу США в Європі.

ФРН однією з перших країн «великої сімки» у грудні 1991 р. визнала незалежність України, а в січні 1992 р. між двома державами було встановлено дипломатичні відносини. У липні 1995 р. відбувся офіційний візит президента України Л. Кучми до ФРН, а у вересні 1996 р. Київ відвідав канцлер Г. Коль. Динамічно розвиваються також парламентські зв'язки двох країн. У сфері зовнішньої торгівлі Німеччина була і залишається одним із найважливіших партнерів України, за обсягом капіталовкладень в еко-

номіку України посідає друге місце у світі серед іноземних інвесторів нашої країни.

23 листопада 2005 р. президент України В. Ющенко привітав А. Меркель з обранням її на посаду федерального канцлера. «Упевнений, що питання партнерських україно-німецьких відносин, підтримка євроінтеграції та євроатлантичних прагнень України залишаться одним із пріоритетів зовнішньої політики Німеччини», — підкреслив В. Ющенко у привітанні.

19. СРСР. Відновлені та нові незалежні держави

Відновлення народного господарства СРСР після закінчення Другої світової війни було надзвичайно складним завданням. Ра-

дянський народ втратив у цій війні близько 27 млн. чоловік. Фашистські окупанти зруйнували 1710 міст і робітничих селищ, близько 32 тис. промислових підприємств, 65 тис. км залізничних колій тощо.

Конкретною програмою відновлення і розвитку народного господарства за цих умов став четвертий п'ятирічний план на 1946—1950 рр. Першочерговим завданням четвертої п'ятирічки було відновлення і розвиток важкої індустрії. Основна частина капіталовкладень спрямовувалася на відбудову промисловості. Це дозволило відновити Дніпрогес, шахти Донбасу, Харківський тракторний завод. Багато уваги приділялося оборонній промисловості.

Хоча повністю четвертий п'ятирічний план не було виконано, за виробництвом промислової продукції СРСР перевищував свій довоєнний рівень.

Значних труднощів зазнавало сільське господарство. До кінця четвертої п'ятирічки сільськогосподарське виробництво не досягло навіть рівня середини 20-х років.

Постанова ЦК ВКП(б) «Про заходи щодо підйому сільського господарства у післявоєнний період» (1947), де передбачалися забезпечення сільського господарства технікою, ліквідація зрівнялівки в оплаті праці тощо, не дала очікуваного ефекту. Нікчемна оплата за трудоднями, величезні податки на присадибне господарство примушували селян вирубати сади і палісадники. Ситуацію ускладнювала страшна посуха 1946—1947 рр., яка викликала голод в Україні, Молдавії та інших регіонах.

У соціальній сфері в цей час було скасовано карткову систему на продовольчі і промислові товари, впроваджену в роки війни, утричі знижено роздрібні ціни та ін. У грудні 1947 р. було проведено грошову реформу, яка мала конфіскаційний характер. Нові гроші обмінюва-

лися, як правило, за місцем роботи, із розрахунку: 10 карбованців старих грошей прирівнювалися до 1 карбованця нових. Вклади в ощадних касах обмінювалися на більш пільгових умовах. У той же час значні суми грошей залишалися без обміну, на руках.

Політична ситуація в СРСР у повоєнні роки характеризувалася новим наступом реакції і посиленням сталінської диктатури, що проявилася в репресіях, котрі прокотилися по країні. Військовополонених, які повернулися до Радянського Союзу, очікували суворі випробування: підозри, недовіра, допити, ув'язнення в табори. У 1946 р. знову почалися арешти вищих військових кадрів.

Особливе місце серед сталінських репресій посідає «ленінградська справа» — серія справ, сфабрикованих у 1950–1952 рр. проти партійних, радянських, господарських працівників Ленінграда. У січні 1958 р. виникла так звана «справа лікарів», які обслуговували партійне керівництво. Більшість обвинувачених лікарів були євреями, що викликало сплеск антисемітизму в країні.

Виключної сили набрали репресії проти діячів культури. У повоєнні роки провадилася кампанія по боротьбі з «безрідним космополітизмом», було встановлено тоталітарний контроль за життям і творчістю інтелігенції. Нещадно громили літераторів А. Ахматову і М. Зощенку, вчених «вейсманістів-морганістів», «формалістів» у музиці і т. д. В Україні були обвинувачені в «українському буржуазному націоналізмі» М. Рильський і В. Сосюра.

Великодержавний шовінізм став все сильніше проявлятися в національній політиці. Репресії обрушувались не тільки на окремих людей, а й на цілі народи, які зазнавали примусового переселення. Така доля спіткала кримських татар, турок-месхетинців і багатьох інших. Були ліквідовані Калмицька, Чечено-Інгушська, Кабардино-Балкарська і Карачаєво-Черкеська автономні республіки.

Боротьба за владу після смерті Сталіна. 5 березня 1953 р. помер Сталін. Відразу ж серед його соратників розпочалась запекла боротьба за владу. Кожен з них намагався за будь-яку ціну стати лідером.

Відповідно до рішення ЦК КПРС, Президії Верховної Ради СРСР, Ради Міністрів СРСР було встановлено такий розподіл владних повноважень. Пост Голови Ради Міністрів передано Г. Маленкову. Його першими заступниками призначено Л. Берію і Л. Кагановича. М. Хрущову дісталось керівництво Секретаріатом ЦК КПРС. Всі вони обіцяли проведення демократичних перетворень, реформ, намагалися залучити на свій бік якомога більше прихильників. Однак поступово перемагало партократичне угруповання на чолі з Хрущовим.

26 червня 1953 р. був заарештований і в грудні цього ж року розстріляний як «ворог комуністичної партії і радянської держави» Берія. Основна боротьба тепер розгорнулася між Хрущовим і Маленковим. Переміг Хрущов. На вересневому пленумі ЦК КПРС його було обрано першим секретарем ЦК КПРС. Головою Ради Міністрів став М. Булганін, а міністром оборони — Г. Жуков.

Першими кроками на шляху десталінізації громадського життя були вдосконалення радянської демократії (поліпшення діяльності рад, зміни їх структури), суворе додержання конституційних норм, функціонування органів державної влади (регулярне проведення сесій Верховної Ради, засідань її Президії), реорганізація і скорочення державного апарату, зміцнення законності.

В березні 1953 р. було припинено слідство по «справі лікарів». У 1954 р. Верховний Суд СРСР реабілітував усіх притягнутих до суду по «ленінградській справі». Почалася реабілітація незаконно репресованих державних і партійних працівників, воєначальників, діячів науки і мистецтва.

Період «відлиги». Оцінюючи початковий процес десталінізації, спроби відновлення громадського життя, який одержав назву «відлиги», треба враховувати суперечливість політики відновлення, в якій поєдналися в одне ціле і демократична новизна у розв'язанні багатьох проблем, і стійкі стереотипи старого.

Ця внутрішня суперечливість курсу на відновлення зберігалася і після виступу Хрущова на XX з'їзді партії з доповіддю «Про культ особи і його наслідки». Для наступних реформ управління економікою були характерні дух сміливого реформаторства й адміністративно-командні принципи. Це було помітно і при створенні системи раднаргоспів, і при ліквідації галузевих міністерств, і при переході до семирічного планування.

Річ у тім, що реформи в промисловості не зачіпали командно-адміністративної системи, не змінювали господарський механізм.

Ще гірше було з реформами в сільському господарстві. Аграрна політика Хрущова взагалі характеризувалася непослідовністю. Реорганізовувалася система МТС, які перетворювалися на РТС (ремонтно-тракторні станції), а техніка передавалася колгоспам і радгоспам. Однак реальні успіхи в аграрному виробництві, досягнуті завдяки зусиллям Хрущова, багато в чому були перекреслені «курудзяною епопеєю».

Залишилася до кінця не реалізованою ідея освоєння цілих і перелогових земель у районах Казахстану, Сибіру та Уралу. Не виконано і плани різкого підйому тваринництва.

Більш вдалимися виявилися реформи Хрущова в галузі соціальної політики: житлова, пенсійна. Було збільшено асигнування на охорону здоров'я, скасовано плату за навчання в школах і вищих навчальних закладах освіти.

Суперечливі тенденції виявилися й у міжнародних відносинах. З одного боку, тривала «холодна війна», а з другого — відбувалися зміни в радянській зовнішній політиці, де розпочиналися спроби вести діалог із Заходом.

У січні 1955 р. Президія Верховної Ради СРСР заявила про припинення стану війни з Німеччиною, а в 1956 р. — з Японією. Під час візиту до Радянського Союзу канцлера ФРН К. Аденауера сторони домовилися про встановлення дипломатичних відносин. Радянський уряд виступав з пропозицією підписати договір про колективну безпеку в Європі. Напруженими залишалися відносини СРСР з США.

У відповідь на створення в 1949 р. блоку НАТО у травні 1955 р. було створено Організацію Варшавського Договору. СРСР намагався поширити свій вплив на країни «третього світу».

Говорячи про суперечності періоду «відлиги», слід урахувати, що вони багато в чому зумовлені особою Хрущова. Головні ж труднощі було закладено в самій системі, що як ціле зберігалось й після XX з'їзду партії. Почуття відновлення було загальним, що і виявилось у визначенні цього часу як «відлига».

Ставши одноособовим лідером, Хрущов не зумів утримати під контролем усю систему влади. Поступово виникла змова проти нього. На засіданні Президії ЦК КПРС Хрущов підписав заяву про свою відставку.

Період «застою». Після вимушеної відставки Хрущова у жовтні 1964 р. першим секретарем ЦК КПРС було обрано Л. Брежнєва. Почався так званий період «застою» (1964–1985).

На середину 60-х років у СРСР було створено потужну енергетичну й промислову бази, багатогалузеве сільське господарство. Здавалося б, досягнутий рівень економічного розвитку відкривав перед суспільством можливість подальшого прогресу. Однак на практиці цього не сталося.

Більше того, після жовтневого (1964) пленуму ЦК КПРС у суспільно-політичній сфері посилювалися негативні тенденції, які поступово призвели до застою в усіх сферах життя. Все це позначилося на долі економічної реформи 1965 р.

Рішення про проведення реформи, покликаної впровадити економічні методи управління народним господарством на основі роз-

ширення самостійності підприємств, було ухвалено на вереснево-му (1965) пленумі ЦК КПРС. Пріоритет у розробці економічної реформи належав голові Ради Міністрів О. Косигіну. У січні 1966 р. розпочалася її реалізація. В перебігу реформи було ліквідовано раднаргоспи, створено більше 40 союзних міністерств і відомств, переглянуто показники оцінки діяльності підприємств тощо. Проте на початку 70-х років з'являються тривожні симптоми, які свідчать про те, що реформа не пустила глибоке коріння, не торкнулася основ господарського механізму. Почалося коригування і, нарешті, відбулося згортання реформи.

Спроби поліпшити механізм планування й управління економікою старими адміністративно-командними методами, наміри провести економічну реформу при одночасному згортанні процесу оновлення у політичній сфері виявилися марними.

Не дали бажаних результатів і програми соціального розвитку, що у великій кількості розроблювалися в цей час. Голими закликами і гаслами залишалися постанови уряду, в яких говорилося про науково-технічний прогрес. Безуспішно закінчилася й спроба здійснити ефективну аграрну політику. Передбачені березневим (1965) пленумом ЦК КПРС підвищення закупівельних цін на сільськогосподарську продукцію, розвиток соціальної сфери села та інші заходи дали лише короткочасний ефект. Тому на початку 70-х років сільське господарство опинилося у кризовому стані.

Все це призвело до уповільнення темпів економічного розвитку. Плани дев'ятої і десятої п'ятирічок не було виконано. Економіка вступила в період «застою».

У політичній сфері головною стала тенденція до згортання демократичних перетворень. Навіть інтенсивна законодавча робота з підготовки і прийняття в 1977 р. конституції Союзу РСР не дала істотних результатів. У цей час починається спочатку обережне, а потім і відкрите виправдування сталінізму. Метою цієї кампанії було створення обстановки для звеличування політичного керівництва, насамперед самого Брежнєва, який очолював КПРС і обіймав посаду голови Президії Верховної Ради СРСР. Саме в часи брежнівщини посилювалися безгосподарність і безвідповідальність, запанувала атмосфера вседозволеності.

Дисидентський рух. Консервативно-догматичні тенденції в політичному житті країни зростали, що знайшло своє відображення у нетерпимості до проявів вільнодумства. Серед наукової і творчої інтелігенції з'являються люди, які відкрито виступають проти порушень прав і свобод людини. Так зароджується дисидентський рух, який

був досить неоднорідним за своїм соціальним складом та ідеологічною спрямованістю і мав декілька напрямів. Датою його народження можна вважати 5 грудня 1965 р., коли на Пушкінській площі в Москві відбулася перша демонстрація під правозахисними гаслами.

Спочатку основною формою дисидентства були протести, звернуті до керівництва країни. Виникає безцензурна преса — «самвидав». Визначаються лідери правозахисного руху — А. Сахаров, А. Гінзбург, Л. Богораз та ін. До кінця 60-х років було закладено організаційні основи дисидентства. Громадська активність дисидентів одержує риси руху.

В цей час інтенсивно працює О. Солженіцин, активізує свою правозахисну діяльність академік А. Сахаров. У боротьбі проти дисидентів уживалися безпрецедентні заходи. В КДБ було навіть створено особливе 5-е управління. Активісти правозахисного руху пройшли через в'язниці, табори, психіатричні лікарні. З середини 70-х років спостерігається послаблення дисидентського руху.

До середини 80-х років СРСР охопила економічна, соціальна і політична криза. Потреба у відновленні всіх сторін життя суспільства стала невідворотною. Всю складність цього процесу суспільство усвідомило далеко не відразу. Багато що треба було змінювати, доповнювати і навіть цілком відхилити протягом того проміжку часу, який одержав назву періоду перебудови.

Зрозумілим було одне: починати перебудову необхідно з економіки. Перші спроби нововведень в економічній сфері було здійснено у квітні 1985 р. Для виведення країни з кризи запропоновано концепцію прискорення соціально-економічного розвитку суспільства. У червні 1987 р. розроблено другий варіант економічної реформи. Як вважав один із авторів цього проекту Л. Абалкін, слід було здійснити перехід підприємств і об'єднань на госпрозрахунок, встановити тісний зв'язок заробітної плати робітників з результатами господарської діяльності підприємства. Якраз ці ідеї і було покладено в основу законів про державне підприємство (об'єднання) і про кооперацію. У 1989 р. з'являються нові програми виведення країни з кризи. Проведення цих реформ показало, що успіх економічних перетворень без серйозної реформи політичної системи неможливий.

Зовнішня політика. Керівництво Радянського Союзу намагалося покращити зовнішньополітичне становище країни, нормалізувати відносини між СРСР і США, а також країнами Заходу. В епоху існування атомної зброї іншої альтернативи просто не існувало. Початок 70-х років був позначений розрядкою міжнародної напруженості.

Під час візиту в Москву президента США Р. Ніксона у травні 1972 р. було підписано угоду про обмеження систем противоракетної оборони. Л. Брежнєв і Р. Ніксон поставили свої підписи під спільним документом «Основи взаємовідносин між СРСР і США». У 1974 р. було укладено угоду між Л. Брежнєвим і президентом США Дж. Фордом, в 1975 р. — між Л. Брежнєвим і президентом США Дж. Картером.

Одночасно розв'язувалися проблеми європейської безпеки. В 1970 р. було підписано договір між Радянським Союзом і ФРН, значно поліпшилися відносини з Францією. Виключно важливе значення мала Нарада з безпеки і співробітництва в Європі, в якій взяли участь керівники 33 європейських країн, включаючи СРСР, а також США і Канади.

У відносинах з країнами Східної Європи СРСР продовжував політику грубого диктату і втручання в їх внутрішні справи. 21 серпня 1968 р. радянські збройні сили разом з військами Польщі, НДР, Угорщини і Болгарії були введені в Прагу. Напруженими були відносини СРСР з керівництвом Румунії, Польщі, Югославії. Різко погіршилися взаємостосунки СРСР і Китаю.

Москва активно підтримувала арабські країни в їх боротьбі проти Ізраїлю, заохочувала кубинську інтервенцію в Анголі.

Політику розрядки остаточно підірвало радянське вторгнення в Афганістан у 1979 р.

Прихід до влади нового партійного керівництва на чолі з М. Горбачовим. Після смерті Брежнєва на вищих партійних і державних постах перебували Ю. Андропов, К. Черненко. 11 березня 1985 р. на пленумі ЦК КПРС генеральним секретарем ЦК КПРС був обраний М. Горбачов. Партійно-бюрократична еліта країни прагнула зберегти свою владу і тому вимушена була погодитися на серйозні переми.

На першому етапі реформи політичної системи головним було посилення представницьких органів і вдосконалення їхньої роботи. Верховним органом влади ставав тепер 3^{ій}зд народних депутатів СРСР. Верховна Рада перетворювалася на постійно діючий парламент, проголошувався принцип поділу влади, впроваджувалася нова, цілком невідома раніше посада голови Верховної Ради СРСР. Першим головою, що відповідно до конституції «є вищою посадовою особою Радянської держави і представляє Союз Радянських Соціалістичних Республік усередині країни та у міжнародних відносинах», було обрано генерального секретаря ЦК КПРС М. Горбачова.

В центрі уваги опинилася виконавча, насамперед президентська, влада. Після того як було визнано за необхідне впроваджен-

ня посади президента, на позачерговому III З'їзді народних депутатів СРСР у березні 1990 р. М. Горбачов був обраний президентом СРСР.

З приходом до влади Горбачова відбулися кардинальні зміни в керівництві партії та країни.

З березня 1985 р. в історії СРСР розпочався період, який прийнято називати перебудовою.

Розпочалися економічні реформи. На квітневому (1985) пленумі ЦК КПРС було проголошено курс на прискорення соціально-економічного розвитку СРСР. Другим етапом реформ (1987–1989) стала орієнтація на перехід від адміністративних методів до економічних при збереженні централізованого управління. Третім етапом реформ (1989–1990) мав стати рішучий перехід до ринкових відносин.

Однак перепони, які створювали чиновники і партійний апарат, непослідовність і зволікання у здійсненні реформ уже в 1990 р. призвели до поглиблення економічної кризи і різкого загострення соціального напруження.

У січні 1987 р. Горбачов на пленумі ЦК КПРС вперше проголосив перехід до політики гласності і демократизації суспільства. Курс на гласність означав пом'якшення цензури в засобах масової інформації, ліквідацію спецховищ у бібліотеках і т. д.

Політика гласності і демократизації суспільства у цей період створила сприятливі умови для розвитку науки і мистецтва. Починають видаватися добре відомі на Заході твори О. Солженіцина, Й. Бродського, інших авторів, які раніше заборонялися в СРСР з політичних мотивів.

Безперечно, велику роль у відновленні радянського суспільства, розвитку перебудови відіграв Горбачов. Визнаний майстер компромісів, прихильник центристської тактики, що вміло лавірував між крайніми напрямками в політиці, він викликав до себе повагу як у самій країні, так і за її межами. Позбавленням від постійного страху, розкріпаченням свідомості громадяни СРСР зобов'язані саме Горбачову. Разом з тим у проведенні реформ він досить часто виявляв повільність і не був до кінця послідовним.

Зрушення в зовнішній політиці. Нове керівництво СРСР після 1985 р. намагалось максимально знизити рівень конфронтації на міжнародній арені. Це було необхідною умовою проведення внутрішніх реформ. Ідеологічною базою для внутрішніх змін у зовнішній політиці стало формування нового політичного мислення радянського керівництва.

Основні принципи нового політичного мислення у зовнішній політиці базувалися на визначенні єдності суперечливого світу, неможливості забезпечення безпеки країни військовими засобами тощо.

Нові тенденції у зовнішній політиці СРСР виявилися на тлі:

- політичної бурі у Східній Європі 1989–1990 рр.;
- виводу із країн Східної Європи радянських військ;
- припинення Організації Варшавського Договору;
- завершення виводу радянського військового контингенту із Афганістану 15 лютого 1989 р.;

— кардинальних змін радянсько-американських відносин;
— об'єднання Німеччини на демократичній основі завдяки розумному підходу до цього радянського керівництва.

Посилення національних рухів. Демократизація, гласність пробуджували свідомість людей, загострювали проблему правового становища республік у складі СРСР. Радянська централізована федерація, фундамент якої було закладено Сталіним, перетворювалася по суті на унітарну державу з всемогутнім «центром».

У процесі розгортання перебудови поступово, але неухильно на перший план виходили міжнаціональні відносини. Республіки не бажали більше миритися з тим безправним становищем, яке вони займали у складі СРСР, вимагали розширення своїх прав, ставили питання про політичну незалежність.

У цей час утворювалися національно-патріотичні об'єднання й організації: Народний рух України за перебудову, Народний фронт Естонії, Народний фронт Латвії та ін. Національно-патріотичні сили стають впливовими в парламентах деяких республік.

Декларації про державний суверенітет, що були прийняті в усіх республіках у червні-липні 1990 р. (Декларацію про державний суверенітет України прийнято 16 липня 1990 р.), Горбачов з іронією називав «парадом суверенітетів».

Трагічно розвивалася боротьба за демократію і незалежність у Грузії, коли московське керівництво 9 квітня 1989 р. віддало наказ військам силою розігнати багатотисячний мітинг у Тбілісі. Загибло 16 людей. 1990 р. почався з трагічних подій в Баку, де відбулися жорстокі погроми вірмен.

Вибори 1990 р. ознаменували перемогу демократичних сил. Ради Москви і Ленінграда очолили прихильники демократичних реформ Г. Попов і А. Собчак. На I з'їзді народних депутатів РРФСР головою Верховної Ради РРФСР було обрано Б. Єльцина.

«Центр» спочатку не надавав серйозного значення цим подіям, проте згодом погодився внести серйозні корективи в політику загальносоюзних органів щодо республік. Так виникла ідея «вдосконалювання федерації». Союзне керівництво розпочало роботу над новим Союзним договором.

Текст Союзного договору розроблявся з великими труднощами. Представники республік не погоджувалися з багатьма положеннями документа. І коли здавалося, що всі зауваження враховано, досягнуто згоди і було призначено день підписання договору, відбулася подія, що перекреслила всю роботу.

Серпневий заколот 1991 р. Розпад СРСР. 19–21 серпня 1991 р. було здійснено спробу державного перевороту. Змовники створили державний комітет з надзвичайного стану (ДКНС) у складі Г. Янаєва, В. Павлова, Д. Язова та інших і намагалися захопити владу. Заколот придушено, а його організаторів було заарештовано. Особливу роль в розгромі заклоту відіграв Б. Єльцин. Те, що серед організаторів і натхненників заклоту було усе (за винятком Горбачова) керівництво СРСР, а Верховна Рада СРСР не протидіяла змові, означало кінець Радянського Союзу.

Серпневі події 1991 р. свідчили про необхідність заміни всієї старої системи, зміни економічних і політичних форм життя, реформування всієї багатонаціональної держави. За таких умов зберегти колишній Союз РСР було неможливо.

Не було підписано і Союзний договір. 1 грудня 1991 р. в Україні відбувся референдум, у перебігу якого громадяни практично одностайно висловилися за незалежність республіки. Обраний президентом України Л. Кравчук оцінив результати референдуму як мандат на неприєднання України до нового Союзного договору.

Республіки могли вважати себе вільними від будь-яких зобов'язань стосовно колишнього «центру». 8 грудня 1991 р. у Біловезькій Пущі (Білорусія) керівники Росії (Б. Єльцин), України (Л. Кравчук) і Білорусії (С. Шушкевич) підписали угоду про створення Співдружності Незалежних Держав (СНД). Горбачов був змушений залишити посаду президента СРСР. Союз Радянських Соціалістичних Республік припинив своє існування.

Суверенні держави, що утворилися після розпаду СРСР, сміливо вступили на шлях самостійного соціально-економічного і політичного розвитку. Законодавчо закріпивши свою політичну незалежність, звільнившись від диктату союзного «центру», вони сподівалися забезпечити швидкий економічний підйом і розвиток своїх територій. Проте незабаром вони зіткнулися з багатьма труднощами.

Росія у 90-х роках. 12 червня 1990 р. на І з'їзді народних депутатів РРФСР було підписано Декларацію про державний суверенітет Росії. 12 червня 1991 р. Б. Єльцина обрано президентом Росії.

Ставши самостійною державою, Росія розпочала радикальні економічні перетворення. Однак реформи уряду Є. Гайдара методом «шокової терапії» не викликали серйозних змін в економічній ситуації. Не дала очікуваних результатів і грошова приватизація, яку провадив уряд В. Черномірдіна. Таке становище ускладнилося політичною кризою, яка 3–4 жовтня 1993 р. призвела до збройного штурму «Білого дому» — будинку Верховної Ради Російської Федерації. Керівники опозиції Руцької, Хасбулатов, Макаров та інші були заарештовані. Після розпуску Верховної Ради Російської Федерації президентська сторона запропонувала проект нової конституції Росії, схвалений у грудні 1993 р. Нова конституція значно посилила владу президента.

Пострадянську історію Росії сколихнули драматичні події в Чечні, що призвели до справжньої повномасштабної війни. 10 грудня 1994 р. російські війська ввійшли у Чечню. Воєнні дії, наслідком яких були величезні жертви, тривали до осені 1996 р. Після підписання Хасав'юртських угод російські війська залишили самопроголошену Республіку Ічкерію. Проте політичні питання так і не було врегульовано, і в 1999 р. воєнні дії розгорнулися знову.

У вересні 1999 р. стався другий чеченський збройний конфлікт. Антитерористична операція, розпочата урядом Росії, поступово перетворилася на повномасштабну війну.

Всі ці події позначилися як на зовнішній політиці Росії в цілому, так і на її стосунках з Україною зокрема. Однак взаємне економічне зближення України і Росії виявляється все виразніше, хоча на шляху до рівноправного економічного співробітництва ще існує немало перешкод.

Так, складними завданнями, які потребували свого вирішення, були проблеми Криму і поділ Чорноморського флоту, статус Севастополя, розрахунки по енергоресурсах, конфлікт навколо острова Тузла. І все ж президенти України і Росії неодноразово підкреслювали особливий пріоритетний характер україно-російських відносин, можливість досягнення компромісу з усіх питань. Зокрема, у грудні 2005 р. було обговорено великий блок питань під час робочої зустрічі у Києві президента України В. Ющенко з президентом Російської Федерації В. Путіним.

Складні економічні та соціальні труднощі виникали й у інших нових державах на теренах колишнього Радянського Союзу. Кожна з них обрала власний шлях розвитку. Було у цих суверенних держав і багато схожих проблем, серед яких і гостра боротьба за владу, і збройні конфлікти.

У країнах Балтії, де спостерігався більш високий рівень економічного розвитку порівняно з іншими союзними республіками, вже у 1993 р. намітилася певна стабілізація. В Латвії та Естонії гострої форми набуло національне питання у вигляді поділу населення на громадян та «російськомовних».

У Біларусі президент О. Лукашенко відновив авторитарну модель керівництва і проводить курс на інтеграцію з Росією.

Президентом Грузії у 1995—2004 рр. був Е. Шеварнадзе. Однак вирішити всі соціально-політичні проблеми країни йому не вдалося. У 2003 р. в Грузії перемагає демократична «революція троянд». Шеварнадзе втратив владу. Президентом Грузії було обрано М. Саакашвілі.

Більш стабільним, завдяки нафті, було становище в Азербайджані і дуже напруженим — у Вірменії.

Різними шляхами розвитку йшли країни й Середньої Азії.

Країни Балтії підтримують стабільно рівні відносини з Україною. Шириться багатопланове співробітництво України з Грузією, Азербайджаном, Туркменією, Узбекистаном. Добросусідські стосунки підтримує з Україною Біларусь.

Для забезпечення ефективної співпраці народів, що вступили на шлях демократичного розвитку, за ініціативою України було створено регіональне міждержавне об'єднання Грузії, України, Азербайджану та Молдови (ГУАМ), яке надає можливість ефективно реагувати на проблеми, що виникають у даному регіоні.

У 2005 р. Україна разом з Грузією виступила співорганізаторами Спільноти демократичного вибору, яка започаткувала новий формат співробітництва між країнами Балтії, Чорного моря, Балкан, Східної Європи та Кавказу, тобто країн Балто-Чорноморсько-Каспійського регіону.

У взаємовідносинах нових незалежних держав, на жаль, не обходилося без суперечностей та локальних збройних конфліктів.

До воєнного протистояння призвів конфлікт в Абхазії після того, як місцевий парламент у 1992 р. проголосив повернення до конституції 1925 р., яка визнавала Абхазію незалежною суверенною державою. Хвилю насильницьких акцій і збройне протистояння викликав також конфлікт між Північною Осетією та Інгусетією. Після того як Молдова здобула незалежність, її політики почали добиватися возз'єднання з Румунією. Це послужило стимулом для проявів сепаратизму в Придністров'ї, де було проголошено незалежність республіки.

20. Країни Центральної та Східної Європи

У середині 40-х років XX ст. по країнах Центральної та Східної Європи прокотилася хвиля демо-

кратичних революцій. Всі вони мали низку тільки їм притаманних рис. Ці революції вирости із антифашистських, антиімперіалістичних, антифеодальних рухів у ході боротьби проти німецького нацизму й італійського фашизму. Всюди в революціях брали участь широкі верстви населення, які об'єдналися в перебігу визвольної, антифашистської боротьби в національні (народні) фронти.

Розгром Червоною Армією німецько-фашистських військ на території цих країн істотно вплинув на внутрішні процеси в державах Центральної та Східної Європи. Вони потрапили у сферу впливу СРСР.

Важливою віхою у розвитку революцій стало встановлення нової влади. Одночасно з цим зростала роль комуністичних партій цих країн. Спираючись на радянські війська, що перебували на території більшості країн, комуністичні і робітничі партії зуміли на середину 1947 р. усунути з органів влади буржуазні та дрібнобуржуазні партії і зайняти в них основні позиції. У 1948 р. у країнах Центральної та Східної Європи було встановлено однопартійні комуністичні диктатури.

Багатопартійна парламентська система поступово руйнувалась і замінювалась тоталітарною системою управління. Встановлювалась сталінська модель післявоєнного устрою. Внаслідок цього комуністи створили практично однопартійні уряди. «Демократичний фасад» було ліквідовано.

Затверджувався устрій, який одержав назву «народної демократії», хоча демократія при цьому мала суто умовний характер, а народовладдя все більше витіснялося владою комуністичних партій.

Першими соціально-економічними перетвореннями, що призвели до докорінних змін соціальних структур країн Центральної та Східної Європи, були аграрні реформи. Під час їх проведення було ліквідовано велике капіталістичне і поміщицьке землеволодіння. Безземельне і малоземельне селянство одержало землю. Націоналізація землі в цих країнах не проводилася. Не ставилося спочатку і завдання повсюдного кооперування селянських господарств. Однак на кінець 40-х років становище змінилося. Кооперування селян під гаслом «будівництва соціалізму» прийняло масовий характер. Насильницьку колективізацію в основному було завершено в Болгарії на кінець 50-х, Угорщині і Чехословаччині — на кінець 60-х років.

Другим великим економічним заходом стала націоналізація промисловості. Темпи і масштаби її проведення в Болгарії, Югославії і Польщі були значними. В інших країнах націоналізація проходила більш повільно, поетапно. Але і тут незабаром відбулися зміни, оскільки у сфері економіки було взято курс на форсовану індустріалізацію, загальне одержавлення засобів виробництва, поширення командно-адміністративних методів управління.

Опорою комуністичних режимів стали органи безпеки, внутрішніх справ, прокуратура. З 1947 по 1953 р. по країнах Центральної та Східної Європи прокотилася хвиля репресій і беззаконня.

Репресії особливо посилювалися після прийняття в 1949 р. другої резолюції Інформбюро по Югославії, де керівництво компартії Югославії називалося «бандою шпигунів і вбивць». Намагання покінчити з політичними супротивниками і опозицією вилилося в розправу над політичними діячами в Румунії, Угорщині, Болгарії, Чехословаччині.

«Народна демократія» швидко перетворювалася на тоталітарні режими, що ліквідували перші паростки демократії.

25 січня 1949 р. Болгарія, Угорщина, Польща, Румунія, СРСР і Чехословаччина повідомили про утворення Ради Економічної Взаємодопомоги (РЕВ). Однак утворення РЕВ не виправдало сподівань її учасників по розвитку економічного співробітництва. В 1991 р. РЕВ припинила свою діяльність.

Радянський Союз мав намір утворити під своєю егідою військово-політичний союз країн Центральної та Східної Європи у відповідь на створення НАТО. В травні 1955 р. у Варшаві вісім країн (СРСР, Польща, Чехословаччина, НДР, Румунія, Болгарія, Албанія, Угорщина) підписали договір про дружбу, співробітництво та взаємну допомогу строком на 20 років. Вищим органом Організації Варшавського Договору став Політичний консультативний комітет. Цей військово-політичний союз було розпущено тільки в 1991 р.

Спочатку керівники компартій вважали, що перехід до соціалізму в країнах Центральної та Східної Європи може бути здійснено інакше, ніж у СРСР, тобто без диктатури пролетаріату та громадянської війни, і у більш тривалий проміжок часу. Проте Радянський Союз на нараді комуністичних і робітничих партій в 1947 р. зажадав від них прискорити перехід до «соціалістичного будівництва». Жданов і Маленков стверджували, що в цих країнах вже склалися всі умови для переходу до будівництва соціалізму. В результаті цього компартії центрально- та східноєвропейських країн були змушені прийняти майже без коригування радянську «модель соціалізму» із усіма її деформаціями.

Концепція такого соціалізму не витримала перевірки часом. Нелюдська форсована індустріалізація, насильницька колективізація селян, ігнорування соціального фактора — все це породило величезні труднощі.

Невдоволення значної частини населення насаджуваною у цих країнах тоталітарною системою вилилося в 1956 р. в Угорщині і Польщі у відкритий протест. Придушивши за допомогою радянських військ народні виступи, комуністичне керівництво цих країн було змушено внести деякі корективи в свою політичну діяльність, провести економічні реформи, аби усунути головні причини незадоволення. Додержання принципу добровільності при утворенні виробничих колективів, допомога одноосібному селянському господарству, підвищення матеріальної зацікавленості трудящих у підсумках діяльності підприємств — все це дало деякий позитивний ефект, але не змінило сутності народногосподарського життя. Криза системи «реального соціалізму» поглиблювалася, про що свідчили події в Чехословаччині (1968—1969) і Польщі (1968—1970).

Перебудова в СРСР, яка почалась у квітні 1985 р., сколихнула країни Центральної та Східної Європи. Всюди активізувалася опозиція. У Польщі в умовах посилення страйкового руху зміцнилися позиції профспілкового об'єднання «Солідарність». В Угорщині узимку 1988—1989 рр. опозиційні сили консолідувалися і створили декілька впливових політичних організацій. Навесні 1989 р. в Польщі і влітку цього ж року в Угорщині між керівництвом правлячих комуністичних партій і лідерами опозиції було досягнуто згоди про проведення вільних демократичних виборів на багатопартійній основі. Парламентські вибори 1989 р. в Польщі принесли перемогу «Солідарності».

Події в Угорщині і Польщі підштовхнули до виступів опозиційні сили у НДР і Чехословаччині, інших країнах Центральної та Східної Європи. Почався період демократичних революцій.

Революції кінця 80-х років стали наслідком глибокої економічної кризи, яку тривалий час переживали країни Центральної та Східної Європи, а точніше, їх авторитарно-бюрократичні режими.

Події 1989—1991 рр. за своїм характером були революціями, оскільки вони кардинально змінювали суспільно-політичні і соціально-економічні відносини. Революційна ситуація у кожній окремій країні складалася по-різному. Проте загальним для них було прагнення ліквідувати монопольну владу правлячих комуністичних партій і на основі широкій демократії цілком обновили життя суспільства.

У країнах Центральної та Східної Європи відбувається ланцюгова реакція революційних вибухів.

Початок їй дали події в НДР, де у вересні 1989 р. в деяких містах відбулися масові демонстрації. Е. Хонеккер був знятий з усіх постів, які він обіймав, а невдовзі заарештований. Розвиток подій привів у листопаді до відкриття кордонів НДР із Західним Берліном і ФРН. Почався інтенсивний процес об'єднання двох німецьких держав.

В Болгарії суперечності, що визріли, прорвалися на пленумі ЦК БКП, який в листопаді 1989 р. відсторонив Т. Живкова від влади і поклав початок революційним перетворенням.

«Оксамитова революція» в Чехословаччині розпочалась 17 листопада 1989 р. з розгону студентської демонстрації в Празі. Було утворено Громадський форум, який об'єднав усі опозиційні сили країни. Поліція відступила. Повсюди проходили бурхливі демонстрації. Услід за відставкою Г. Гусака президентом Чехословаччини було обрано В. Гавела. Згодом країна розділилася на дві самостійні держави — Чехію і Словаччину.

Швидко розвивалися події і в Угорщині. На з'їзді Угорської соціалістичної робочої партії (УСРП) в жовтні 1989 р. компартію було фактично розпущено. Натомість було створено УСРП. Припиняє своє існування Угорська Народна Республіка, проголошується утворення Республіки Угорщина.

Якщо у Чехословаччині, Угорщині, Болгарії, Польщі, НДР революційні події не супроводжувалися кровопролиттям і мали цивілізовані рамки, то в Румунії вони набули зовсім іншого характеру. Розпочавшись із каральних дій уряду, що спричинили численні жертви серед населення, вони переросли в жорстокі сутички демонстрантів із силами державної безпеки. Н. Чаушеску і його дружина були віддані суду військового трибуналу і у грудні 1989 р. розстріляні. Перемогу революції було здобуто ціною великих жертв.

Розпад Югославії. Особливо трагічними були події в Югославії. Розпад СФРЮ у січні 1990 р. став початком дезінтегрованості.

Причини руйнування єдиної югославської держави були різними:

- розпад СРСР, послаблення впливу Москви на Югославію;
- суперечності між політикою Союзної Республіки Югославія і системою самоврядування;
- відсутність після смерті Й. Броз Тіто лідера, який би зміг об'єднати країну;
- розпад Союзної Республіки Югославія;
- загострення національних і релігійних суперечностей.

У квітні 1990 р. в Словенії і Хорватії відбулися вибори в парламенти республік. У Словенії на виборах комуністи зазнали нищівної поразки. До влади прийшла демократична опозиція Словенії.

В Хорватії перемогла Хорватська демократична співдружність. Схожі результати дали вибори і в інших республіках.

В СФРЮ перестала діяти союзна конституція, в республіках сформувалися нові органи влади. Плани на майбутнє були різними. Сербія і Чорногорія намагалися зберегти федерацію; Македонія, Боснія і Герцеговина відстоювали конфедеративний устрій; Хорватія і Словенія добивалися повної незалежності.

В кінцевому результаті СФРЮ повністю розпадається. В червні 1991 р. Словенія і Хорватія проголошують свою незалежність. У вересні 1991 р. Македонія стає незалежною за результатами референдуму. В січні 1992 р. стають самостійними Боснія і Герцеговина. Згодом Сербія і Чорногорія утворили Союзу Республіку Югославію.

Розпад Югославії спричинив загострення національних проблем, викликав громадянську війну. Бойові дії точилися в Словенії, в Хорватії протистояння набуло характеру міжетнічної війни. В Боснії і Герцеговині боротьба за територію і вплив між великими етнічними групами сербів, мусульман і хорватів перетворилася на справжню великомасштабну війну. Хорвати і мусульмани об'єдналися проти сербів. У березні 1996 р. було проголошено утворення хорватсько-мусульманської Боснії і Герцоговини. Для підтримання миру в Боснію і Герцоговину було введено 50-тисячний контингент військ НАТО, миротворчі сили інших держав під егідою НАТО і серед них — український батальйон. Найбільший в Європі після Другої світової війни збройний конфлікт вдалось призупинити.

У лютому 1998 р. розпочалася криза в Косово — автономному краї Союзної Республіки Югославії, де більшість населення становлять етнічні албанці. Спалахнули кровопролитні міжетнічні конфлікти, які призвели до втручання об'єднаних сил НАТО.

Восени 2000 р. в Югославії відбулися вибори президента. Кандидат опозиції В. Коштуница одержав більше голосів, ніж діючий президент С. Мілошович. З режимом Мілошовича було покінчено.

Переорієнтація зовнішньої політики. Звільнившись від тоталітаризму, нові держави прагнуть зміцнювати свої зв'язки із Західною Європою. Більшість країн Центральної та Східної Європи прийнято в Європейський Союз на правах асоційованих членів. Угорщина, Польща і Чехія в 1999 р. стали членами НАТО. Іншим країнам керівництво НАТО запропонувало обмежене співробітництво на підставі програми «Партнерство заради миру». У серпні 2006 р. в Україні був прийнятий Універсал національної єдності, де відносини з НАТО визначено так: «Взаємовигідна співпраця з НАТО у відповідності із законом про

основи національної безпеки України». Вирішено форму вступу до НАТО — за наслідками референдуму, який провадиться після виконання Україною всіх необхідних для цього процедур.

Україна підтримує дружні стосунки з країнами Центральної та Східної Європи. Польща першою із цих держав визнала незалежність України. Регулярним став обмін державними візитами. У 1992 р. між Україною і Польщею було підписано договір про добросусідство і співробітництво. На зустрічах в 1996–1999 рр. президентів Л. Кучми і О. Квасьневського підкреслювався пріоритетний характер взаємовідносин України і Польщі. Для подальшого покращення відносин з Польщею багато зусиль докладає президент України В. Ющенко.

Україна однією з перших визнала нові держави Чехію і Словаччину. В 1995 р. відбувся візит президента України Л. Кучми в Чехію, де було підписано договір про дружбу, добросусідство і співробітництво. Україна встановила дипломатичні відносини з Угорщиною, із якою у 1992 р. укладено договір про добросусідство і співробітництво. Тісно взаємодіють Україна і Болгарія. Досить складними є зв'язки України з Румунією. З одного боку, між ними встановлено дипломатичні відносини, а з другого — Румунія не визнає входу Північної Буковини до складу України. Зберігається непорозуміння щодо острова Зміїний. Проте президенти Л. Кучма і Е. Константінеску в 1997 р. підписали договір про дружбу, співробітництво і добросусідство.

21. Міжнародні відносини у другій половині ХХ століття

У повоєнні роки поступово посилюється суперництво між державами-переможницями, загострюються суперечності між капіталістичними і соціалістичними країнами. Через це формуються два протилежні табори, між якими розгорнулася непримиренна боротьба. СРСР і США перетворюються на дві наддержави. Між ними виникають гострі розбіжності з питань повоєнного облаштування світу. Відносини співробітництва, закріплені в Тегерані, Ялті та Потсдамі, замінюються на політику «холодної війни».

Політику «холодної війни» проголосив 5 березня 1946 р. колишній прем'єр-міністр Великої Британії Черчілль в промові у Вестмінстерському коледжі Фултона. Обґрунтовуючи програму англо-американського союзу, Черчілль у присутності президента США Трумена закликав до проведення політики воєнного протистояння і «натиску» щодо Радянського Союзу і країн народної де-

мократії. Формою прояву «холодної війни» мали стати нестримна гонка озброєнь, розпалювання воєнної істерії, дезорганізація світових економічних зв'язків, напружене ідеологічне протистояння. Ця політика «із позиції сили», «балансування на грані війни» була спрямована на всебічне посилення напруженості в міжнародних відносинах. Вона була вигідна в першу чергу США, які, володіючи атомною зброєю, одержували можливість продемонструвати свою військово-політичну могутність, однак вона влаштувала і Сталіна, який, підкреслюючи «загрозу, що нависла», намагався зберегти тоталітарний режим.

Проявом «холодної війни» була доктрина Трумена. У березні 1947 р. він визначив суперництво США і СРСР як «протистояння демократії і тоталітаризму» і закликав Конгрес виділити 400 млн. доларів для перетворення Греції і Туреччини, розташованих у безпосередній близькості від СРСР, на форпости США.

Логічним продовженням доктрини Трумена і політики «холодної війни» стало створення агресивних воєнних блоків. За ініціативою США 4 квітня 1949 р. у Вашингтоні було підписано договір про створення Організації Північноатлантичного Договору (НАТО), куди увійшли США, Велика Британія, Франція, Бельгія, Італія та інші держави. У 1954 р. з'явилася СЕАТО — Організація країн Південно-Східної Азії (США, Велика Британія, Пакистан, Таїланд та ін.), а у 1955 р. — СЕНТО (Туреччина, Велика Британія, Ірак, Пакистан, Іран).

У той же час народно-демократичні держави Центральної та Східної Європи потрапили під великий вплив Радянського Союзу. Сталінський диктат визначав головні напрямки їх внутрішньої і зовнішньої політики. Тому закономірно, що у відповідь на організацію НАТО 14 травня 1955 р. було створено Організацію Варшавського Договору. До нього увійшли Албанія, Болгарія, Угорщина, НДР, Польща, СРСР і Чехословаччина. У 1962 р. Албанія вийшла з Організації. Чільне місце в Організації посідав СРСР. Було створено об'єднане командування збройними силами учасників договору і політичний консультативний комітет. Балансування «на грані війни» продовжувалося.

Радянський Союз взяв активну участь у розпалюванні «холодної війни». Він пред'явив територіальні претензії до Туреччини, неодноразово втручався у справи своїх сусідів — Ірану й Китаю.

Одним із центрів протистояння між СРСР і західними державами стала Німеччина, поділена на чотири окупаційні зони. США, Велика Британія і Франція взяли курс на розкол Німеч-

чини. В червні 1948 р. вони здійснили в своїх зонах сепаративну грошову реформу, ввели особливу західну валюту. З метою захисту економічних інтересів своєї зони радянська військова адміністрація в Німеччині ухвалила рішення про проведення власної грошової реформи і введення східної марки. Все це привело до блокади Берліна і викликало остаточний економічний розкол країни. Політика протистояння призводила і до серйозних збройних конфліктів. Прикладом цього може бути війна у Кореї 1950 — 1953 рр.

Війна у Кореї. Відповідно до рішення Ялтинської конференції Корею після капітуляції Японії було поділено на дві зони, якими управляли радянська і американська військові адміністрації. Кордон між ними проходив по 38-й паралелі. За тих часів добитися об'єднання країни не вдалося і вона розділилася на Корейську Народну-Демократичну Республіку та Південну Корею.

25 червня 1950 р. південнокорейські війська перейшли 38 паралель і вторглися на територію КНДР. Корейська народна армія спинила противника і сама перейшла в наступ. У вересні 1950 р. 90 % території Кореї знаходилися під контролем Народної армії КНДР. Однак ситуація змінилася, коли в боях взяли участь американські війська.

Народна армія КНДР була змушена відійти на свою територію. Ворогуючі сторони знову-таки розділила 38-а паралель. Нарешті 27 липня 1953 р. було підписано угоду про припинення вогню.

Війна в Кореї перетворилася на протиборство двох ворогуючих угруповань. На боці КНДР билися китайські добровольці і військовослужбовці СРСР, на боці Південної Кореї — солдати США і ще 15 держав (Франції, Великої Британії, Туреччини та ін.). Рада Безпеки ООН визнала «жертвою агресії» південнокорейську сторону.

Різке загострення міжнародної ситуації сталося в період карибської кризи 1962 р. США, зазнавши поразки у Плайя Хірон, не залишали надії придушити кубинську революцію. У вересні 1962 р. в США було оголошено про мобілізацію 150 тис. резервістів, у Карибське море були направлені військові кораблі. Кубинський уряд звернувся до СРСР по допомогу. Радянський уряд дав згоду на розміщення на Кубі ракетної зброї, про що дізналося американське командування. Протистояння США і СРСР стало загрозливим. Світ відчув можливість термоядерної війни. На щастя, карибську кризу було ліквідовано. СРСР вивіз з Куби свої ракети.

Рух за мир. «Холодна війна» супроводжувалася широкомасштабною гонкою озброєнь, розробленням та впровадженням нових систем масового знищення і, що було особливо небезпечно, атомної зброї.

Подібні дії урядів різних держав викликали обурення широкої громадськості, яка почала усвідомлювати необхідність активної протидії гонці озброєнь.

У квітні 1949 р. відкрився I Всесвітній конгрес прихильників миру. Це був поштовх до розгортання руху за роззброєння і збереження миру.

Рух за мир значно поширився. Про це свідчило збирання підписів під Стокгольмською відозвою проти загрози атомної війни, яку було прийнято у березні 1950 р. постійним комітетом Всесвітнього конгресу прихильників миру. Протягом шести місяців під цією відозвою поставили свої підписи понад 500 млн. людей. В подальшому всесвітні конгреси прихильників миру проводилися регулярно, здобуваючи все більшого визнання і авторитету.

Численні ініціативи з питань роззброєння проявляли ООН та інші міжнародні організації. Проблеми роззброєння знаходилися у центрі уваги на сесіях Генеральної Асамблеї ООН. Завдяки цьому в серпні 1963 р. було підписано Московський договір трьох держав про заборону випробування ядерної зброї у повітрі, під водою і в космосі.

Генеральна Асамблея ООН своїми рішеннями схвалила радянсько-американську домовленість не розміщувати у космічному просторі жодних об'єктів з ядерною зброєю.

Втручання наддержав у внутрішні справи інших держав. СРСР і США, спираючись на свій військово-технічний потенціал, поступово привласнюють собі право контролювати ситуацію в усьому світі. Відбувається втручання наддержав у внутрішні справи інших держав.

1. У ході народно-визвольної революції в Угорщині в 1956 р. до влади прийшли реформатори, яких очолив І. Надь. Керівництво СРСР вирішило військовою силою придушити рух угорського народу за демократичні перетворення в країні. Це вдалося ціною значних втрат з боку радянської армії.

2. У квітні 1961 р. Центральне розвідувальне управління США організувало вторгнення на Кубу найманців — кубинських емігрантів. Однак більшу частину десанту було знищено, а 1113 найманців опинилися у полоні.

3. У 1965 р. сталося втручання США у внутрішні справи Домініканської Республіки, до якої були направлені американські військові піхотинці.

4. У 1965–1973 рр. США брали активну участь у в'єтнамській війні. Лише в січні 1973 р. в Парижі було підписано угоду про припинення війни і поновлення миру у В'єтнамі.

5. 21 серпня 1968 р. радянські військові частини і війська Організації Варшавського Договору увійшли на територію Чехословаччини і придушили реформаторський рух, який одержав назву «Празька весна».

Нарада з питань безпеки і співробітництва в Європі. Новий етап у розвитку міжнародних відносин — поступовий перехід від «холодної війни» до розрядки напруженості — припадає на 70-ті роки. Початок йому поклали політика нормалізації відносин СРСР з Францією і ФРН, а також радянсько-американські переговори на найвищому рівні, що привели у 1979 р. до підписання договору про обмеження стратегічних наступальних озброєнь. Вирішальну роль у цьому процесі відіграли Нарада з питань безпеки і співробітництва в Європі, яка відбулася у Гельсінкі 30 липня — 1 серпня 1975 р., і особливо підписаний її учасниками Заключний акт, який зафіксував основні принципи взаємовідносин між 35 країнами, що брали участь у Нараді. Головними з цих принципів є: повага суверенітету, незастосування сили, непорушність кордонів, територіальна цілісність держав, мирне врегулювання конфліктів, невтручання у внутрішні справи, повага прав і основних свобод людини, співробітництво між державами. Таким чином, Гельсінкі показали всьому світу можливість шукати і знаходити взаємоприйнятні угоди.

Процес розрядки міжнародного напруження поступово поширився на різні регіони світу.

В 1971 р. населення Східного Пакистану здобуло незалежність. В Азії з'явилася нова держава — Народна Республіка Бангладеш. У квітні 1975 р. війна у В'єтнамі закінчилася капітуляцією військ Південного В'єтнаму. Відбулось об'єднання Демократичної Республіки В'єтнам і Південного В'єтнаму, внаслідок чого у 1976 р. було утворено Соціалістичну Республіку В'єтнам.

У 70-х роках СРСР посилює свою політичну активність у різних регіонах світу. Так, повну підтримку від СРСР одержав уряд С. Альєнде в Чилі. У 1974 р. здобули незалежність португальські колонії Ангола і Мозамбик. І коли почалася громадянська війна у цих країнах, СРСР і Куба підтримали комуністичні режими.

Радянський уряд намагався посилити свій вплив на Соціалістичну Республіку В'єтнам, а також на комуністичні режими в Кампучії та Лаосі.

Дії США також спричиняли загострення міжнародної напруженості. Вони організували військовий переворот у Чилі, пішли на зближення з Китаєм. США продовжували протистояння з СРСР.

Радянсько-афганська війна. На рубежі 70 — 80-х років міжнародна обстановка знову загострилася. Приводом для цього було вве-

дення радянських військ в Афганістан. Рішення радянського керівництва про введення в грудні 1979 р. «обмеженого контингенту радянських військ» в Афганістан завдало надзвичайно сильного удару по розрядці міжнародної напруженості. Воєнну ініціативу СРСР засудила Генеральна Асамблея ООН. Не знайшла вона підтримки навіть у деяких соціалістичних країнах. Негативне ставлення до афганської війни формувалося і в радянському суспільстві. Однак реальні кроки до її припинення було зроблено лише після 1985 р., коли до керівництва у СРСР прийшов М. Горбачов. У квітні 1988 р. було підписано Женевські угоди про припинення війни в Афганістані, за виконанням яких спостерігала ООН. Згідно з цими угодами повне виведення радянських військ з Афганістану було завершено 15 лютого 1989 р. Однак громадянська війна в країні після цього не скінчилася.

Завершення епохи «холодної війни». Процес демократизації і гуманізації міжнародних відносин став прокладати собі шлях лише з початком перебудови в СРСР, коли було закладено підвалини «нового політичного мислення», що базувалося на таких твердженнях: загальна для усіх загроза знищення життя на Землі, ідея взаємозалежності двох суспільних систем, пріоритет загальнолюдських цінностей, принцип мирного співіснування. Розвитку європейського (Гельсінкського) процесу істотно сприяли радянсько-американські переговори на вищому рівні та активна, цілеспрямована діяльність ООН.

Так, у 1985 р. у Женеві між СРСР і США було досягнуто домовленості про 50 % скорочення стратегічних наступальних озброєнь. У 1987 р. підписано угоду про скорочення озброєнь середнього радіуса дії. У 1990 р. в Москві було підписано договір про остаточне врегулювання німецької проблеми через об'єднання двох німецьких держав. Почалося виведення радянських військ із НДР, Польщі, Чехословаччини та Угорщини.

Внаслідок демократичних революцій 1989–1990 рр. у країнах Центральної та Східної Європи було ліквідовано нав'язану їм радянську модель соціалізму. Почалась розбудова правової держави і ліберальної демократії.

Центрально- та східноєвропейські країни стали відігравати серйозну роль на міжнародній арені. Вони прагнуть до інтеграції з економічними і політичними структурами західноєвропейських країн. Відбувається зближення центрально- та східноєвропейських країн із Північно-атлантичним альянсом.

Ефективним інструментом забезпечення миру і міжнародної безпеки була в ці роки ООН. Багато зусиль вона докладає і зараз до розв'язання проблеми Близького Сходу, налагодження нормальних стосунків між Ізраїлем і арабськими країнами. За допомогою ООН у свій час вдалося домогтися припинення збройної боротьби в Намібії, Камбоджі, Анголі, Мозамбіку, Нікарагуа. Рада безпеки ООН прийняла 12 резолюцій, в яких засуджувалася агресія проти Іраку. ООН брала активну участь і у врегулюванні воєнного конфлікту в колишній Югославії.

Проблема врегулювання конфліктних ситуацій у світі. Нині постає дуже важливе питання: чи може світова спільнота в нових історичних умовах захистити мир і безпеку малих країн від агресії? Відповідь на це питання слід було шукати у реальному житті.

1. *Іракська криза.* 2 серпня 1990 р. іракські війська вторглися на територію Кувейта. Позачергова сесія Ради безпеки ООН засудила агресивну політику Іраку. Завдяки ООН було створено військово-політичну коаліцію країн Азії, Європи, Африки, Близького Сходу.

Дванадцятю резолюцією Ради безпеки ООН з іракського питання від 29 листопада 1990 р. схвалено застосування сили країнами — членами ООН, якщо іракські війська не залишать Кувейт. С. Хусейн відмовився виконувати рішення Ради безпеки, що призвело до військової операції «Буря в пустелі». Ірак зазнав нищівної поразки, однак Хусейн зберіг владу. Ця обставина викликала другу Іракську війну і, нарешті, у 2003 р. з режимом Хусейна було покінчено.

2. *Близькосхідна проблема.* 13 вересня 1993 р. в Осло було підписано Декларацію принципів мирного врегулювання між Ізраїлем і Організацією визволення Палестини. Цей документ став основою нормалізації відносин між сторонами. 26 жовтня було підписано мирний договір між Ізраїлем та Йорданією.

3. *Балкани.* Розпад Югославії спричинив трагічні наслідки. Після проголошення незалежності Словенії і Хорватії Белград направив проти них у 1991 р. югославську народну армію. Якщо конфлікт у Словенії закінчився досить швидко, то в Хорватії війна тривала до 1995 р.

Громадянську війну в Боснії і Герцеговині (1992–1995) було припинено, однак для підтримання тут миру були введені спеціальні миротворчі сили ООН.

Нова ескалація трагедії на Балканах почалася в лютому 1998 р., коли в Косово спалахнула війна між албанцями і югославськими військами. Албанці вимагали надання Косово широкої автономії і навіть відділення від Союзної Республіки Югославії. Авторитарний режим Мілошевича почав масове знищення албанців.

Після зриву мирних переговорів між албанцями і югославськими представниками НАТО розпочала широкомасштабне бомбардування СРЮ.

Бомбардування припинилося, коли Мілошевич погодився вивести югославські війська із Косово. Обов'язки з підтримання миру взяли на себе миротворчі підрозділи із різних країн світу, в тому числі із України. На початок 2000 р. загострилися відносини і усередині самої Югославії. Падіння диктаторського режиму Мілошевича восени 2000 р. і прихід до влади нового президента В. Коштуниці відкриває перспективи демократичного розвитку СРЮ.

Економічне і політичне зближення європейських країн, яке почалося у другій половині ХХ ст., інтеграційні процеси, що проявляються все чіткіше, призвели до радикальних перетворень на європейському континенті.

На кінець 80-х років європейська інтеграція визначила Європу як другий у світі після США фінансово-економічний центр, який стає все більш незалежним від Сполучених Штатів.

Передумовами такого зближення країн Європи були як економічні, так і політичні (закінчення протистояння в Європі двох систем, «нове політичне мислення» радянського керівництва тощо) фактори. Все більш популярною стає ідея будівництва «загальноєвропейського дому».

В листопаді 1990 р. відбулася Паризька нарада країн-учасниць Європейського економічного співтовариства на найвищому рівні, на якій було прийнято Хартію для нової Європи, Спільну декларацію 22-х держав, де узгоджено принципи їх воєнних доктрин, і Договір про звичайні збройні сили в Європі, в якому йшлося про радикальне скорочення збройних сил на континенті.

Новий етап інтеграції пов'язаний із 1992 р., коли в Маастріхті (Нідерланди) міністри закордонних справ і міністри фінансів 12 держав — членів ЄЕС підписали договір про Європейський Союз. Цей договір передбачав поетапну трансформацію ЄЕС в новий економічний, валютний, а в перспективі — і політичний союз. Нині велика політична вага на континенті належить Раді Європи — міжурядовій організації, створеній у 1949 р. У 1995 р. постійним членом Ради Європи стала Україна, роль якої в регіоні невідомо зростає.

Внесок України в оздоровлення загальної атмосфери безпеки у світі. Після розпаду СРСР ядерними державами стали Російська Федерація, Україна, Беларусь, Казахстан. Західні держави намагалися добитися того, аби Україна, Беларусь і Казахстан відмовилися від ядерної зброї. Значним досягненням зовнішньої політики

незалежної України стало її приєднання до договору про нерозповсюдження ядерної зброї. Це стало можливим після того, як на зустрічі у Будапешті в грудні 1994 р. президенти США і Росії, а також прем'єр-міністр Великої Британії поставили свої підписи під меморандумом про гарантії безпеки України, Білорусі і Казахстану. Аналогічні гарантії надали також уряди КНР і Франції. Україна одержала статус безядерної держави.

Україна підтримує програму НАТО «Партнерство заради миру». В 1997 р. президент України Л. Кучма підписав у Мадриді з лідерами 16 країн Хартію особливого партнерства України з Альянсом.

Свідченням зростання міжнародного авторитету України стала участь її військових підрозділів у складі миротворчих сил на Балканах, півдні Лівану, території Іраку.

22. Культура країн зарубіжного світу в XX столітті

Для XX ст. характерним був бурхливий розвиток усіх напрямків людської діяльності, в тому числі

культури. При цьому до головних напрямків у розвитку культури можна віднести такі:

- прискорення технічного та інформаційного розвитку;
- поява нових наук, пов'язаних з освоєнням космосу;
- вплив індустріалізації на розвиток культури;
- нові форми передачі культурної інформації;
- розвиток інтеграції у сфері культури;
- взаємопроникнення культур різноманітних регіонів;
- розвиток «масової культури».

Новий технічний рівень виробництва, його спеціалізація і масовий характер зумовили необхідність підвищення загальноосвітнього рівня населення.

Протягом XX ст. відбувається вдосконалення системи освіти. Обов'язкове навчання дітей шкільного віку закріплено в законах більшості країн світу. Парламенти встановлюють освітній рівень, гарантований державою. В одних країнах — це обов'язкова початкова освіта, в інших — дев'ятирічна, у більш передових — загальна середня освіта. Показово, що нові індустріальні держави — Південна Корея, Тайвань, Малайзія за короткий строк забезпечили загальну середню освіту, зробили її доступною для більшості дітей шкільного віку. Успішно реалізується сьогодні і концепція безперервної освіти від дитячого садка до вищої школи.

Підвищувався і рівень вищої освіти, відбувалися її спеціалізація і диференціація. Загальноновизнаним лідером університетської освіти

II. Всесвітня історія XX століття

стає Велика Британія, де діють такі університети, як Лондонський, Кембриджський, Оксфордський, Единбурзький. Значних успіхів у розвитку освіти і науки досягла Німеччина.

Розуміння вирішальної ролі освіти в розвитку суспільства зумовило проведення радикальних реформ у цій галузі. Пошуки нових ідей і підходів дали життя багатьом національним і міжнародним проектам удосконалення освіти, зокрема, таким, як «Освіта майбутнього» (Франція), «Освіта XXI століття» (США), «Модель освіти XXI століття» (Японія). Серед цих проектів особливого значення набуває багаторівнева кредитно-модульна система освіти, започаткована Болонською декларацією європейських країн 1998 р. В Україні вже розпочалось інтегрування у європейський освітянський процес через запровадження Болонської системи.

Посилюється інтеграція освіти, особливо в країнах Західної Європи. Проблемами освіти займається, наприклад, така впливова міжнародна організація, як Рада Європи, що створила Центр досліджень у галузі освіти.

Складні завдання у справі розвитку освіти стоять перед колишніми колоніями, що здобули незалежність. У більшості нових держав Азії й Африки будуються школи, відкриваються педагогічні училища та інститути. Головною перешкодою на цьому шляху є економічна відсталість.

XX ст. стало переломним у становленні низки природничих наук. Колосальний крок уперед зробила ядерна фізика, яка пройшла шлях від моделі атома, побудованої Н. Бором, до створення атомної бомби. Революційний переворот у природознавстві створив гігантські можливості для розвитку продуктивних сил. Успіхи авіабудування, автомобілебудування, радіотелеграфного зв'язку та інші досягнення змінювали образ людського суспільства.

У другій половині XX ст. відбуваються ще більш значні зміни. Використання атомної енергії, освоєння космосу, поява нових матеріалів і технологій змінили організацію й управління виробництвом. Наука і технологія перетворилися на рушійні сили цивілізації.

Бурхливий процес розвитку науки і техніки, що почався в 50-ті роки (перший етап), одержав назву науково-технічної революції (НТР). Це були часи, коли ставали до ладу атомні електростанції, був запущений перший штучний супутник Землі, почалося використання електронно-обчислювальних машин. Другий етап НТР ознаменувався широкою автоматизацією виробництва, використанням роботів, створенням автоматичних систем управління (АСУ) виробництвом. Третій етап НТР припадає на початок 80-х років, коли ав-

томатизація і роботизація виробництва піднімаються на ще більш високий рівень. Наука, яка раніше виступала джерелом технологічних ідей, перетворилася на безпосередню продуктивну силу.

Одним із найважливіших досягнень науки стало створення комп'ютера. Услід за мікроелектронікою починають швидко розвиватися біотехнології, а також технологія створення матеріалів із задалегідь заданими властивостями.

Вдосконалюються системи транспорту і зв'язку. Супутники зв'язку зробили засоби масової інформації глобальними. Невід'ємною частиною життя людства стало телебачення. НТР принципово змінює суспільство.

Завдяки широкому розвитку мікроелектроніки, комп'ютеризації, засобам масової інформації відбувається інтернаціоналізація усієї суспільної діяльності на Землі.

Найважливіші досягнення і відкриття у різних галузях науки відзначаються присудженням Нобелівських премій. У 90-х роках Нобелівські премії було присуджено: в галузі фізики — за відкриття надтекучості «гелію — 3», в галузі хімії — за відкриття нової форми вуглецю, а також за відкриття в галузі фізіології, медицини і под. Вже у наші часи Нобелівську премію одержав російський фізик Ж. Алфьоров.

Яскравим свідченням наукових досягнень є освоєння космосу. Після запуску СРСР 4 жовтня 1957 р. штучного супутника Землі почалася епоха освоєння космічного простору. Її етапами стали політ Ю. Гагаріна у 1961 р., вихід О. Леонова в 1965 р. у відкритий космос, висадка Амстронга і Олдріна на Місяці. У 1997 р. на американському космічному кораблі «Шаттл» працював перший космонавт незалежної України Л. Каденюк.

Можна визначити основні тенденції розвитку сучасної науки:

- розвиток атомної енергетики, пошук нових видів енергії;
- створення і використання штучних матеріалів;
- пошук ресурсозберігаючих технологій;
- автоматизація виробництва;
- інтеграція в наукових дослідженнях і розробках;
- посилення прикладного характеру наукових досліджень.

У сучасних умовах значно посилилася роль фізики як фундаменту всього природознавства, її розвивали такі вчені, як П. Капіца, І. Курчатов, Л. Ландау, А. Сахаров, Дж. Беднорз, К. Мюллер та ін. Виникли нові галузі хімії: радіохімія, фотохімія, електрохімія. Значно зросла роль математики в розробці проблем теоретичної інформатики, кібернетики, штучного інтелекту і т. д. Значний крок уперед зробила світова медицина.

Величезну роль у ствердженні загальнолюдських цінностей відіграють гуманітарні науки, насамперед філософія.

Найбільш впливовим напрямком сучасної філософії став екзистенціалізм. Його представники намагаються відповісти на питання: як жити, існувати людині перед загрозою історичної катастрофи, що нависла? При цьому вчення екзистенціалізму, найбільш яскравими представниками якого є К. Ясперс, А. Камю, Ж. -П. Сартр, має морально-етичний характер, мобілізує людей на формування активної життєвої позиції.

Існують і такі філософські напрямки, як критичний раціоналізм (К. Р. Поппер та ін.) і неореалізм (Дж. Е. Мур), представники якого відстоюють ідею «розчиненості зовнішнього світу у мисленні».

Література XX ст. у цілому продовжувала об'єктивно відображати реальну дійсність, слугувати ідеям гуманізму і прогресу. Проте війна з її трагічними наслідками справила вплив і на літературу: в неї вторглася історія.

Пріоритет належить реалістичній літературі. У творчості багатьох авторів (Р. Вайян, Е. Тріоле та ін.) переважною стала антифашистська тематика. Нестабільність, тривога повоєнного часу також знайшли своє відображення в літературі. Особливим напрямком у реалізмі став соціалістичний реалізм, притаманний літературі Радянського Союзу і «країнам соціалістичної співдружності». Своєрідним явищем в літературі став «міфологічний реалізм», представником якого є латиноамериканський письменник Г. Маркес.

У сучасній літературі існує і модерністський напрямок, де вирішальну роль відіграє екзистенціалізм. Бурхливо розвивається детективна література (Агата Крісті, Ж. Сіменон та ін.). Популярною стали наукова фантастика та історичний роман (Л. Арагон, Ф. Вольф).

В образотворчому мистецтві XX ст. з'являються різноманітні художні напрямки і стилі. Серед них виділяються два основних: соціальний реалізм і абстракціонізм. У середині модернізму, у свою чергу, можна віокремити такі групи: абстракціонізм, сюрреалізм, постмодернізм. У 50–60 роках виникають нові стилі — «поп-арте» і «оп-арте».

Серйозні труднощі відчуває театральне мистецтво, конкурентами якого стають кінематограф і телебачення. Театр зберігається, але вважається елітарним мистецтвом.

Найхарактернішою рисою музичної культури того часу є поділ на «елітарне» і «масове» мистецтво. Основою «масової» музики стала рок-музика, де існує низка напрямків: панк-рок, брейк, рок-метал та ін.

Основними напрямками розвитку архітектури були функціоналізм, елементами якого стали утилітаризм, техніцизм, і раціоналізм (Л. Корбюз'є), органічна архітектура (Ф. Райт), пост-модернізм (Р. Вентурі), деконструктивізм.

Найбільш масовим видом мистецтва став кінематограф. Серед художніх напрямків і стилів кіномистецтва в повоєнні роки виділилися неореалізм, визнаними майстрами якого є італійські та французькі кінематографісти. Оригінальністю і самобутністю характеризуються японське і індійське кіно.

Складовою частиною загальної культури людства є фізична культура. У XX ст. визначальними рисами розвитку фізкультури і спорту стали масовість, державна підтримка, розвиток професійного спорту.

Відновлення у 1896 р. літніх Олімпійських ігор за ініціативою барона П. де Кубертена було сприйнято, і не тільки спортсменами, як крок до миру і співробітництва усіх людей і країн. З 1924 р. один раз на чотири роки проводяться зимові Олімпійські ігри. З 1948 р. проводяться Параолімпійські ігри (для інвалідів).

Показником успішного розвитку спорту є Олімпійські ігри, в яких бере участь величезна кількість спортсменів. Так, на Олімпійських іграх 1996 р. в Атланті виступили майже 11 тис. спортсменів із 197 країн світу.

23. Світ на початку XXI століття

Глобалізація соціальних, культурних, економічних і політичних процесів у сучасному світі породила низку серйозних проблем.

Екологічна проблема полягає в суперечностях між виробничою діяльністю людства і стабільністю природного середовища його проживання. Забруднення довкілля досягло загрозливих розмірів, промислові відходи вкривають Землю. Підвищення концентрації вуглекислоти в атмосфері загрожує її розігрівом і зміною клімату, пошкодженням озонового шару.

Демографічна проблема полягає в тому, що у більшості азіатських країн зберігаються дуже високі темпи приросту населення, народжується набагато більше людей, ніж помирає, що може викликати демографічний «вибух». В той же час в економічно розвинутих країнах існує загроза демографічної кризи. До проблем народонаселення слід також віднести неконтрольовану урбанізацію в країнах, що розвиваються, кризу великих міст, стихійну міграцію населення.

II. Всесвітня історія XX сторіччя

Сутністю воєнно-політичної проблеми є загроза війни із застосуванням зброї масового знищення (термоядерної, хімічної, бактеріологічної), глобального воєнного зіткнення, що може закінчитися зникненням людської цивілізації.

Соціально-економічні проблеми пов'язані з існуванням на Землі багатих і бідних країн. Більшість бідних країн знаходяться в Азії, Африці і Латинській Америці.

Проблема зберігання енергоресурсів зумовлена швидкою витратою запасів нафти, газу, руди. Людству необхідно шукати альтернативні джерела енергії. Особливо гострими стали проблеми, пов'язані з негативним впливом енергетики на стан довкілля.

Продовольча проблема стає все більш істотною. Відомо, що 450 млн. чоловік на планеті постійно голодують і ще декілька сотень мільйонів одержують недостатню кількість їжі.

Значною проблемою останніх десятиліть стала боротьба з міжнародним тероризмом і організованою злочинністю.

Вирішити такі глобальні питання сучасності можна тільки шляхом спільних погоджених дій людства. Головну роль у цьому мають відіграти як міжнародні організації, у першу чергу ООН і ЮНЕСКО, так і уряди окремих країн.

Хронологічна таблиця

До розділу I

VII – III ст. ст. до н.е.	Існування Скіфської держави
V ст. – кінець	
VIII – IX ст. ст.	Виникнення Києва. Формування Київської Русі
988	Введення християнства на Русі
1015 – 1016	Створення першого зводу законів «Руська правда»
1113	Створення Нестором літописного зводу «Повість временних літ»
1185	Створення «Слова о полку Ігоревім»
1187	Перша літописна згадка назви «Україна»
1199	Створення Галицько-Волинського князівства
1385	Кревська унія
1574	Видання Іваном Федоровичем (Федоровим) «Апостола»
1591 – 1593	Селянсько-козацьке повстання під проводом гетьмана Криштофа Косинського
1594 – 1596	Селянсько-козацьке повстання під проводом Северина Наливайка
1596	Берестейська церковна унія
1630	Селянсько-козацьке повстання під проводом Тараса Федоровича (Трясила)
1648 – 1654	Національно-визвольна війна українського народу під проводом Богдана Хмельницького проти польсько-шляхетського панування
1654, 21 березня	Березневі статті
1658, 16 вересня	Гадяцький договір
1659, 27 жовтня	Переяславські статті Юрія Хмельницького
1663 – 1722	Діяльність Малоросійського приказу
1667, 30 січня	Андрусівська угода
1668, 6 травня	«Трактат про вічний мир»
1700 – 1721	Північна війна
1708, жовтень	Перехід Івана Мазепи на бік Карла XII

Хронологічна таблиця

1708, листопад	Розорення російськими військами Батурина
1710	Конституції Пилипа Орлика
1722 – 1727	Перша Малоросійська колегія
1738 – 1745	Антифеодальний рух опришків
1764	Ліквідація гетьманства, створення Другої Малоросійської колегії
1768, травень	Початок Коліївщини
1775, 3 серпня	Знищення Запорозької Січі
1825, 25 грудня	Повстання Чернігівського полку
1846 – 1847	Діяльність Кирило-Мефодіївського братства
1861, 19 лютого	Скасування кріпосного права
1863, 18 липня	Валуївський указ
1876, 18 травня	Емський указ
1900, 29 січня	Створення Революційної української партії
1905 – 1907	Перша російська революція
1914, серпень	Початок Першої світової війни
1917, 27 лютого	Повалення самодержавства в Росії
1917, 7 березня	Створення Української Центральної Ради
1917, 16 червня	I Універсал
1917, 16 липня	II Універсал
1917, 20 листопада	III Універсал. Проголошення Української Народної Республіки
1917, грудень	Проголошення Української радянської республіки
1918, 22 – 24 січня	IV Універсал
1918, 9 лютого	Підписання Брестського мирного договору
1918, 29 квітня	Розпуск Центральної Ради
1918, 29 квітня	Обрання Павла Скоропадського гетьманом України
1918, 24 листопада	Створення Української академії наук
1918, 19 жовтня	Створення Західноукраїнської Народної Республіки
1918, 14 грудня	Прихід до влади Директорії
1919, 22 січня	Акт злуки
1920, 21 – 24 квітня	Варшавська угода
1921, 27 березня	Введення нової економічної політики (неп) в УСРР
1922, 30 грудня	Створення Союзу РСР

1932 – 1933	Голодомор в Україні
1939, 23 серпня	Підписання пакту Молотова – Ріббентропа
1939, 1 вересня	Початок Другої світової війни
1939, 26–27 жовтня	Включення Західної України до складу УРСР
1941, 22 червня –	
1945, 9 травня	Велика Вітчизняна війна
1945, 25 квітня	Створення Організації Об'єднаних Націй
1990, 16 липня	Декларація про державний суверенітет України
1991, 19–21 серпня	Спроба державного перевороту в СРСР
1991, 24 серпня	Акт проголошення незалежності України
1991, 1 грудня	Вибори першого Президента України (Леонід Кравчук)
1991, 8 грудня	Створення Співдружності Незалежних Держав (СНД)
1994, березень	Вибори до Верховної Ради України
1994, 26 червня	Вибори Президента України (Леонід Кучма)
1995, червень	Конституційна угода
1996, 28 червня	Прийняття Конституції України
1998, лютий	Вибори до Верховної Ради України
1999, жовтень	Вибори Президента України (Леонід Кучма)
2004, листопад,	
2005, січень	Вибори Президента України (Віктор Ющенко)
2006, березень	Вибори до Верховної Ради України
2006, червень	Створення «Антикризової коаліції»

До розділу II

1904 – 1905	Російсько-японська війна
1905 – 1906	Перша марокканська криза
1908	Боснійська криза
1911	Друга марокканська криза
1912, 9 жовтня	Початок першої Балканської війни
1913, 29 червня –	
10 серпня	Друга Балканська війна

Хронологічна таблиця

1914, 28 червня	Вбивство ерцгерцога Франца Фердинанда в м. Сараєво
1914, 28 липня	Оголошення Австро-Угорщиною війни Сербії
1914, 1 серпня	Оголошення Німеччиною війни Росії. Початок Першої світової війни
1916, лютий-грудень	Битва під Верденом
1916, червень-серпень	Брусиловський прорив
1917, 25–26 жовтня	Захоплення влади в Росії більшовиками
1918, жовтень	Розпад Австро-Угорської імперії
1918, 3 листопада	Повстання моряків і солдат у Килі. Початок революції у Німеччині
1918, 11 листопада	Підписання Комп'єнського перемир'я. Закінчення Першої світової війни
1919, 18 січня	Відкриття Паризької мирної конференції
1919, 28 червня	Підписання Версальського мирного договору з Німеччиною
1919	Створення Ліги Націй
1919, 31 липня	Прийняття Веймарської конституції у Німеччині
1921, листопад	Вашингтонська конференція
1922, квітень – травень	Генуезька конференція
1922, червень – липень	Гаазька конференція
1922, 30 жовтня	Призначення Беніто Муссоліні головою уряду Італії
1922–1923	Лозаннська конференція
1922, 30 грудня	Створення Союзу РСР
1923, листопад	«Півний путч» Адольфа Гітлера в Німеччині
1924, 23 січня	Перший лейбористський уряд в Англії
1925, жовтень	Локарнська конференція
1928, 27 серпня	Прийняття пакту Бріана–Келлога
1929	Початок суцільної колективізації в СРСР
1929 – 1933	Світова економічна криза
1931	Вторгнення Японії в Маньчжурію

1931, 9 грудня	Прийняття Конституції Іспанії, яка оформила демократичну республіку
1933 – 1938	«Новий курс» президента США Френсіса Рузвельта
1933, 30 січня	Призначення Адольфа Гітлера рейхсканцлером
1934, 6 лютого	Спроба фашистського путчу у Франції
1935 жовтень –	
1936 травень	Агресія Італії проти Ефіопії
1936, 15 січня	Створення Народного фронту в Іспанії
1936, 18 червня	Початок воєнно-фашистського заклоту в Іспанії
1936–1938	Уряд Народного фронту у Франції
1938, 12 березня	Захоплення Австрії гітлерівською Німеччиною
1938, 29 –	
30 вересня	Підписання мюнхенської угоди главами урядів Великої Британії, Франції, Італії та Німеччини
1939, 15 березня	Захоплення Німеччиною Чехословаччини
1939, 1 квітня	Падіння Іспанської республіки. Встановлення диктатури Франко
1939, 23 серпня	Підписання радянсько-німецького пакту про ненапад і таємного додаткового протоколу до нього
1939, 1 вересня	Напад фашистської Німеччини на Польщу. Початок Другої світової війни
1939, 17 вересня	Вступ Червоної армії на територію Польщі
1940, 22 червня	Капітуляція Франції
1941, 22 червня	Напад гітлерівської Німеччини на СРСР
1941, липень	Початок формування антигітлерівської коаліції
1941, 7 грудня	Напад Японії на Перл-Гарбор
1942, 19 листопада –	
1943, 2 лютого	Сталінградська битва
1943, 5 липня	Початок битви на Курській дузі
1943, 10 липня	Висаження англо-американських військ у Сицилії
1943, листопад –	
грудень	Тегеранська конференція глав урядів СРСР, США та Великої Британії
1944, 6 червня	Відкриття другого фронту в Європі
1945, 4–11 лютого	Ялтинська конференція

Хронологічна таблиця

1945, 8 травня	Підписання акта про беззастережну капітуляцію Німеччини
1945, 17 липня –	
2 серпня	Потсдамська конференція
1945, 2 вересня	Підписання акта про капітуляцію Японії
1945, квітень –	
травень	Конференція Об'єднаних Націй у Сан-Франциско
1945, 24 жовтня	Створення Організації Об'єднаних Націй (ООН)
1946, 13 жовтня	Прийняття Конституції Четвертої Республіки у Франції
1947, 15 серпня	Надання прав домініону Індії та Пакистану
1948, 14 травня	Створення держави Ізраїль
1948, 10 грудня	Прийняття ООН Загальної декларації прав людини
1949, 4 квітня	Створення Північноатлантичного блоку (НАТО)
1949, 20 вересня	Створення Федеративної Республіки Німеччини
1949, 7 жовтня	Створення Німецької Демократичної Республіки
1953, 5 березня	Смерть Йосипа Сталіна
1955, 14 травня	Підписання Варшавського договору
1958, 28 вересня	Прийняття Конституції П'ятої Республіки у Франції
1958, 21 грудня	Обрання Шарля де Голля президентом Французької Республіки
1960	«Рік Африки». Виникнення в Африці 17 незалежних держав
1975, липень –	
серпень	Нарада з питань безпеки і співробітництва в Європі (Гельсінкі)
1977, 7 жовтня	Прийняття нової Конституції СРСР
1979, травень	Перемога консерваторів у Великій Британії. Уряд Маргарет Тетчер
1979, 27 грудня	Уведення радянських військ до Афганістану
1981–1989	Президентство Рональда Рейгана в США
1985, березень	Прихід до влади в СРСР нового керівництва на чолі з Михайлом Горбачовим
1989, 15 лютого	Завершення виведення радянських військ з Афганістану

1989, 17 листопада	Початок «бархатної революції» у Чехословаччині
1990, 3 жовтня	Об'єднання Німеччини
1991,	
19 – 21 серпня	Спроба державного перевороту в Радянському Союзі
1991, 7 грудня	Розпад СРСР. Створення Співдружності Незалежних Держав (СНД)
1992, листопад	Обрання президентом США Білла Клінтона
1995, травень	Обрання президентом Франції Жака Шірака
1995, вересень	Вступ України до Ради Європи
1997, 1 травня	Перемога лейбористів на виборах у Великій Британії. Уряд Тоні Блера
1998, 27 вересня	Перемога соціал-демократів на виборах у бундестаг. Уряд Герхарда Шредера
2005, 20 вересня	Перемога ХДС/ХСС на виборах до бундестагу. Уряд Ангела Меркель

Відомості про авторів

В'ячеслав Олексійович Рум'янцеv — доктор юридичних наук, професор.

Відомий вчений-правознавець в галузі історії держави і права України, талановитий педагог. Професор кафедри історії держави і права України і зарубіжних країн Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого, член-кореспондент Академії правових наук України.

Основні напрямки наукових досліджень професора В. О. Рум'янцева: Центральна Рада (боротьба за відновлення української державності, витоки українського парламентаризму), природа влади і основні напрямки діяльності гетьманської держави П. Скоропадського; вищі державні структури Української Народної Республіки періоду Директорії; Конституція Української Народної Республіки 1918 р. (спроба поділу влади) та ін.

Автор понад 100 наукових праць, серед яких дві монографії. Співавтор чотирьох видань підручника з історії держави і права України, низки навчальних посібників з «Історії України» та «Всесвітньої історії ХХ століття».

Микола Миколайович Страхов — доктор юридичних наук, професор.

Відомий вчений-правознавець в галузі історії держави і права України і зарубіжних країн. Професор кафедри історії держави і права України і зарубіжних країн Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого, член-кореспондент Академії правових наук України. За плідну педагогічну діяльність, особливі заслуги в розвитку історико-правової науки удостоєний почесних звань Заслуженого професора Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого та лауреата Державної премії України в галузі науки і техніки (2002 р.).

Автор понад 250 наукових праць, серед яких вісім монографій, два авторських підручника «Історія держави і права зарубіжних країн».

Перший підручник М. М. Страхова «Історія держави і права зарубіжних країн» (Харків: Право, 1999) одержав Диплом і премію Спілки юристів України.

Співавтор понад десяти видань підручника з історії держави і права і низки навчальних посібників з «Історії України» та «Всесвітньої історії ХХ століття».

Зміст

I. Історія України

1. Найдавніші часи. Початки людської цивілізації на теренах України	3
2. Виникнення та розвиток Київської Русі	11
3. Київська Русь за часів роздробленості. Галицько-Волинська держава	20
4. Політичний устрій, соціально-економічний та культурний розвиток Київської Русі і Галицько-Волинської держави IX-XIV ст.	27
5. Українські землі в другій половині XIV ст. – першій половині XVI ст.	30
6. Українські землі в другій половині XVI ст. – першій половині XVII ст.	40
7. Національно-культурний рух в Україні в другій половині XVI – першій половині XVII ст.	50
8. Національно-визвольна війна українського народу проти Речі Посполитої (1648–1654 рр.)	56
9. Українські землі у другій половині XVII ст.	68
10. Українські землі наприкінці XVII – у першій половині XVIII ст.	77
11. Українські землі у другій половині XVIII ст.	82
12. Українські землі у складі Російської імперії наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст.	89
13. Західноукраїнські землі наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст.	97
14. Культура України кінця XVIII – першої половини XIX ст.	101
15. Наддніпрянська Україна в другій половині XIX ст.	106

16. Західноукраїнські землі у складі Австрійської імперії	
в другій половині XIX ст.	118
17. Культура України в другій половині XIX ст.	120
18. Україна на початку XX ст.	124
19. Українська культура та духовне життя народу на початку	
XX ст.	129
20. Україна в Першій світовій війні	131
21. Українська революція. Початок революції	135
22. Війна радянської Росії з УНР. Проголошення незалежності	
УНР	140
23. Українська Держава.....	144
24. Директорія УНР.....	149
25. Західноукраїнська Народна Республіка (ЗУНР)	152
26. Україна в 1919 р.	154
27. Україна в 1920 р.	156
28. Культура і духовне життя в Україні у 1917-1920 рр.	160
29. Українська СРР в умовах нової економічної політики (1921–	
1928)	160
30. Сталінська індустріалізація в Україні.....	165
31. Суцільна колективізація в Україні.....	167
32. Громадсько-політичне, духовне і культурне життя	170
33. Західноукраїнські землі	
в 1921–1939 рр.	172
34. Україна під час Другої світової війни (1939–1945).	
Радянсько-німецькі договори 1939 р. та західноукраїнські	
землі	176
35. Україна в 1941–1945 рр.	177
36. Післявоєнна відбудова і розвиток України в 1945–середині	
50-х років	180

37. Україна в умовах десталінізації (1956–1964)	182
38. Україна в період загострення кризи радянської системи (1965–1985)	185
39. Розпад Радянського Союзу і відродження незалежності України	187
40. Україна в умовах незалежності	188
41. Україна на зламі тисячоліть	192

II Всесвітня історія ХХ століття

1. Світ на початку ХХ століття	193
2. Міжнародні відносини на початку ХХ століття	200
3. Перша світова війна 1914–1918 рр.	202
4. Облаштування повоєнного світу	208
5. Індустріальні країни Європи та Америки	214
6. Країни Центральної і Східної Європи	223
7. Міжнародні відносини у 30-х роках	234
8. Друга світова війна (1939–1945). Воєнні дії у 1939–червні 1941 року	239
9. Воєнні дії у середині 1941–1942 років	243
10. Перебіг війни у 1943 році	247
11. Окупаційний режим у поневолених країнах	249
12. Воєнні дії у 1944 році	252
13. Завершення і підсумки Другої світової війни	255
14. Світ після Другої світової війни	257
15. Сполучені Штати Америки у другій половині ХХ століття	260
16. Велика Британія у другій половині ХХ століття	265
17. Франція у другій половині ХХ століття	268

18. Німеччина у другій половині ХХ століття	272
19. СРСР. Відновлені та нові незалежні держави	276
20. Країни Центральної та Східної Європи	288
21. Міжнародні відносини у другій половині ХХ століття	293
22. Культура країн зарубіжного світу в ХХ столітті	301
23. Світ на початку ХХІ століття	305
Хронологічна таблиця	307
Відомості про авторів	314

Навчальне видання

Рум'янцев В'ячеслав Олексійович
Страхов Микола Миколайович

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ ХХ СТОЛІТТЯ

Посібник для вступників
до вищих навчальних закладів України

Редактор *К. К. Гулий*
Коректор *Т. Ф. Зуб*
Дизайн і комп'ютерна верстка
В. М. Зеленька

Підписано до друку з оригінал-макета 23.03.2007.
Формат 60×90 ¹/₁₆. Папір офсетний. Гарнітура Newton 7С.
Ум. друк. арк. 20. Обл.-вид. арк. 18. Вид. № 285.
Тираж 1 000 прим.

Видавництво «Право» Академії правових наук України
Україна, 61002, Харків, вул. Чернишевська, 80

(Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до державного реєстру видавців, виготівників
і розповсюджувачів видавничої продукції —
серія ДК № 559 від 09.08.2001 р.)

Надруковано в друкарні СПДФО Білетченко
8 (0572) 58-35-98